

1. Поява і основні етапи розвитку людини на теренах України в кам'яну добу.

Перша, найдовша в історії суспільно-економічна стадія охоплює епоху від виникнення людини до становлення ранньофеодальної формації. Вирішальну роль у житті первісних людей відігравала праця, у першу чергу виготовлення знарядь праці й використання їх для добування засобів до життя.

ДЛЯ ПЕРВІСНООБЩИННОГО СУСПІЛЬСТВА характерні такі риси: крайній низький рівень розвитку продуктивних сил, що обумовив майже повну залежність людини від природи; безсилля людини перед природою, що привело до об'єднання людей у громади та наявність общинної власності на засоби виробництва, за винятком деяких засобів особистого захисту, що належали до особистої власності; зрівняльний розподіл продуктів між членами громади; постійне кочове життя, обумовлене (при постійному голоді) пошуком нових, більш сприятливих місць проживання; дія природного добору у взаєминах між людьми (слабкіший помирає); відсутність експлуатації людини людиною, класів і держави; язичеські вірування в богів (бога Вогню, Сонця, Дощу і т. д.), тобто обожнювання тих сил природи, що впливали на людину.

Про життя первісних людей ми довідуємося з археологічних розкопок.

ПЕРВІСНООБЩИННЕ СУСПІЛЬСТВО ПРОЙШЛО ТАКІ ЕТАПИ:

1) **Кам'яний вік** — це 99% усієї історії людства.

Ранній палеоліт (палеоліт — давньокам'яний вік; понад 3 млн років до н. е. — 10 тис. років до н. е.) — поява першої людини з нині вимерлих людиноподібних мавп (деревопитеків, австралопітеків та ін.), що зовні мало відрізнялися від первісної людини, але могли лише використовувати дарунки природи, тоді як первісна людина вездатна була щось створити сама (не тільки взяти палицю, а й загострити її тощо; саме звідси Енгельс зробив висновок, що «праця створила людину»).

Погано озброєні люди (неандертальці, синантропи та ін.) в боротьбі за своє існування могли вижити лише в теплих південних районах (стоянки в Україні — 200-150 тис. років до н. е. іочерц Київ-Коба в Криму, с. Лука-Врублевська ції Дністрі, с. Амросіїнки в Донбасі, с. Королеве у Закарпатті).

Пізній палеоліт (35-10 тис років) до н. в.) — поява людини сучасного фізичного типу — homo sapiens (іона була дещо вищою, дія природного стопа не була плоскою тощо). Остипки такого типу людини вперше були виявлені в печері Кромайон у Франції, тому її навчили кроманьйонцем.

Виникають три великі раси (європеїдна, негроїдна, монголоїдна). На зміну першій формі існування людського суспільства — первісному стаду — приходить родова матриархальна община. Причини матриархату: жінка займала пануюче становище в суспільному виробництві (ткацтво, гончарна справа та ін.), була охоронницею вогнища, тому спорідненість її і спадковість вели не за чоловічою, а за жіночою лінією. Родові громади об'єднувалися в племена, з утворенням яких складався родоплемінний первіснообщинний лад.

Виникла язичеська релігія у вигляді 4-х основних форм: «анімізм» (віра в душу, яку має будь-який живий і неживий предмет), «тотемізм» (віра в походження людини від єдиного предка — тварини або птаха), «магія» (чаклунство перед полюванням) і «фетишизм» (віра в надприродні властивості предметів).

Мезоліт (середньокам'яний вік, X-VI тисячоліття до н. е.) — закінчився льодовиковий період, і люди просунулися на північ, аж до Кольського півострова й Охотського моря. Вимерли великі тварини, полювання не могло вже прогодувати зрослу кількість людей, тому збільшилося значення збирання, рибальства, робляться перші спроби приручити тварин. Винайдено лук і стріли, завдяки яким дичина стала постійною їжею, а полювання — звичною справою[^]

Неоліт (новокам'яний вік, VII—III тисячоліття до н. е.) — перехід від власницьких форм господарювання (полювання, збирання) до виробляючих (до землеробства та скотарства, а разом з ними — до осілости). Кам'яні знаряддя досягли вершини досконалості (їх навчилися точити, свердлити, шліфувати).

Енеоліт (мідно-кам'яний вік, IV- початок II тисячоліття до н. е.).

2. Соціально-економічний розвиток та державотворчі процеси в українських землях в добу ранніх металів

Бронзовий вік (кінець III—II тисячоліття до н. е.) — люди навчилися добувати бронзу (сплав міді з оловом), вироби з якої мали переваги над кам'яними знаряддями праці, легше оброблялися тощо. Використання бронзи привело до подальшого розвитку продуктивних сил і викликало перший великий суспільний поділ праці — відділення скотарства від землеробства (II тисячоліття до н. е.).

Розвиток скотарства привів до заміни матриархату патріархатом, тому що праця чоловіків стала переважаючою в общині.

На зміну родовій общині прийшла сусідська (територіальна), в якій родинні зв'язки змінилися спільністю території й господарського життя. Почала проявлятися майнова диференціація між родинами.

Залізний вік (I тисячоліття до н. е.—перші століття нашої ери) — використання заліза (яке твердіше від бронзи) привело до різкого піднесення продуктивних сил, людина вперше одержала можливість створювати додатковий продукт до прожиткового мінімуму. Завдяки цьому відбувся другий великий суспільний поділ праці — ремесло відокремлюється від землеробства.

Додатковий продукт став економічною передумовою появи експлуаті людини людиною, а нова залізна зброя посилила нерівність, тому що п-родила жорстокі війни з метою грабежу й поневолення.

НАЙБІЛЬШ ВІДОМІ ПЛЕМЕНА В УКРАЇНІ

Племена **трипільської культури** (IV-початок II тисячоліття до н. е.) — за назвою с Трипілья на Київщині, де в 1896 р. вперше знайдені пам'ятки цієї культури; мали розвинуте землеробство.

Трипільська культура існувала 15 століть, заклала підвалини землеробської цивілізації, створила основу для появи писемності у вигляді глиняних символів і знаків на керамічних виробах. Трипільці застосували перший на території України механічний предмет — свердло, за допомогою якого робили отвори в камені й дереві. Була в них і ритуальна кераміка. Займалися скотарством, полюванням, рибальством.

Кіммерійці (кінець X-початок VII ст. до н. е.) — перші племена на території України, назви яких збереглися в давньогрецьких (Гомер в « Одиссеї ») та асирійських джерелах. Жили на території Північного Причорномор'я, Криму, Кавказу. Займалися скотарством і землеробством. Виготовляли мідні та бронзові знаряддя праці. У VII ст. до н. е. їх витіснили скіфські племена. Кіммерія розпалася в VII ст. до н. е.

Таври (IX-I ст. до н. е.). Жили на узбережжі Чорного моря, в гірських районах Криму.

Скіфи (VII—III ст. до н. е.) — жили в степових районах Північного Причорномор'я, частково в Криму. Геродот племена Скіфії, що жили між Доном і Дунаєм, поділяє на дві великі групи: скіфів-кочівників і хліборобів.

З розпадом патріархально-родового ладу в скіфів відбулося майнове розшарування, існувало рабство, зароджувалися класи, з'явилися елементи державності.

Сармати — племена східних кочівників, які в другому столітті до н. е. завоювали велику частину Скіфії, витіснивши скіфів у Крим, за Дунай і Дністер. Панування сарматів продовжувалося до III століття н. е., коли на землі південної України напали готи.

У результаті: до кінця залізного віку встановилася майнова нерівність між членами громади; почався перехід частини засобів виробництва (худоби, землі, знарядь праці й т. п.) у приватну власність верхівки племен; боржники та військовополонені перетворювалися на рабів, що свідчить про розпад первісного суспільства й формування класового.

АНТИЧНІ МІСТА-ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

З кінця VII ст. до н. е. греками (в основному вихідцями з Мілета) на Північному узбережжі Чорного моря та в гирлах річок, що впадають у Чорне море, були засновані торговельні факторії, які виростили згодом у міста: Тіра (гірло Дністра), Ольвія (гірло Півд. Бугу), Пантікапей (на місці м. Керчі), Феодосія, Херсонес (на місці Севастополя) та ін.

Найбільшою з міст-республік була Ольвія, єдиною монархією — Бос-порське царство.

ЕКОНОМКА ДЕРЖАВ-РЕСПУБЛІК — була багатоплановою.

Торгівля велася у двох напрямках: із Грецією і зі скіфами (північними сусідами).

У Грецію вивозилися: хліб, худоба, шкіра, хутро, раби та ін. З Греції ввозилися товари для жителів міст і для перепродажу скіфам: вино, маслинова олія, озброєння, тканини, мармур, предмети мистецтва та ін.

Скіфам продавали: вино, ювелірні вироби, кераміку тощо; імпортували — худобу, хліб, хутра й рабів.

Ремесло — досягло високого рівня і славилось виготовленням металевих виробів (дзеркал, статуєток, прикрас тощо), керамічним виробництвом (глиняні посудини, черепиця, посуд тощо), ткацтвом, ювелірним і каменерізним виробництвом та ін.

Землеробство — вирощувалися пшениця, ячмінь, просо, виноград, яблука, груші, гранати тощо.

Тваринництво — у господарстві утримувалися: коні, корови, вівці, свині та ін.

Рибальство — у річках і на морі.

ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК — існувало дві форми правління:

а) міста-республіки (Ольвія, Тіра, Херсонес та ін.), в яких законодавча влада належала народним зборам. До них входили всі вільні городяни-чоловіки. Виконавча влада належала архонтам, що обиралися з рабовласницької знаті міста;

б) монархія — Боспорське царство, що виникло в V ст. до н. е. у результаті об'єднання кількох міст на чолі з Пантікапеем. Законодавча й виконавча влада концентрувалася в руках царя (династії Персіадів, Мітрідатів та ін.). У 107 р. до н. е. Персіад був убитий повсталими рабами під проводом Савмака, який захопив царський трон і навіть почав чеканити власну монету.

ІДЕОЛОГІЯ — антична релігія; у містах відправляли культ того бога, в залежності від того, з якої частини Греції були переселенці (у Боспорському царстві — культ Аполлона, через мілетське походження його жителів).

У I тисячолітті н. е. грецькі міста-держави потрапили в залежність від Римської імперії.

ПРИЧИНИ ЗАНЕПАДУ:

а) з III ст. н. е. починається загальна криза античного суспільств (праця рабів стала невивідна, відбуваються натуралізація господарського життя, різке скорочення внутрішньої й зовнішньої торгівлі), що стало причиною ослаблення причорноморських держав

б) набіги кочівників.

У результаті: в III ст. н. е. під натиском готів загинули Ольвія та ін. міста-республіки, у IV ст. н. е. під набігами гунів — Боспорське царство.

3. Східні слов'яни у додержавний період

Слов'яни — одна з найбільших етнолінгвістичних спільнот на території сучасної Європи, що нараховує близько 227 млн чоловік (германці — 86 млн).

ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯН — одна з найскладніших в історії. Умовно можна виділити два напрямки в суперечках учених: міграційна теорія й теорія автохтонного походження слов'ян.

а) За міграційною теорією — слов'яни є прибульцями:

— згідно з дунайською теорією — на основі «Повісті минулих літ» — стверджується, що слов'яни спочатку жили по Дунаю, «де є нині Угорська земля й Болгарська»;

— згідно з вісло-одерською теорією (В. Седов, І. Русанова) — слов'яни вийшли з Празької культури (територія Польщі й Чехословаччини).

б) За теорією автохтонного походження слов'ян (її дотримуються — Н. Шахматов, Б. Рибаків, С. Шелухін та ін.) слов'яни є споконвічними жителями Європи від Дніпра до Вісли.

У свою чергу чеський учений Л. Нідерле прийшов до висновку, що походження слов'ян не може бути пояснено через брак науково достовірних джерел.

НАЙДАВНІШІ ПИСЬМОВІ ДЖЕРЕЛА ПРО СЛОВ'ЯН: а) Венеди — під такою назвою стародавні слов'яни вперше згадувалися в працях римських істориків I—II ст. н. е. — Плінія й Тацита. Вони займали територію від Одера до середньої трічі Дніпра, від Прикарпаття до Балтійського моря. Венеди разом з готами, Гунами й аварами неодноразово робили набіги на багату, але ослаблу Римську імперію. На думку археологів, венедам відповідали археологічна зарубинецька культура (Зах. Україна) і пшеворська культура (територія Польщі).

У результаті: після початку (з 375 р.) великого переселення народів (викликаного потребою в нових землях через екстенсивне землеробство, прагнення до грабежу Римської імперії та просування кочівників — готів, гунів, аварів) відбулися переселення венедів і їх поділ на склавинів (предків західних і південних слов'ян, що розселилися від Балкан до Вісли) та антів (предків східних слов'ян).

б) Анти (IV—VII ст. н. е.) займали територію між Дністром і Сіверським Дінцем. Мова трохи змінилася, бо слов'яни почали асимілюватися з іншими народами, зокрема зі скіфами та сарматами, що належали до північноіранської мовної гілки. У результаті асиміляції давньослов'янська мова вийшла переможцем, але доповнилася низкою скіфо-іранських слів (слово «хорошо» поряд зі слов'янським «добре», «топор» — «сокира», «собака» — «пес» і т. д.).

У культурі стародавніх слов'ян були аналоги німецької, гото-франкійської, кельтської та балтської культур, у тому числі 6 моделей кремації померлих родичів (на Подніпров'ї), елементи вогнепоклонства та ін.

У результаті: на поч. VII ст. анти були розгромлені кочовими племенами аварів. Східні слов'яни розселяються у важкодоступних лісових районах сучасної України, Білорусії, Росії, де ослов'янюють значну частину місцевого (балтського, угро-фінського та ін.) населення.

в) 15 військово-племінних союзів (VII—IX ст.) — завершальний етап розпаду первіснообщинного суспільства в східних слов'ян. Поляни заселяли сучасну Київську обл., древліани — Житомирську й Вінницьку, хорвати — Карпати, жителі півночі — Чернігівську, Сумську, Брянську і т. д. Кожний союз складався з десятків дрібних племен на чолі з князями та старійшинами.

ЗАНЯТТЯ Й ВИРУВАННЯ 15 ВІЙСЬКОВО-ПЛЕМІННИХ СОЮЗІВ

Землеробство було двоцільним і перебувало в стадії переходу від підсічного до орного; ремісничих спеціальностей було ткацтво, кузнєцтво, гончарство, шкіряне; зовнішня торгівля зі Східною Римською імперією, містами Північного Причорномор'я, Прибалтикою та Скандинавією (шлях її варяг у греки), експорті імпорту, допоміжні галузі — залишилися тими ж.

Житло, побут — укріплені села й перші міста (Київ, Чернігів, Новгород, Іччські та ін.), в яких населення жило в невеликих напівземлянках з дерев'яними стінами, що обігріваються «по-чорному» (дим через двері й вікна). Панунан обряд трупоспалення (трупи спалювали й ховали в глиняних горщиках).

Політична сфера — перехід від родової общини до сусідської (територіальної), що називалася «верв'ю», «миром». Формування військово-племінних союзів на чолі з князями (1-й князь Києва в VII ст. — Кий).

Після переселення з Дунаю на середнє Подніпров'я Кий і його плем'я білих хорватів заклали основи стародавньої держави Київська Русь. Ще в Константинополі Кий став християнином, чому сприяла його дружба з майбутнім імператором Візантії Іраклієм (610-641 рр.). Деякі історики вважають його напівлегендарною особистістю.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА:

а) важка тривала боротьба (з перемінним успіхом) з південно-східними сусідами — кочовими племенами (аварів, печенігів), що неодноразово робили набіги;

б) сформована до VII ст. могутня Хозарська держава протистояла атакам арабських армій, завдяки чому за цією захисною стіною змогла розвиватися в майбутньому Київська Русь;

в) в основному мирні сусідські відносини з аланами, болгарами (південь, південний схід), прибалтійськими племенами, угро-фінськими племенами Півночі (весь, мерь, мордва, мурома та ін.).

Ідеологія — язичеська релігія — обожнювання тих сил природи, що мали найбільший вплив на людину (Перун — бог грому й блискавки, Ярило — бог Сонця, Дажь-бог та ін.).

У результаті:

а) розвиток східних слов'ян ішов природничоісторичним шляхом і був типовим для сотень інших народів;

б) рабовласництво зустрічалося (патріархальне, домашнє), але воно не стало пануючою формою виробництва в слов'ян, тому що для рабовласницького способу виробництва:

— необхідні сприятливі кліматичні умови й висока родючість ґрунтів, при яких навіть така малоефективна праця, як рабська, приносила б

стабільні високі врожаї. Якби слов'яни обрали такий шлях при їхньому кліматі та родючості — вони б умерли від голоду разом з рабами;

— характерна обмеженість родючих ґрунтів при наявності повноводних річок (Єгипет, Межиріччя, Сер. Азія і т. п.), що робило необхідним створення зрошувальних систем, для будівництва яких була потрібна величезна кількість рабів. Слов'яни не мали такої необхідності; — у східних слов'ян держава утворилася в IX ст. н. е., коли рабовласництво в усьому світі вже зазнало серйозної кризи.

4. Передумови утворення та основні етапи розвитку держави Київська Русь

ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВИ НА РУСИ

Існують 2 точки зору на утворення Київської Русі: норманська теорія й теорія природничо-історичного утворення Київської Русі.

1. Норманська теорія — про несамостійний розвиток руської державності (засновники — німецькі вчені Байєр і Міллер, запрошені в XVIII ст. Катериною II для роботи в Російській академії наук) — спирається:

- а) на « Повість минулих літ » (основне джерело того часу, написане київським ченцем Нестором на поч. XII ст.), де переказується легенда про запрошення слов'янськими племенами як князів трьох братів на чолі з Рюриком (Синсус, Трувор) — варягів (вікінгів, норманів) за походженням;
- б) першими керівниками Київської Русі були нормани — князі Рюрик, Олег;
- в) у творах римських істориків і деяких інших неслов'янських літописів мовиться про дикість і відсталість східнослов'янських племен, що свідчить нібито про їхню нездатність без допомоги ззовні заснувати таку могутню державу, як Київська Русь.

2. Теорія природничо-історичного процесу утворення класів і держави у східних слов'ян:

- а) для цього існували всі необхідні економічні передумови: досить високий розвиток продуктивних сил (археологами знайдені залізні знаряддя праці; доведено відділення ремесла від сільського господарства та інше, що говорить про майнову диференціацію, від якої один крок до утворення класів і держави); численні успішні військові походи слов'ян приносили здобич і прискорювали процес класоутворення; захоплення старійшинами общинних земель свідчить про початок складання феодальних відносин і т. д.;
- б) археологічні розкопки вказують, що кількість поховань воїнів-норманів мізерно мала в порівнянні зі знайденими похованнями руських воїнів;
- в) у літописах наступних століть нормани не згадуються, тому можна зробити висновок, що їхня кількість була мала, і вони швидко злилися з корінним населенням — ослов'янилися;
- г) порівняльний аналіз останків озброєння норманів і слов'ян свідчить про приблизно однаковий рівень розвитку продуктивних сил;
- г) у літописах прямо говориться, що ще до приходу варягів у Києві правив 1-й князь — слов'янин Кий (кін. VI-поч. VII ст.); франкські «Бертинські аннали» вперше згадують про державу східних слов'ян (поч. IX ст.), коли в 838 р. до візантійського імператора прийшли послы, які стверджували, що «їхній народ звуть Росс і направлені вони царем, якого називають Хаханом, заради дружби».

Висновок: з норманами чи без норманів, східні слов'яни були спроможні зробити останній крок від розпаду первіснообщинного до феодального суспільства. Найбільшими центрами східного слов'янства в IX столітті були Київ і Новгород.

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Панує натуральне господарство, при якому все необхідне виробляється не для продажу на ринку, а для внутрішнього споживання.

Землеробство — основне заняття, за 2-3-пільною системою вирощувалися: пшениця, овес, просо, жито, ячмінь та інші культури. Основними знаряддями праці були: рало (дерев'яний плуг), борона, серп, коса.

Скотарство — розводилися воли, коні, корови, вівці, свині, кози тощо.

Ремесло — до 60 спеціальностей: кузнєцьке, ткацьке, гончарне, шкіряне, ювелірне та ін.

Внутрішня торгівля — ремісничі вироби повсюди мінялися на сільсько-господарські. Намітилася деяка спеціалізація районів: з Прикарпаття везли сіль; з півдня — хліб, худобу; з півночі — хутра.

Зовнішня торгівля — Київська Русь експортувала: худобу, хліб, сіль, ремісничі вироби, хутра; імпортувала: вино, тканини, прянощі, дивовижні товари тощо. Найбільший торговельний шлях — «із варяг у греки» — по Дніпру. Широко велася торгівля з Візантією, Скандинавією, Польщею, Чехією, Німеччиною.

Допоміжні галузі — полювання (за допомогою лука, стріл, сітей і пасток); риболовство (ловили гачком, неводом, били острогою); бортництво (збирання дикого меду).

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Ранньофеодальна монархія федерального типу, при якій існувала так піраміда влади:

- а) на чолі держави — великий київський князь;
- б) найближче оточення, за допомогою якого великий київський князь правив державою: особиста дружина, що поділялася на старшу (бояри, чоловіки) і молодшу (отроки, діти); удільні князі, що стояли своїми військами у великих містах (Чернігів, Переяслав, Псков та ін.) і правила підлеглими князівствами.

Рада з князів і старших дружинників складала боярську думу при великому князеві, який збирав її для прийняття важливих рішень (виступ у похід, укладення миру тощо);

в) суд, збір данини і судових мит здійснювали спеціальні дружинники, що називалися мечниками, вірниками;

г) правління невеликими містами здійснювали намісники великого князя — тисяцькі й посадники.

Залежне населення:

«Смерди» — селяни, що не потрапили в особисту залежність від феодала й експлуатувалися тільки шляхом стягування данини.

«Закупи» — колишні смерди, що взяли у феодала «купу» — позичку грошми, інвентарем, насінням і т. п.

«Рядовичі» — селяни, що уклали з феодалом «ряд» — договір і за це виконували різні роботи у вогнічці.

«Ізгої» — вигнані з общини селяни, що не мали права через це користуватися общинною землею (лугами, пасовищами і т. п.).

«Холопи» — напівраби.

Феодальна експлуатація здійснювалася шляхом:

а) економічного примусу — виплата князівської данини; укладення селянами кабальних договорів із феодалами («купа», «ряд»); роздача феодалами землі селянам, за що останні платили земельну ренту (панщина, натуральний оброк, згодом — грошовий оброк);

б) позаекономічного адміністративного примусу — станова нерівноправність селян стосовно феодалів.

До другої половини X сторіччя на Русі не існувало індивідуальної власності на землю. Вона вважалася спільною власністю князів, бояр, старших дружинників, а уособлював її глава своєрідної корпорації — київський великий князь. Власне ж боярська земельна власність складається лише на початку XII століття. Через ці особливості повстання населення в Києві (найбільші — у 1068 і 1113 рр.) не мали характеру класової боротьби.

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ ВЕЛИКИХ КИЇВСЬКИХ КНЯЗІВ

Рюрик — варязький проводир, правив спочатку в Ладозі, а в 862 р., скориставшись внутрішніми усобицями, захопив Новгород, що викликало велике повстання проти варягів, потоплене в крові Рюриком. Новгородський князь. Саме з 860 р. літочислення починає вживати термін «Руська ера» і веде його майже 30 років.

Олег Віщий (882-912) — послідовник Рюрика; одержавши у 879 р. владу від померлого Рюрика в Новгороді, зміг об'єднати Київську й Новгородську землі (убивши князів, що правили в Києві, Аскольда та Діра). Розширив територію Київської Русі, приєднавши древлян, жителів півночі, радимичів. У 911 р. зробив переможний похід на Константинополь.

Ігор (912-945) — син Рюрика, приєднав територію межиріччя Дністра й Дунаю. Величезну частину часу провів у військових походах; у 915 р. першим зіткнувся з печенігами, підписав з ними мирний договір, через 15 років порушений (через підбурювання печенігів Візантією, не зацікавленою в посиленні Київської Русі); 941 р. — поразка від Візантії; 943-944 рр. — захоплення Дербента й Південного Прикаспія (союзника Візантії); 944 р. — незначна перемога над Візантією; через величезні витрати на військові походи збільшив данину, через що був убитий деревлянами ми в 945 р. (при спробі зібрати данину вдруге). Убивство пояснюється й іншими причинами.

Ольга (945-957) — дружина Ігоря, регент при малолітньому сині Святославові; помстилася за вбивство чоловіка, знищивши 5 тис. деревлян і два посольства, що прибули сватати її за деревлянського князя Мала; провела податкову реформу: визначивши кількість данини — «уроки» і місця збору данини — «погости»; особисто прийняла християнство і встановила дипломатичні стосунки з Німеччиною, піднявши авторитет Київської Русі.

Святослав (957-972) — син Ігоря й Ольги, багато часу провів у військових походах, використовуючи наступальну тактику, швидкість і раптовість; розгромив Хозарський каганат, Волзьку Булгарію, Дунайську Булгарію та ін. Увів традицію призначати князями в інші міста своїх синів (для зміцнення єдності Київської Русі). Хотів перенести столицю з Києва до Переяславця на Дунаї (перехрестя торговельних шляхів), але зазнав у 971р. поразки під Доростолом від візантійців, через що відмовився від претензій на дунайські землі. Під час повернення до Києва загинув у 972 р. в бою з печенігами в районі дніпровських порогів.

В останні роки князювання Святослав проводив антихристиянський терор, намагаючись перекласти на християн провину за власні військові невдачі на Дунаї. Він мав намір знищити всіх християн і «розорити і спалити» їхні храми.

Володимир (978-1015) — перемиг у результаті братовбивчої боротьби за князівський престол у Києві. Його основним суперником був брат Ярополк, що відрізнявся повагою до духовного життя: відновив літописання, схилився до розширення зв'язків із більш культурними країнами Заходу, Болгарією, Візантією. Володимир узав владу як лідер антихристиянської течії і, створюючи систему язичеського шестибожжя, руйнував храми. Приєднав землі в'ятичів і радимичів, але виятково як колоніальні анклави. На південно-західній межі з печенігами побудував мережу міст-фортець. Для централізації влади в 988 р. хрестився сам, а в 989 р. охрестив населення Київської Русі, причому не завжди добровільно жителі відмовлялися від язичества.

Ярослав Мудрий (1019-1054) — син Володимира, будучи Новгородським князем, після смерті батька вийшов переможцем із міжусобної боротьби з братами за київський престол. Юридично закріпив феодальні від-і. сини на Русі введенням збірника законів «Руська правда». Замість запрошення митрополита з Візантії — сам призначив його в 1151 р., прагнучи захистити себе від візантійського впливу. Розширив права церкви а її земельні володіння. Заснував Києво-Печерську лавру, першу бібліотеку на Русі при Софійському соборі. Побудував південну оборонну лінію вздовж р. Рось для захисту від набігів кочівників. У зовнішній політиці, і к і батько, більше покладався на дипломатію, ніж на зброю. У традиціях того часу, поріднився з королівськими дворами Франції, Німеччини, Візантії, Норвегії і т. п. (дочка Анна — королева Франції). При Ярославі Київська Русь досягла вищої могутності. Водночас при ньому діяла така правова норма, як кровава помста. У країну вливається сильний монахо-аскетичний струмінь із Візантії, що уповільнило процес Реформації й ренесансних явищ.

Володимир Мономах (1113-1125) — онук Я. Мудрого, переяславський князь; у 1113 р., придушивши народне повстання в Києві, посів великокнязівський престол і дещо пом'якшив експлуатацію селян; об'єднав 3/4 території Русі, припинивши на ній міжусобиці. Талановитий полководець, пробив 85 успішних походів, зупинив натиск половців на Русь, завдавши їм кілька великих поразок у глибині їхніх територій. Автор «Повчання Володимира Мономаха».

Мстислав (1125-1132) — син В. Мономаха, вийшов переможцем у міжусобній боротьбі за київський престол. Продовжив політику батька по зміцненню держави, припиненню міжусобиць і захисту зовнішніх кордонів. Після його смерті Київська Русь остаточно розпадається на окремі князівства.

ПРИЙНЯТТЯ ХРИСТИЯНСТВА (988 р.)

Причини:

- необхідність зміцнення феодальних відносин у ранньофеодальній державі, оскільки язичество суперечило єднанню Русі;
- прийняття єдиної з Візантією релігії зміцнювало південні кордони Русі, бо Русь одержувала на півдні авторитетного й могутнього союзника;
- прийняття християнства сприяло піднесенню міжнародного авторитету Русі, адже до 988 р. Русь в очах Європи й Візантії була «дрімучою, язичеською»;
- прийняття християнства сприяло зближенню з високорозвинутою Візантією — спадкоємцею культури Стародавньої Греції (технології, література, мистецтво, архітектура тощо).

Розвиток подій:

- для зміцнення великокнязівської влади Володимир проводить реформу язичества, створивши пантеон шести богів на чолі з Перуном;
- переконавшись у неспроможності язичества, як пануючої релігії феодальної держави, Володимир вирішив прийняти християнство візантійського обряду (православ'я). Щоб не потрапити при цьому у васальну залежність від Візантії, як інші, Володимир захопив Візантійську фортецю Херсонес (988 р.), і звідти як переможець продиктував умови візантійському імператору: видати за нього сестру імператора, після чого він готовий прийняти християнство; водохрещення киян відбулося, ймовірно, на ріці Почайні 988 або 989 року (історик О. Раков називає іншу дату — 1 серпня 990 р.).

У творі київського митрополита С. Косова «Патерикон» (XVII ст.) говорилося про п'ять хрещень Русі-України: святим апостолом Андрієм; за царя Михайла та патріарха Фотія зусиллями Кирила й Мефодія; за Василя Македонського в 886 році; княгиною Ольгою в 958 році; і останнє — Володимиром у 989 або 990 році.

Значення прийняття християнства:

- сприяло зміцненню Київської Русі як ранньофеодальної держави, підняло її міжнародний авторитет, зміцнило її зв'язки з Візантією, сприяло поширенню писемності на Русі, дало імпульс розвитку давньоруської культури (живопису, архітектури тощо);
- християнство насаджувалося на Русі жорстокими методами, у результаті було знищено багато пам'яток язичеської культури; церква згодом перетворилася в найбільшого феодала, освячувала існуючий суспільно-політичний устрій Русі.

5. Південно-Західні руські князівства (XII-перша половина XIVст)

Київське князівство зберігало високий рівень розвитку ремесла і землеробства. Тут виготовляли багато виробів із заліза, кераміки, процвітало ювелірне ремесло. Основною господарства було землеробство, хоча досить поширені скотарство і садівництво. Через постійні війни князівство поступово слабшало, частина населення переселилася в інші землі.

Чернігово-Сіверське князівство займало величезну територію сучасної північно-східної України та південно-західної Росії. Як і в Київському князівстві, тут також були розвинуті землеробство і ремесло. Чернігів вів активну торгівлю з Візантією й арабським світом. Князі виділяли значні кошти на будівництво і ремонт прикордонних фортець. Наприкінці XII ст. чернігово-сіверські війська активно воюють з половцями, але в 1185 р. похід Ігоря Сіверського в степ закінчується невдачею. Цю подію описано в «Слові о полку Ігоревім». На початку XIII ст. чернігівські князі намагалися захопити Київ, але потім припинили війни, що сприяло економічному підйому краю

Переяславське князівство займало територію сучасних Полтавської та Харківської областей. Прикордонні землі Переяславщини були бар'єром на шляху до Русі для кочівників, Переяслав був міцно укріплений і половці так і не змогли захопити його. Переяславські князі активно використовували допомогу осілих на його землях дружних кочівників — чорних клобуки, торків, турпеїв). Ремісничі виробництва на Переяславщині було високо розвинутим (особливо ковальська справа і зброярство). 1187 р. в літописі вперше згадується назва Україна щодо переяславських земель.

У західній частині України виникли **Волинське і Галицьке князівства**. Волинське князівство займало частину Полісся, сучасної Волині і західної Білорусії. Міста тут були відносно невеликими, саме князівство бідним, проте влада волинських князів була дуже міцною. Галицьке князівство займало передгір'я Карпат, територію Львівщини і Тернопільщини. Воно досягло високого рівня розвитку господарства (ремесло, землеробство, скотарство, торгівля). Бояри і купці розвивали місцеву і міжнародну торгівлю. Наявність покладів солі та великих овечих черід зробило галицьких бояр багатими, вони мало залежали від місцевих князів. Таким чином, різні князівства південної Русі розвивалися дуже нерівномірно. Економічний підйом Галича і Чернігова супроводжувався слабкістю Волині і повільним занепадом Києва. Сильна князівська влада на той час була на Волині й у Чернігові.

ФЕОДАЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ РУСІ. ПРИЧИНИ ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ

Феодальна роздробленість не була випадковістю, і всі країни Європи пройшли через неї.

1. У результаті подальшого розвитку феодальних відносин на поч. XII ст. настає криза зростання, коли стара форма об'єднання земель (Київська Русь) уже не відповідає прогресу й перестає бути необхідною, тому що: -

а) внаслідок розвитку натурального господарства ніхто з феодалів не був зацікавлений прагнути до об'єднання з іншими феодалами, до того ж між ними постійними були заздрість, ненависть, ворожнеча (тобто не було ніякої економічної причини триматися колишнього об'єднання — Київської Русі);
б) феодали у своїх вотчинах із допомогою особистої дружини могли одержати все необхідне із селян і без допомоги великого київського князя, через що влада останнього на якийсь час виявилася зайвою (до цього феодали годувалися з князівської данини та військових походів);
в) місцеві феодали в себе у вотчинах уже обзавелися чималими штатами правління й дружинами, що давало їм можливість самостійно господарювати, а з іншого боку — позмагатися за владу з великим київським князем (як правило, їхнім родичем);
г) зростання та зміцнення міст — перетворило їх в економічні, політичні центри великих феодальних вотчин і відносно забезпечило від нападу великого київського князя або кочівників.

2. Величезні географічні розміри Київської Русі об'єктивно сприяли зростанню сепаратизму, а з іншого боку, в умовах загострення соціальної боротьби великий київський князь змушений був сам їх підсилувати, тому що був не спроможний надати їм, у разі селянського повстання, швидку й дієву допомогу за тисячі кілометрів від Києва.

3. Насильницьке об'єднання східнослов'янських земель у IX ст. дало зворотну реакцію в XII ст. — майже поголовне прагнення до самостійності великих і дрібних феодалів, тим більше, що області склалися переважно в рамках колишніх племінних союзів.

4. Зміна торговельної кон'юнктури — Західна Європа почала торгувати безпосередньо з Близьким Сходом. Крім того, Київська Русь втратила важливий торговельний маршрут до Чорного моря.

СУТНІСТЬ І ЗНАЧЕННЯ ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ

По суті своїй вона була перехідним періодом від ранньфеодальної держави Київської Русі (механічного об'єднання земель) до зрілого феодального суспільства (централізованої держави).

У цей перехідний період завершується складання всіх основних рис та інститутів феодалізму (основних феодальних повинностей селян, основних прав феодалів, системи феодально-станової ієрархії, основних елементів феодального апарату і т. п.) тільки не в рамках усєї держави (як на стадії централізованої держави), а лише в рамках окремих феодальних вотчин і князівств.

Тобто феодальна роздробленість була закономірним і вищим етапом у розвитку феодальної держави, ніж ранньфеодальна Київська Русь, оскільки сприяла зростанню продуктивних сил і більш гнучко захищала інтереси пануючого класу (одна з основних функцій держави).

Разом з тим, феодальна роздробленість знизила обороноздатність країни, що в умовах посилення монголо-татар привело до трагедії руських земель. Спочатку, у XII ст., Київська Русь розпадається на 12 князівств (їхня кількість постійно змінювалася), найбільшими з яких були: Галицько-Волинське, Володимиро-Суздальське, Новгородська феодальна республіка та ін. Потім їхнє число на початку XIII ст. дійшло до 50, а в XIV столітті — навіть 250.

6. КУЛЬТУРА княжої України-РУСИ

Писемність — було дві слов'янські абетки — глаголиця й кирилиця. Остання одержала більше поширення через свою простоту й прямий зв'язок із грецьким алфавітом (24 літери — грецькі, 19 — слов'янські для точної передачі фонетичних особливостей слов'янської мови). Навчання велося в початкових школах (при великих монастирях) або приватно й було дуже поширене (на новгородських берестяних грамотах писали госпдоговори, особисті щоденники та любовні листи й т. п.).

Бібліотеки — першу створив при Софійському соборі в Києві Я. Мудрий (1037 р.). Інші великі бібліотеки існували при монастирях і церквах, де книги не тільки зберігалися, але й переписувалися і перекладалися з іноземних мов.

Література — історична (літописи) — писалася за роками: найбільш відомий — «Повість минулих літ», написаний батьком руської історії, ченцем Києво-Печерського монастиря Нестором на поч. XII століття; вершиною всієї давньоруської літератури стало «Слово о полку Ігоревім» (XII ст.), суть поеми — заклик до єдності руських князів (автор невідомий, але на думку Б. Рибаківа — ним був київський боярин Петро Бориславич); першою давньоруською енциклопедією став «Зборник» митрополита Іларіона (1073 р.).

Усна народна творчість — епічні пісні й білини зображували в піднесеному дусі історичні події та прославляли героїзм у боротьбі із загарбниками (найбільш відомий виконавець — Боян, співак XI ст.); на святах і торгах — скоморохи виконували частівки (що висміювали людські пороки), були танцюристами, фокусниками, акторами — водили ведмедів, грали на гусях, трубах, флейтах і т. д. Багато хто з них постійно жив при дворах князів і великих феодалів.

Архітектура — шедеврами стали: Софійський собор у Києві (1037 р., що став зразком для будівництва подібних соборів у Новгороді та Полоцьку), Успенський собор і Десятинна церква в Києві, Храм Святого Спася в Чернігові та ін. Не менш цінна мозаїка і фрески в середині храмів, присвячені біблійній тематиці.

Прикладне мистецтво — ювелірні вироби із золота та срібла, прикраси з різнобарвними емальми (діадеми, кулони), різьблення по кістці, каменю й дереву (скриньки, гудзики, ложки, шахово-шашкові фігурки), лиття (бронзові куполи церков) і т. п.

У результаті: культура Київської Русі посила помітне місце в скарбниці світової культури, увібравши в себе культуру стародавніх слов'янських племен і Візантії (спадкоємці культури Стародавньої Греції).

7. Галицько-Волинське князівство як фактор формування української державності РОЗВИТОК ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Галицько-Волинське князівство утворилося в 1199 р. Територія простягалася від Карпат на півдні до литовської землі на півночі, від Угорщини й Польщі на заході до Київського князівства та Половецького степу на сході.

Переваги положення князівства, що забезпечили його висування, могутність і незалежність:

а) територія князівства була вогнищем давньої орної землеробської культури, що дало великий досвід ведення землеробства, вищі врожаї, ранне відділення ремесла від сільського господарства, а отже, і більше багатство; б) віддаленість від Києва забезпечувала майже завжди відносну незалежність і самостійність князівства; в) додатковий прибуток і могутність приносила наявність торговельних шляхів, що проходили через князівство: другий торговельний шлях з Балтійського моря в Чорне: Вісла — Західний Буг — Дністер (перший — «із варяг у греки»); сухопутний торговельний шлях з Русі до країн Центральної та Південно-Східної Європи; залежність від князівств Дністровсько-Дунайської землі дозволяла князівству контролювати торговельний шлях із Європи по Дунаю до країн Сходу й назад. Соціально-економічний розвиток князівства — був традиційним для Русі (див. питання: Економіка Київської Русі). Налічувалося близько 80 міст, найбільшими з яких були Галич, Волинь, Перемишль, Володимиро-Волинськ та ін.

ЕТАПИ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІЇ:

а) розвиток у рамках Київської Русі (до 1097 р. — Галицької землі, до сер. XII ст. — Волинського князівства);

б) самостійний розвиток двох князівств до 1199 р.

Галицька земля, що відокремилася в 1097 р., являла собою кілька дрібних князівств, у 1141 р. об'єднаних перемишльським князем Володимирком Володаревичем, котрий переніс свою столицю до Галича. Найвищої могутності князівство досягло при його сині Ярослав Осмомисл (1153-1187), що боровся за об'єднання руських земель, за що автор «Слова о полку Ігоревім» присвятив йому найвищі слова, ставлячи його за приклад іншим руським князям. Однак після смерті Осмомисла в 1187 р. Галицьке князівство стало роздіратися міжособно боротьбою між «великими» галицькими боярами, багато з яких були в союзі з угорськими та польськими феодалами. Волинське князівство, на відміну від Галицького, меншою мірою роздіралось міжусобицями, бо з початком феодальної роздробленості дісталось прямому нащадку великого київського князя — Романові Мстиславовичу, чий авторитет підкріплювався і родовитістю, і талантом політика, а також твердим контролем над «великими» галицькими боярами, чия землеволодіння росло в основному за рахунок князівських пожалувань за вірну службу. Забезпечена внаслідок цих причин внутрішня стабільність Волинського князівства дозволила почати йому наприкінці XII ст. активну боротьбу за розширення своїх володінь. У результаті: у 1199 р. Романові Мстиславовичу

вдалося вперше об'єднати Волинську й Галицьку землі, тим самим відгородивши останню від розграбовування польськими й угорськими феодалами. Надалі:

в) 1199-1205 рр. — розвиток об'єданого Галицько-Волинського князівства, якому після взяття Києва в 1240 р. вдалося об'єднати всю південну й південно-західну Русь. Створення такого могутнього князівства в умовах феодальної роздробленості, що панувала на Русі та в Європі, дозволило йому з успіхом вести боротьбу з половцями, угорськими й польськими феодалами, зі своїм непокірливим боярством, сприяло піднесенню західноукраїнських міст, ремесел, торгівлі;

г) 1205-1238 рр. — тимчасовий розпад Галицько-Волинського князівства, викликаний загибеллю в 1205 р. Романа Мстиславовича в Польщі й посиленням боярського сепаратизму. Внаслідок чого почалася 30-літня війна, що привела до безпрецедентного на Русі випадку князювання в Галичі польського феодала Владислава Кормілича. Він був скинутий у 1238 р. в результаті національно-визвольної боротьби селян, городян, службового дворянства, спираючись на яких син Романа Мстиславовича — Данило Романович утвердився спочатку на Волині, а потім (у 1238 р.) зайняв Галич. Данило Галицький, об'єднавши Галицькі та Волинські землі, став першим українським королем. Він одержав корону від римського папи в 1253 році. Заснував на честь свого сина Лева місто Львів; г) 1238-1240 рр. — відновлення єдності Галицько-Волинського князівства, а після взяття Києва в 1240 р. і всієї південно-західної Русі; д) кінець 1240-1340 рр. — розвиток під владою монголо-татар, що наприкінці 1240 р. зруйнували міста Галицько-Волинського князівства, а жителям хан Батий «узяв списом і побив нещадно». У цей час Данило Галицький був в Угорщині й Польщі, безрезультатно прагнучи укласти союз проти монголо-татар. Повернувшись після навали, він знову об'єднав Галицько-Волинське князівство та лише в 1245 р. номінально визнав залежність від Золотої Орди. Це дозволило йому, сплачуючи данину, врятувати князівство від монголо-татарських набігів, збирати сили, відновлювати економіку, торгівлю, ремесла, міста. Але в 1258-1259 рр. під загрозою нової монголо-татарської навали Данило був змушений знищити відновлені укріплення міст, що завершило підпорядкування князівства Золотій Орді. Після смерті Данила Галицького в 1264 р. князівство фактично розпалося на 4 частини (Східну і Західну Галичину, Західну і Східну Волинь) і поступово втрачало колишню велич при формальному збереженні єдності; е) з 1340 р. Волинь потрапила під владу Литви, з 1349 р. Польща захопила Галичину (у 1370-1386 рр. Галичиною тимчасово володіла Угорщина).

РОЛЬ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Князівство стало спадкоємцем Київської Русі, боролось за воз'єднання та консолідацію земель, сприяло розвитку господарства, міст, ремесла, торгівлі, культури; сприяло захисту населення південно-західних земель під фізичного знищення монголо-татарами; підняло авторитет українських земель на міжнародній арені, особливо в умовах феодальної роздробленості.

Галицько-Волинське князівство після занепаду Києва продовжило на ціле століття існування державного утворення на слов'янських землях і стало головним політичним центром майбутньої України. Слово «український» уперше вживається в «Проповідах» теолога Григорія ще в середині XI століття. Термін «Україна» згадується в Київському літописі в 1187 р. як синонім поняття «країна», тобто — край, рідна земля. (для порівняння: Сербія по-сербохорватськи — Сербська Країна). В 1335 року для Галичини стало вживатися запозичене в греків поняття «Мала Русь», що пізніше перетворилося в поняття «Малоросія». Однак у різні періоди воно позначало різні регіони України.

8. Українські землі у складі Великого князівства Литовського та Польщі

У XIII-XV ст. ослаблені золотоординським поневоленням українські землі стали об'єктом захоплення іноземними державами.

ЗАХОПЛЕННЯ БІЛЬШОЇ ЧАСТИНИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ВЕЛИКИМ КНЯЗІВСТВОМ ЛИТОВСЬКИМ

Здійснення захоплення білоруських і українських земель велося князями: Міндовгом (1230-1263), засновником Литовської держави, що захватив «Чорну Русь» (сучасну Гродненську область Білорусії); Вітоном (1293-1316) і Гедиміном (1316-1341), що захопили більшу частину білоруських земель; Ольгердом (1345-1377), що захопив більшу частину українських і частину російських земель (від сучасної Волині до Белгородської області на сході, від Брянської області на півночі до Херсонської й Миколаївської на півдні; у 1363 р. Ольгердом був узятий Київ); Вітовтом (1392-1430), що захопив південноукраїнські степи аж до Чорного моря в районі Одеси.

Причини швидкого захоплення:

а) Русь була ослаблена золотоординським поневоленням;

б) багато князівств добровільно входили до складу Литви, намагаючись союзом із нею убезпечити свої землі від натиску Тевтонського ордену й монголо-татарського поневолення.

Політика Литви на захоплених землях — українські та білоруські землі становили 9/10 території литовської держави: а) це вносило специфіку в життя великого князівства Литовського: державна мова — давньоруська, закони складені на основі «Руської правди» та ін.; Велике князівство Литовське часто називали Литовсько-Руським князівством; б) Велике князівство Литовське, незважаючи на тенденції до централізації, що проявилися при Вітовті, було схоже на федерацію численних земель, у внутрішнє життя яких литовський князь майже не втручався, і влада там була в руках місцевої української та білоруської знаті, що одержала значну автономію в справах («Старого — не змінюємо, нового — не впроваджуємо» — такий був принцип правління литовських князів).

Тому М. Грушевський вважав, що Велике князівство Литовське більшою мірою, ніж Московія, зберегло традиції Київської Русі.

ЗАХОПЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ ПОЛЬЩЕЮ

Здійснено польським королем Казимиром III у 1349 р. У 1351-1352 рр. із Великим князівством Литовським і Польщею спалахнула війна за Галицько-Волинські землі.

У підсумку: Галичина залишилася за Польщею, Волинь — за Литвою.

ВКЛЮЧЕННЯ БУКОВИНИ ДО СКЛАДУ МОЛДАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Буковина, що входила до складу Галицько-Волинського князівства, була в середині XIV ст. завойована Угорщиною, а з 1359 р., коли зі складу Угорщини виділилося Молдавське князівство, Буковина ввійшла до його складу за назвою Шипинської землі (Шипинці — адміністративний центр Буковини), спочатку на правах автономії, а із середини XV ст. як звичайна адміністративна одиниця Молдавії (на її території утворилися Чернівецька й Хотинська області Молдавії). Із середини XV ст. стала зустрічатися назва «Буковина» (територія букового лісу). У 1-й половині XVI ст. Буковина разом із Молдавією потрапили під владу Туреччини.

ЗАХОПЛЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ УГОРЩИНОЮ

Було здійснено в 2-й половині XIII ст. На захопленій території залишився колишній адміністративний розподіл — 4 жупи (згодом комітети, райони), на чолі яких стали великі угорські феодалі, що проводили політику:

а) посилення феодального гніту; роздачі українських земель угорським феодалам; уведення з 1351 р. кріпосного права, безконтрольного панування феодалів над селянами (суд, покарання та ін.);

б) із XIV ст. — настання, католицизму: роздача земель, стягування і податі — десятини, будівництво костелів і монастирів; в) переселення до Закарпаття угорських селян і витіснення українців у гірські необжиті райони.

У результаті: загострення класової боротьби, виступи населення за національну мову й традиції, неприйняття католицизму (прийняття селянами та міською біднотою кальвінізму) та ін.

ЕТАЛИ ОБ'ЄДНАННЯ ПОЛЬСЬКОЇ Й ЛИТОВСЬКОЇ ДЕРЖАВ

Кревська унія (1385):

а) причини — прагнення об'єднанням посилити свої держави перед-обличчям Тевтонського ордену (що зробив з території Східної Пруссії, Латвії, Естонії з 1340 до 1410 р. більш як 100 великих походів на слов'янські землі) і Московського князівства (після перемоги в Куликовській битві 1380 р. виріс його авторитет серед українського та білоруського населення Великого князівства Литовського, а авторитет литовського князя Ягайла — союзника Мамаєва — упав);

б) зміст унії: Ягайло одружився з польською королевою Ядвігою й проголошений був польським королем, до Польщі приєднувалися землі — Велике князівство Литовське (включаючи українські та білоруські), на яких запроваджувалося католицтво як державна релігія; припинялися зіткнення

між Польщею та Великим князівством Литовським, а їхні збройні сили об'єднувалися для боротьби з Тевтонським орденом; скарбниця Великого князівства Литовського переходила в користування Польщі.

в) значення унії двоє: з одного боку, позитивне (допомогла об'єднаним силам у 1410 р. у Грюнвальдській битві розбити Тевтонський орден); з іншого боку — негативне (роздача українських земель польським феодалам, передача скарбниці Великого князівства Литовського в користування Польщі, насильницьке поширення католицизму та ін.);

г) наслідки унії: Вітовт, ставши великим литовським князем, зумів на деякий час (1392-1430) відновити незалежність Великого князівства Литовського, але через 10 років після його смерті великокнязівський престол у Литві знову посіли нащадки Ягайла (були одночасно польськими королями, що продовжували політику свого предка).

Окремі спроби відродити колишню владу Києва, як центра, хоча й починались, але успіху не мали. Так, запрошені в 1433 р. князем Свидригайлом татари воювати з польсько-литовськими загонами розсудливо відмовились. А в 1470 р. після смерті київського князя Семена Олельковича ця посада залишалася незайнятою. Однак, Кресьська унія була лише особистим союзом, заснованим на любі царюючих персон двох держав, що зберігав автономію Литви

Польщі (при васальній залежності Литви). Скориставшись унією, польські магнати захопили Галицькі землі. Наступна, Люблінська, унія повністю об'єднала ці держави.

Люблінська унія (1569 р.) — утворення Речі Посполитої:

а) причини — повна поразка Литви від Росії на першому етапі Лівонської війни (1558-1583 рр.);

б) зміст унії — Польща й Литва об'єднувалися в єдину державу Річ Посполиту; на об'єднаній території встановлювались: єдиний державний устрій, спільна грошова система, єдиний сейм, суд, закони тощо за польським зразком; спільний польський король (який був одночасно великим князем литовським) обирався і польськими, і литовськими феодалами; польські феодали могли мати землі в Литві, литовські — у Польщі; католицизм, як державна релігія, та ін.;

в) значення унії — допомогла переможно завершити Лівонську війну, але різко посилювала колонізацію українських, білоруських і литовських земель, класове й національно-колоніальне гноблення працюючого населення;

г) наслідки унії:

— захоплення українських земель місцевою, частково — польською шляхтою, що поступово перетворювалась на великих землеробських магнатів (Вишневецький, Острозький, Заславський, Калиновський та ін.), які з посиленою енергією експлуатували українських селян;

— окріпачення селян — остаточно затверджено Литовським статутом 1588 р., за яким встановлювався 20-річний термін піймання збіглих селян, шляхтичам давалося право самим встановлювати всі повинності селян, розпоряджатися селянським життям і майном;

— колонізація української знаті, що приймала мову, традиції, вірування Польщі.

Утративши смак до політики, українські магнати перетворились на невідомих раніше польському суспільству олігархів, що мали більше збройних сил і грошових ресурсів, ніж вища влада Речі Посполитої (багатства Я. Острозького дорівнювали двом річним бюджетам держави в мирний час).

Брестська унія (1596 р.)

а) причини — прагнення Ватикану підкорити католицизму східну православну церкву, створивши перехідний період для повного переходу православних українців до католицизму; бажання окремих православних священників зрівнятися в правах із привілейованим у Польщі католицьким духовництвом, прагнення захистити себе від впливу Московського патріарха, який підтримував українські братства, що намагалися обирати священників, утручати в церковні справи і т. п.;

б) зміст унії — українська церква визнавала основні догмати католицької церкви й переходила під владу Ватикану, визнавши своєю главою — Папу Римського. Богослужіння залишалося слов'янською мовою;

в) наслідки унії — перехід у лоно католицизму; фактична заборона православної церкви; переслідування священників, що залишилися вірними православію, поділ українців на 2 конфесії, що поклав початок відмінностям, які пізніше розвинулися між західними і східними українцями. Проти унії виступили народні маси (козацьке повстання 1594-1596 рр., повстання городян Луцька в 1620 р., у м. Острозі в 1638 р. і т. д.) Проти унії вели боротьбу; частина дворянства на чолі з князем Костянтином Острозьким (1527-1608), а також українські братства. Це змусило Річ Посполиту в 1633 р. знову дозволити легальне існування православної церкви, хоча всі пільги, як і раніше, поширювалися лише на уніатів.

ГРЮНВАЛЬДСЬКА БИТВА (5 ЛИПНЯ 1410 р.)

Вирішальна битва польсько-литовсько-руського війська проти Тевтонського ордену.

Причини:

а) прагнення коаліції зупинити агресію німецького ордену, що зробив з 1340 до 1410 рр. більш як 100 великих походів на землі Великого князівства Литовського;

б) підписання Креської унії (1385 р.) дозволило об'єднати польські, литовські, українські та білоруські війська (до яких приєдналися смоленські полки, чесько-моравські, угорські та татарські загоны).

Шиккування військ: союзники вишикувалися півколом у 2 лінії.

Хід битви:

— спочатку атака 1-ї лінії військ Вітовта на лівий фланг ворога була відбита;

— атака 2-ї лінії Вітовта не тільки була відбита, але й почався відступ під ударами хрестоносців. Від повного розгрому її врятували українські війська під командуванням гетьмана Венцеслава Сві-тольдовича. Серед 37-тисячного війська гетьмана відзначилися і воїни трьох корогів зі Смоленська;

— у цей час Владислав II Ягайло атакував із лівого флангу, прорвався в тил до хрестоносців, оточив і майже повністю знищив супротивника за підтримки полків Вітовта, що повернулися на поле бою.

У результаті: вся орденська верхівка на чолі з магістром Ульріхом фон Нінгененом загинула разом з орденом. Значення Грюнвальдської битви:

— зупинила агресію Тевтонського ордену;

— посилювала незалежність Великого князівства Литовського від Польщі (у 1413 р. Польща й Литва підписують нову унію, за якою спільний король обирався Лише за обопільною згодою сторін);

— привела Тевтонський орден до занепаду, через що він незабаром визнав васальну залежність від польського короля.

9. Боротьба українського народу проти польсько-шляхетського наступу

ПРИЧИНИ ПІДНЕСЕННЯ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ:

Наприкінці XVI ст. загострилася класова боротьба в Україні, викликана посиленням польського кріпосництва, національного та релігійного гніту (1569 р. — Люблінська унія, за якою українські землі потрапили під владу Польщі; 1588 р. — запровадження кріпосного права в Україні (20-річного терміну розшуку збіглих); 1596 р. — Брестська унія та насильницьке переведення українців під владу католицизму та ін.).

НАЙБІЛЬШІ КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ КІНЦЯ XVI СТОЛІТТЯ

Повстання 1591—1593 рр. під керівництвом Криштофа Косинського — охопило райони Київщини, Волині, Житомира. Приводом послужило насильницьке вилучення князем Острозьким володінь Косинського, одержаних ним у числі інших козаків за заслуги в боротьбі з татарами. У відповідь Косинський захопив Білу Церкву (резиденцію Острозького), Переяслав та інші міста. Крім козаків його підтримали селяни та городяни, які почали громити маєтки польських магнатів і запроваджувати козацькі порядки на своїх землях. Налякана шляхта зібрала величезне військо, яке після тижневої битви з Косинським, не зумівши його розгромити, підписала з ним угоду про те, що Косинський позбувався гетьманства, повстанці повертали захоплену зброю, припиняли розбій і виключали з війська всіх, хто вступив до нього в ході повстання, за що уникали кари. Після угоди Косинський пішов до Запоріжжя, попросив допомоги в російського царя (Росія воювала зі Швецією, тому змогла надіслати лише гроші і сукно, пообіцявши також допомогу донських козаків) і організував новий похід, у ході якого він був заманений магнатом Вишневецьким на переговори, де й був по-зрадницькому вбитий

(замурований у стіну монастиря). Повстання закінчилося поразкою, але підготувало ґрунт для наступних виступів, у першу чергу повстання під керівництвом С. Наливайка.

Повстання 1594—1596 рр. під проводом Северина Наливайка — набуло ще більшого розмаху, охопивши майже всі землі України і Східної Білорусії. Очолив його С. Наливайко, що, будучи сотником надвірних козаків у князя Острозького, запропонував останньому сформувати добровольче військо для відбиття турецького нападу. Зібравши кілька десятків тисяч чоловік (озброєних Острозьким), Наливайко відігнав турків, узяв багаті трофеї і, повернувшись додому, підняв повстання, в ході якого розгромив шляхтичів, що приїхали на судовий з'їзд, захопив замок і зброю, що зберігалася в ньому. Підтриманий селянами, городянами та запорожцями, Наливайко взяв Вінницю, Бар, Кременець, Луцьк, а потім, направивши козаків у Південне Подніпров'я для боротьби з місцевою шляхтою, повернувся на північ — у Білорусію, взяв Пінськ, Бобруйськ, Могильов, чим розширив територію повстання, і продовжував потім маневрувати неподалік від кордону з Росією, щоб у будь-який момент за ним укритися. Об'єднана польсько-литовсько-українсько-білоруська каральна експедиція під командуванням польського гетьмана Жолкевського завдала кілька поразок військам Наливайка в Білорусії, потім в Україні й остаточно розгромила повстанців у 1596 р. у 2-тижневому бою біля міста Лубни, всього за 100 верст від кордону з Росією. Наливайко в результаті зрадництва верхівки реєстрового козацтва був схоплений, відправлений до Варшави, де в 1597 р., відрубавши голову, його четвертували.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО

П. Сагайдачний — видатний гетьман України, що боровся за національне відродження української державності й культури. Прославився військовими походами на турецькі фортеці Ізмаїл, Кафу, Синоп, Царград. В умовах заборони православної церкви боровся за її відродження (у 1620—1621 рр. приймав ерусалимського патріарха Феофана, який поновив керівництво православної церкви в Україні: увів у сан київського митрополита і 5 українських та білоруських єпископів, що викликало невдоволення Речі Посполитої). Разом із Запорізьким військом Сагайдачний вступив у Київське братство, що означало підпорядкування Запоріжжя ідеї служіння інтересам України. (Братства — організації православного українського населення, що боролися проти наступу католицизму та уніатства). Прагнучи домогтися більшої самостійності Запоріжжя, загравав то з Москвою (що дарувала йому й війську гроші та тканини), то з Річчю Посполитою (що збільшила кількість реєстрового козацтва з 1 до 3 тис.). Об'єктивно виражав інтереси заможних верств козацтва, що підтверджується його протиріччями з «народним» гетьманом Бородавкою (який стояв на чолі нересстрового козацтва та закликав до народного повстання й поширення козацьких прав на все населення України). Під час Хотинської війни 1621 р. в умовах, коли Річ Посполита залишилася беззахисною перед турецькою агресією (після розгрому турками польської армії в Молдавії), Сагайдачний і Бородавка об'єднують свої загони (всього 40 тис. козаків) і в місячній битві під Хотиним разом із 16-тисячною польською армією зупиняють турецьку агресію. За мирним договором Туреччина зобов'язалася припинити набіги на Україну, Річ Посполита обіцяла заборонити козакам нападати на Туреччину. (Поразка Туреччини викликала повстання в Стамбулі, в ході якого був скинутий і вбитий турецький султан Осман II — керівник походу на Україну). Під час битви Сагайдачний показав себе вмілим полководцем. Наполіг на арешті Бородавки й відправив його в кайданах до Варшави. Сам Сагайдачний під Хотиним був смертельно поранений і помер від ран.

Висновок: особистість Сагайдачного була суперечливою, але, незважаючи на деякі помилки, він боровся за відродження української державності та культури, підняв славу запорізького козацтва й захистив український народ від установлення турецького поневолення.

ПОСИЛЕННЯ НАРОДНИХ РУХІВ У 20-30 рр. XVII СТОЛІТТЯ

Було викликано посиленням польського національного, феодального та релігійного гніту після закінчення Хотинської війни. Замість обіцяних під час війни послаблень, Річ Посполита розправлялася із селами, що запроваджували козацькі порядки, заборонила козакам приймати втікачів, підтримувати зв'язки з іноземними державами, втручатися в релігійні справи, підтримувати православну церкву і т. п.

1630 р. — повстання під керівництвом гетьмана нересстрового козацтва Тараса Федоровича (Трясила). Зібравши 10-тисячний загін козаків, Трясило захопив Корсунь, розправився зі шляхтою, поповнив свою армію селянами й городянами, довівши їй кількість до 37 тис. чоловік. Після прибуття карального загону польського гетьмана та 3-тижневої битви завдав йому великих втрат (до 10 тис. убитих), майже розгромив, але під тиском козацької старшини пішов на підписання договору, за яким реєстр збільшувався з 3 до 8 тис. козаків визнавали свою провинку, за що прощалися, селяни поверталися в свої маєтки; після чого Трясило повернувся в Запоріжжя, а розрізнені загони незадоволених селян ще якийсь час вели боротьбу, громячи польські маєтки в Україні.

1635 р. — повстання під керівництвом гетьмана нересстрового козацтва Івана Михайловича Сулими.

Приводом стало будівництво фортеці Кодак на Дніпрі, призначеної для піймання втікачів у Запоріжжя (фортеця знаходилася на правому березі Дніпра в місці його звуження й охоронялася 200 німецькими найманцями, що спостерігали за Дніпром і з допомогою кінних роз'їздів — за прилягаючою округою. Сулима, зібравши загін з 3-тис. чоловік, непомітно підійшов до фортеці, провів розвідку й уночі за кілька годин захопив її, знищив захоплених зненацька найманців. Боячись, що захоплення фортеці стане поштовхом до народного повстання, польський уряд послав загін реєстрових козаків, які схопили Сулиму та його помічників і відправили їх до Варшави на страту. Повстання було придушено.

Причини поразки повстань — були погано підготовлені; селяни та городяни погано озброєні (вилами, косами, палицями); не завжди козаки виступали єдиною силою з іншим населенням; нерішучість козацької старшини, яка боялась утратити свої привілеї; українські повстання не підтримувалися польським і литовським населенням, через що уряд міг стягати сили з інших областей для придушення повстань і т. п.

Значення повстань — стримували посилення польського національного, феодального й колоніального гніту (тому що польський уряд і магнати пам'ятали, чим це могло закінчитися); домоглися відновлення православної церкви в Україні; зросли козацькі привілеї (зростання реєстру, платні та ін.); народні маси накопичували досвід національної й антифеодальної боротьби. **РОЛЬ БРАТСТВ В УКРАЇНІ**

Братства — організації православного українського населення, виникли після прийняття Люблінської унії 1569 р. Спочатку, організовані православною магнатсько-шляхетською опозицією на чолі з князем Острозьким, боролися за культурно-релігійну автономію України в складі Речі Посполитої, для чого подавали петиції королю і сейму, вели культурно-просвітницьку роботу, виступали за відновлення православної церкви після 1596 р. і т. п.

На межі XVI-XVII стст. місце магнатів у братствах зайняли дрібні шляхтичі, заможні міщани, козацька старшина, які боролися за національно-культурно-релігійне відродження України проти засилля польських магнатів з їх необмеженими правами, на підтримку православної церкви, за збільшення реєстру, платні козакам і т. п. Використовували крім легальних форм боротьби й козацько-селянські виступи.

Найбільші братства були у Львові, Києві, Луцьку та інших містах. Відіграли важливу роль у суспільно-політичному житті України. Протистояли наступу католицизму в Україні.

10. Українське козацтво: причини появи. Час, місце та роль в українській історії.

Термін «козак» — тюркського походження; означає «степовий розбійник», «вільна людина».

ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА

Причини виникнення — посилення феодального гніту привело до втечі селян і городян у незаселені степові райони середньої течії Дніпра, де була відсутня експлуатація й лежали неосвоєними величезні площі родючих земель.

Перші відомості про українських козаків — згадуються в дипломатичному листуванні між Росією, Польщею, Туреччиною, Кримом, Молдовою та Валахією (1489, 1492, 1494 рр.).

Життя, побут і заняття козацтва — у XVI ст. кількість козацтва постійно зростає, і вони розселяються частково в побудованих ними хуторах і слободах, частково в козацьких містах Чигирині, Каневі, Корсуні, Черкасах. Основними заняттями козаків були: полювання, рибальство, бджільництво, скотарство та землеробство, що поступово поширювалося. Життя було вкрай важке: кожному козакові доводилося починати, маючи лише незначні пожитки, прихоплені ним з дому. А життя в прикордонних з татарами районах змушувало кожного мати зброю, уміти майстерно ним володіти й бути готовим у будь-який час його застосувати.

Усе це загартовувало козацтво; змушувало його триматися разом; прискорювало майнову диференціацію в середовищі козацтва, тому що новоприбулі змушені були найматися до заможних козаків, з яких формувалася козацька старшина.

У результаті: на початок XVI ст. козаками були освоєні середнє Подніпров'я й Запоріжжя, де в середині XVI ст. проводир козацтва — староста Канівський і Черкаський Дмитро Вишневецький («Байда») — об'єднує козаків, створює на Дніпрі за порогами козацький центр — Запорізьку Січ.

ВИНИКНЕННЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Січ була заснована у вигляді укріплення спочатку на островах Хортиця, Мала Хортиця (територія Каховського водоймища), потім на о. Томаківка (біля сучасного м. Марганець Дніпропетровської обл.), а потім неодноразово переносилася. Згодом термін Запорізька Січ поширився на все об'єднане навколо Січі українське козацтво.

Основні риси суспільного устрою Запорізької Січі й усього козацтва:

- відсутність кріпосництва;
- формальна рівність між усіма козаками (мали право користуватися землею та іншими угоддями, брати участь у радах, де вирішувалися суспільні справи, обирати старшину і т. п.);
- Запорізька Січ була одночасно військовою організацією; кожен козак був зобов'язаний за свій рахунок нести військову службу;
- як політична організація Запорізька Січ була козацькою республікою на чолі з виборною військовою радою, якою керував кошовий отаман. В адміністративно-територіальному відношенні ЗС; поділялася на паланки (округи) на чолі з полковниками. У військовому відношенні військо складалося з куренів на чолі з курінними отаманами. Усі керівні посади в республіці були виборними на загальному козацькому сході.

Роль козацтва в боротьбі проти агресії Туреччини та Кримського ханства:

- а) Запорізька Січ була південно-східним прикордонним захисним, форпостом українських земель, до проникнення в які турецькі й татарські війська змушені були спочатку зіткнутись із запорізьким козацтвом;
- б) козаки і самі завдавали ударів — спускаючись по Дніпру на своїх швидкохідних великих човнах — «чайках» (20 м завдовжки, 4 м завширшки; швидкість до 15 км/год.; 20 козаків-вєслярів, до 70 — бойовий екіпаж із 4-6 гарматами). У похід звичайно йшло 80-150 «чайок», вони в 1577р. захопили на рік Молдавію, знищивши там турецькі гарнізони, неодноразово завдавали ударів по татарських гарнізонах Криму, захоплювали в Чорному морі турецькі галери і т.п.

Роль козацтва в антифеодальних повстаннях — брали активну участь із 80-90-х рр. XVI ст., як правило, їх очолюючи (краще озброєні, навчені, організовані, ніж звичайні селяни).

У результаті: розуміючи роль козацтва в захисті українських земель і намагаючись розколоти козацтво на заможних і «голоту» (особливо на випадок повстання), Річ Посполита йде на створення реєстрового козацтва.

Реєстрове козацтво — список козаків (затверджений польським королем у 1572 р.), що користувалися особливими привілеями за службу (одержували плату грішми, мали своє самоврядування під керівництвом коронного гетьмана й були звільнені від податей і повинностей). Спочатку був створений полк із 300 реєстрових козаків, у 1590 р. реєстр був збільшений до 1 тис. чоловік (2 полки), тоді як кількість нерєстрових козаків сягала кількох десятків тисяч.

Відповідно до реєстру 1581 року, з 532 козаків близько 400 були українці, 100 — білоруси, 20 — поляки, 16 — інші національності.

Козацька символіка — червоний (малиновий) прапор із зображенням на одному боці св. архангела Михаїла (білим кольором), а на другому — білого хреста; печатка — герб Запорізької Січі — зображення козака з рушницею на плечі, із шаблею і списом, устромленим у землю поруч із козаком; гетьманська булава — символ влади та ін.

ЗНАЧЕННЯ КОЗАЦТВА

Освоїло пустельні степові землі; охороняло південні рубежі держави; брало участь в антифеодальних виступах; поклато початок нової української (козацької) державності; внесло головний вклад у звільнення України від влади Речі Посполитої під час війни середини XVII ст.

11. Козацтво – провідна суспільно-політична сила України

Роль козацтва в боротьбі проти агресії Туреччини та Кримського ханства:

- а) Запорізька Січ була південно-східним прикордонним захисним, форпостом українських земель, до проникнення в які турецькі й татарські війська змушені були спочатку зіткнутись із запорізьким козацтвом;
- б) козаки і самі завдавали ударів — спускаючись по Дніпру на своїх швидкохідних великих човнах — «чайках» (20 м завдовжки, 4 м завширшки; швидкість до 15 км/год.; 20 козаків-вєслярів, до 70 — бойовий екіпаж із 4-6 гарматами). У похід звичайно йшло 80-150 «чайок», вони в 1577р. захопили на рік Молдавію, знищивши там турецькі гарнізони, неодноразово завдавали ударів по татарських гарнізонах Криму, захоплювали в Чорному морі турецькі галери і т.п.

Роль козацтва в антифеодальних повстаннях — брали активну участь із 80-90-х рр. XVI ст., як правило, їх очолюючи (краще озброєні, навчені, організовані, ніж звичайні селяни).

У результаті: розуміючи роль козацтва в захисті українських земель і намагаючись розколоти козацтво на заможних і «голоту» (особливо на випадок повстання), Річ Посполита йде на створення реєстрового козацтва.

Реєстрове козацтво — список козаків (затверджений польським королем у 1572 р.), що користувалися особливими привілеями за службу (одержували плату грішми, мали своє самоврядування під керівництвом коронного гетьмана й були звільнені від податей і повинностей). Спочатку був створений полк із 300 реєстрових козаків, у 1590 р. реєстр був збільшений до 1 тис. чоловік (2 полки), тоді як кількість нерєстрових козаків сягала кількох десятків тисяч.

Відповідно до реєстру 1581 року, з 532 козаків близько 400 були українці, 100 — білоруси, 20 — поляки, 16 — інші національності.

ЗНАЧЕННЯ КОЗАЦТВА

Освоїло пустельні степові землі; охороняло південні рубежі держави; брало участь в антифеодальних виступах; поклато початок нової української (козацької) державності; внесло головний вклад у звільнення України від влади Речі Посполитої під час війни середини XVII ст.

12. Українська національно-визвольна війна (1648-1676 рр)

Навесні 1648 р. в Україні спалахнуло грандіозне народне повстання під керівництвом Богдана Хмельницького, що змінило політичні відносини в Східній Європі, а в історії українського народу стало моментом переломного значення.

ПРИЧИНИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ: посилення феодальної експлуатації з боку польських поміщиків, старост і орендарів-євреїв; насильство польської адміністрації над міщанами й дрібнопомісною українською шляхтою; невдоволення реєстрових козаків гнітом старшини; утиск православ'я та поширення унії й католицизму в Україні.

РУШІЙНІ СИЛИ ВІЙНИ: козацтво (головна сила), селянство, міщанство, духівництво.

ХАРАКТЕР ВІЙНИ: національно-визвольний, релігійний і соціальний.

Історики по-різному трактують цей народний виступ: як повстання (козацьке, народне, українське, селянське), як війну (козацьку, селянську, національно-визвольну і т. п.), як революцію (козацьку, буржуазну, національно-визвольну і т. п.). Як видно, народне повстання, що почалося в 1648 р. й охопило більшу частину території та населення України, незабаром переросло у визвольну війну, а війна, зумовивши корінні зміни та суспільний розвиток, поступово переросла в національну революцію.

Про те, що події 1648 р. мали риси національної революції, свідчать революційні зміни, які відбулися в Україні в другій половині XVII ст.: утворення й розвиток Української національної держави; встановлення нових кордонів і поступове формування державної території; радикальні зміни станової ієрархії, прихід до вершин влади національної за складом козацької старшини; скасування кріпосного права, завоювання селянами особистої свободи; ліквідація великої земельної власності польських та ополячених українських феодалів і утвердження дрібної (фермерського типу) козацької власності на землю; звільнення українських міст з-під влади короля, магнатів, шляхти, католицького духівництва; втягнення в орбіту соціальних змін абсолютної більшості населення, усіх його верств.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ Й ХРОНОЛОГІЧНІ РАМКИ ВІЙНИ викликають суперечки серед учених. Її початок — січень-лютий 1648 р. — захоплення повстанцями Запорізької Січі та обрання гетьманом Війська Запорізького Богдана Хмельницького. Її закінчення — 3 точки зору:

- а) 1654 р. — Переяславська Рада, що проголосила об'єднання України з Росією (радянська історіографія);
- б) 1657 р. — смерть Б. Хмельницького;
- в) 1676 р. — падіння гетьмана П. Дорошенка.

ЕТАПИ української національної революції (на думку О. Бойка):

- I (лютий 1648 - серпень 1657 р.) — найбільше загострення національно-визвольних змагань і соціальної боротьби;
- II (вересень 1657 - червень 1663 р.) — громадянська війна, що привела до поділу козацької України на два гетьманства;
- III (червень 1663 - вересень 1676 р.) — боротьба за об'єднання Української держави.

КЕРІВНИК ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ — Богдан (Зиновій) Михайлович Хмельницький (1595-1657) — гетьман України, творець Української держави.

Місцем народження вважається Суботів. Походженням із дрібної української шляхти (по матері — козацького роду). Освіту здобув в одній із київських шкіл і у Львівській єзуїтській колегії, добре знав кілька мов, історію, юриспруденцію, військову справу. З юнацьких років на військовій службі. Брав участь у походах проти Кримського ханства, а під час повстань 30-х рр. XVII ст. виступав на стороні козаків. У січні 1648 р. на Запорізькій Січі він піднімає повстання, тим самим поклавши початок Українській національній революції. У період національно-визвольних змагань виявив себе як видатний державний діяч, досвідчений полководець, тонкий дипломат. До кінця свого життя Хмельницький проводив незалежну внутрішню політику, прагнув зміцнити міжнародні позиції України. Помер у Чигирині. Похований в Іллінській церкві хутора Суботів (на Чигиринщині).

ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ (1648-1649 рр.) Приводом до повстання стала особиста образа, завдана чигиринському козацькому сотнику Б. Хмельницькому польським шляхтичем Д. Чаплинським, який пограбував сімейний хутір Хмельницького Суботів, до смерті забив його малолітнього сина й захопив дружину. Звертання Хмельницького до польського суду та до самого короля ні до чого не привели. Незабаром він утікає на Січ, де під його керівництвом козаки в січні 1648 р. прогнали урядовий гарнізон і трохи згодом обрали його гетьманом. Хмельницький звертається до українського народу з універсалом, в якому закликає до боротьби проти польських панів. Із цього моменту Запорізька Січ стала центром збирання повстанських сил, базою для розгортання визвольного руху.

5 травня 1648 р. під Жовтими Водами та 16 травня під Корсуном повсталі здобули перші перемоги над польсько-шляхетськими військами. Під впливом цих перемог повсталала вся Східна Україна. Козаки, селяни й міщани організовували загони й полки, жорстоко розправляючись із шляхтою. Близько 8 500 польських солдатів були взяті в полон. Хмельницький відступив до Білої Церкви, а потім у Чигирин.

13 вересня 1648 р. війська Хмельницького здобули нову перемогу під Пилявцями. 23 грудня 1648 р. Б. Хмельницький урочисто вступає до Києва, де його зустрічають як «українського Мойсея» і визволителя від «ляської неволі».

Нова битва відбулася в серпні 1649 р. під Зборовом. Підкуплений польською стороною союзник Хмельницького кримський хан зраджує Хмельницького й змушує його піти на угоду з поляками. 8 серпня 1649 р. був підписаний Зборівський договір. За Зборівським трактатом під владу гетьмана переходять три воєводства: Київське, Чернігівське та Брацлавське. Козацьке військо збільшується до 40 тисяч. Усі, хто не входив до реєстру, поверталися в свої села. Магнати й шляхта одержували право повертатись у свої маєтки в Україні. Цей договір відбивав інтереси козацької старшини, української шляхти та реєстрівців.

ПОДІЇ 1650-1653 рр.

Незадоволені Зборівським трактатом, обидві сторони готують нову війну. Б. Хмельницький зміцнює дипломатичні відносини з Кримським ханством, Туреччиною, Угорщиною, Росією. Починаючи з 1648 р., їдуть одне посольство за другим у Москву, Туреччину з проханням про допомогу і союз.

У червні 1651 р. у битві під Берестечком на Волині завдяки зраді кримського хана армія Хмельницького зазнає жорстокої поразки. У результаті підписаний Білоцерківський мирний договір (вересень 1651 р.): під владою гетьмана залишається тільки Київське воєводство, козацький реєстр скорочується до 20 тис. чоловік. Шляхта одержала право повернутись у свої маєтки Чернігівського та Брацлавського воєводств. Угода викликала сильне невдоволення народних мас України. Боротьба з польськими військами продовжується. У травні 1652 р. у битві під Батогом на Брацлавщині (сучасна Вінниччина) Хмельницький розгромив польську армію.

У 1649 р. між Україною та Річчю Посполитою укладена Зборівська угода, що поклала початок формуванню української козацької державності.

ГОЛОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ЗБОРІВСЬКОГО ТРАКТАТУ Збільшення реєстру війська запорізького до 40 тисяч; державні посади повинні займати тільки православні; під владу гетьмана переходила територія 3-х воєводств: Київського, Чернігівського, Брацлавського; гетьман одержував у користування Чигирин з округом; питання про ліквідацію унії та церковного майна виносилися на найближчий сейм; Київський митрополит одержував місце в сенаті; усім повстанцям гарантувалася повна амністія; свреї та єзуїти не мали права жити в Україні.

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ Територія України поділялася на 16 військово-адміністративних округів — полків, на чолі яких стояли полковники, що були одночасно й головними адміністраторами. Полки поділялися на сотні, в яких сотник виконував ті ж функції, що й полковник. Їм підпорядковувалися полкова та сотенна старшина (осавул, писар, суддя, хорунжий).

На чолі війська запорізького стояв гетьман, у руках якого зосереджувалась уся військова, політична, судова, адміністративна влада. Йому допомагала генеральна старшина: 2 осавули, писар, суддя, обозний, хорунжий. Правлячим центром була генеральна військова канцелярія на чолі з генеральним писарем. При Богдані Хмельницькому ця посада обіймав Іван Вигівський. У міру необхідності гетьман збирав козацьку раду для обговорення найважливіших питань життя війська. Наприклад, 7 червня 1651 р. у Білій Церкві зібралася козацька рада для обговорення завдань продовження боротьби проти польських військ після поразки під Берестечком; 8 січня 1654 р. у Переяславі козацька рада затвердила військово-політичний союз України з Росією.

Іноді збиралися старшинські ради (10 листопада 1652 р. у Чигирині така рада прийняла рішення про направлення посольства до Москви).

Незабаром старшина, що склалася як суспільний клас, із певними становими, економічними й політичними прагненнями, відсуває на другий план військово-політичні прагнення усунути рядове козацтво, козацьку «чернь» від впливу на політику та правління.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ Виникнення козацької держави в Україні привело до зростання її міжнародного авторитету й активізації дипломатичних відносин із сусідніми країнами. Насамперед, потрібно було встановити союз із Кримським ханством, і Хмельницькому вдалося досягти цього, хоча й дорогою ціною (татари за військово-політичну допомогу одержали право забирати в полон (ясир) селян, і в результаті вони забрали з собою тисячі людей).

Богдан Хмельницький активно втрутився в молдавські справи — козацьке військо на чолі з його сином Тимошем двічі (у 1650-1653 рр.) ходило в Молдавію. У тодішню столицю України — Чигирин до Б. Хмельницького прибували послы з Росії, Туреччини, Угорщини, Польщі, Венеції, Швеції. У ці роки склалася ціла школа талановитих українських дипломатів, серед яких велику роль відіграли Силуян Мужилівський, Данило Грек, Іван Ковалевський, Юрій Немирич і керівник зовнішньої політики, генеральний писар Іван Вигівський.

ВХОДЖЕННЯ УКРАЇНИ ПІД ПРОТЕКТОРАТ РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Після численних прохань України про союз Земський собор у Москві 1 жовтня 1653 р. прийняв рішення про прийняття України під протекцію Російської держави. Для проголошення цього акта до України було відряджене повноважене посольство, яке очолив В. Бутурлін.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА

8 січня 1654 р. у Переяславі відбулася генеральна військова рада, на яку прибули представники багатьох полків і станів (старшина, козаки, міщани, селяни, духівництво). На ній одноставно було прийняте рішення про союз з Російською державою. Після промови Б. Хмельницького ті, що зібралися, одноставно проголосили: «...Боже, затвердь, Боже, зміцни, щоб усі ми повік єдино були». Відкрилася нова сторінка в історії України. Рішення Переяславської Ради були по-різному сприйняті в Україні. Конфлікт виник уже в самому Переяславі: коли козацька старшина присягала царю, вона зажадала, щоб царські послы також присягнули їй від імені царя завірли козаків у виконанні прийнятих на себе зобов'язань щодо України. У цьому було відмовлено: послы заявили, що цар, як самодержець, не присягає своїм підданам. Конфлікт завершився поступкою Б. Хмельницького російським послам. Не захотіли прийняти присягу на вірність Росії полковники Іван Бо-гун та Іван Сірко й полки Уманський і Брацлавський. Виникли заворушення в Полтавському та Кропив'янському полках. Але в цілому в 117 містах України присяга пройшла спокійно.

«БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ»

21 березня 1654 р. цар Олексій Михайлович і Боярська дума затвердили «Статті Богдана Хмельницького» (так звані «Березневі статті»), що визначили становище України в союзі з Росією: гетьмана обирає військо і тільки сповіщає про це царський уряд; гетьман і військо можуть зноситися з іншими державами, але з Польщею і Туреччиною під контролем царської влади; реєстр визначався в 60 тис. чоловік; про збір коштів на утримання козацького війська та оплати старшині; про збереження прав станів, світських і духовних;

— про збереження в містах виборного управління і т. д. Богдан Хмельницький фактично зберіг становище незалежного глави держави.

ПОРУШЕННЯ ЦАРАТОМ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ УГОДИ Сторони по-різному оцінювали положення Переяславської угоди. Якщо Хмельницький і козацька старшина намагалися розширити й зміцнити українську автономію, то царський уряд прагнув розширити згодом свою участь у внутрішніх справах України, перетворюючи її поступово на звичайну провінцію Московської держави. Так, уже в 1654 р. він поставив у Києві сильний гарнізон, почавши будівництво для нього окремої фортеці та посадивши воєводу, що й став безпосереднім представником царської влади в Україні.

Таких же воєвод московський уряд мав намір поставити і в усіх значних містах України, щоб передати їм адміністрацію й збір податків.

НАУКОВІ ОЦІНКИ ДОГОВОРУ 1654 р. Історики по-різному оцінюють суть цієї угоди:

- а) «персональна унія» (незалежні держави, що мають власні уряди, визнають владу одного монарха);
- б) «васальна залежність» України від Росії;
- в) «автономія» України в складі Росії;
- г) «возз'єднання» українського та російського народів;
- г) «військовий союз» між Україною й Росією.

Хоч би як було, укладаючи договір, кожна зі сторін вкладала в нього свій зміст: московська розглядала його як крок до оволодіння Україною, українська — сподівалася зміцнити власну державність.

При всій його невизначеності Переяславський договір 1654 р. мав далекосяжні наслідки: на міжнародному рівні він свідчив про відділення й незалежність козацької України від Речі Посполитої; підтвердив визнання Москвою внутрішньополітичного суверенітету Української держави, недоторканність існуючих державних інститутів і створеної системи суспільно-економічних відносин. Вхідження України під протекцію Росії не відповідало інтересам сусідніх держав (особливо Польщі, Туреччини, Кримського ханства).

ВІЙНА РОСІЇ З ПОЛЬЩЕЮ

Король Речі Посполитої направив посольство до Москви з вимогою розірвати Переяславську угоду, а 23 лютого 1654 р. звернувся до українського народу із закликом повернутися в підданство Польщі. Однак усі ці дії залишалися безрезультатними.

Навесні 1654 р. почалася нова війна. На захист України виступила Росія. До кінця 1654 р. уся Смоленщина й частина Білорусії були звільнені від шляхетських військ. їм допомагало козацьке військо (20 тисяч) на чолі з Василем Золотаренком.

В Україні спільне українсько-російське військо під керівництвом Б. Хмельницького в 1654 р. завдало поразки польським військам під Острогом, Уманню, Охматовим, Городком і звільнило українські землі від польського панування до західних кордонів Галичини та Холмщини. Однак закріпити перемогу не вдалося.

Напад татар змусив відвести війська на Наддніпрянщину.

ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ З ІНШИМИ ДЕРЖАВАМИ

Постійні порушення Москвою своїх зобов'язань перед Україною, безцеремонне поведження царських військ на козацькій території, укладення за спиною гетьмана миру з Польщею змусили Б. Хмельницького вжити заходів до пошуку інших союзників. Колишні васали Польщі — маркграфство Бранденбург і королівство Пруссія, що одержали незалежність завдяки ослабленню Польщі у війні з Україною, погодилися вступити в союз з гетьманською державою. Крім того, підтримали Б. Хмельницького Швеція, Семигородщина, Молдавія, Валахія, частково — Литва. Їхня коаліція не встигла скластися в тій політичній блоку, а після смерті Б. Хмельницького в липні 1657 року розпалась. Усе ж таки гетьман перед своєю смертю заявив представникам Олексія Михайловича, що його спадкоємець — син Юрій — вільний від присяги, даної батьком у Переяславі в 1654 році.

ОЦІНКИ ДІЯЛЬНОСТІ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Сучасники порівнювали його з О. Кромвелем в Англії, козацькі літописці вважали його «Мойсеєм, що вивів український народ з єгипетської неволі польської». Григорій Сковорода називав Б. Хмельницького «героєм і батьком вольності».

Д. Дорошенко головним у його діяльності вважає те, що він зв'язав перервану в середні віки нитку української державності і створив українську козацьку державу, що знову ввело Україну в коло самостійних держав.

БОРІТЬБА СТАРШИНСЬКИХ УГРУПОВАНЬ ЗА ВЛАДУ В УКРАЇНІ

Після смерті Б. Хмельницького почалася боротьба старшинських угруповань за владу. Одне з них на чолі з І. Виговським орієнтувалося на Польщу й розірвання відносин з Росією, інше (М. Пушкар і запорізький кошовий отаман Я. Барабаш) — на збереження союзу з Москвою.

У серпні 1657 р. козацька старшина обирає гетьманом опікуна Юрія Хмельницького (ще на початку року він був проголошений спадкоємцем батька на цій посаді) — Івана Виговського — одного з найбільш освічених і талановитих керівників. У вересні 1658 р. у Гадячі він підписав з Польщею договір, в якому проголошувалась унія Польської, Литовської та Руської (так назвали Україну в межах Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств) держав, об'єднаних лише спільно обраним королем.

Однак старшина й частина козацтва не бажали визнавати її і з допомогою Москви підняли кілька повстань проти І. Виговського. Навесні 1659 р. майже 150-тисячна армія під командуванням Трубецького почала наступ на Україну. Однак у червні під Конотопом об'єднані українсько-татарські загони розбили її, причому втрати російських стрільців склали близько 30-40 тис. чоловік, аkozакки й татари втратили відповідно 4 і 6 тисяч. Але скористатися плодами перемоги гетьману не вдалося через триваючі інтриги старшини запорожців І. Сірка і позиції царя, що підмовляли їх до боротьби з І. Виговським. У вересні 1659 р. гетьман відмовився від булави й виїхав у Польщу, де пізніше був звинувачений поляками в зрадництві й розстріляний у 1664 р.

Новий гетьман Юрій Хмельницький під тиском царських воєвод підписав 17 жовтня 1659 р. під Переяславом україн невідгидний для України Переяславський договір. За цим договором обмежувалися права гетьмана. Він не мав права відносин з якою-небудь державою, приймати послів, вступати у війну без царського указу. Збільшувалася кількість царських військ, крім Києва, вони розміщалися ще в п'ятих містах України і т.д. Але після розгрому російсько-українських військ Польщею ситуація знову змінилася.

У 1660 р. Ю. Хмельницький підписав з поляками Слободищенський трактат, що підтвердив відрив України від Росії й відновлення панування шляхетської Польщі в українських землях. Польщі вдалося захопити Правобережну Україну (без Києва). Війна за Лівобережну Україну продовжувалася.

Після відмови Ю. Хмельницького від гетьманства в 1663 р. козацька Україна, яку розривали на шматки Росія та Польща, соціальні конфлікти і сварки між політичними фракціями, розділилася на дві окремі частини на чолі зі своїми гетьманами. На Правобережжі: Павло Тетеря (1663-1665 рр.), Петро Дорошенко (1665-1676 рр.) і знову Юрій Хмельницький (1677-1681 рр.).

На Лівобережжі: Іван Брюховецький (1663-1668 рр.), Дем'ян Многогрішний (1668-1672 рр.), Іван Самойлович (1672-1687 рр.), Іван Мазепа (1687-1708 рр.).

МИР РОСІЇ З ПОЛЬЩЕЮ (АНДРУСІВСЬКИЙ ДОГОВІР)

У 1667 р. завершилася російсько-польська війна за Україну. У с. Андрусове було підписане перемир'я терміном на 13,5 років. За цим договором Росії поверталися Смоленськ і Сіверська земля. Лівобережна Україна з Києвом залишилася в складі Росії, а Правобережна — у складі Польщі. Запоріжжя переходило під спільне управління Росії й Польщі. Це був II поділ України.

ГЕТЬМАН П. ДОРОШЕНКО ТА СПРОБИ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ 30 січня в селі Андрусове під Смоленськом Польща й Московська держава підписали угоду, за якою Правобережжя, в тому числі на 2 роки — і Київ, залишалася за Польщею, а Лівобережжя відходило до царя. Після цього чергового порушення Переяславських домовленостей козацька рада під Корсунем у 1669 р. схвалила рішення гетьмана П. Дорошенка про перехід України під протекцію Туреччини. За допомогою турецької армії він розгромив поляків, і в 1672 р. у м. Бучач Польща відреклася від Поділля та інших регіонів Правобережжя.

Однак жодна із сторін не збиралася відмовлятися від контролю над українськими землями. Росія направила на Правобережжя війська гетьмана Лівобережжя І. Самойловича, щоб змусити П. Дорошенка зректися булави. Воєнні дії, в які втяглися польські й турецькі війська, спопеляли Україну — почався період її історії, названий «Руїною». На початку 1676 р. П. Дорошенко здався під Чигирином армії, що складалася з московських військ і лівобережних полків, і відіркнув від гетьманства на користь І. Самойловича.

13. Запорізька Січ у 2 пол. 17-18 ст. Доля запорожців після зруйнування Січі

МІСЦЕ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ В СКЛАДІ РОСІЇ

Після об'єднання України з Росією Запорізька Січ зберегла своє самостійне становище, козацьке самоврядування, право приймати в козаки всіх бажаних (особливо збіглих). Політика царату була спрямована на встановлення контролю, а потім і повного підпорядкування Січі своїй владі. Для цього затримували виплату платні, постачання хліба, крім того, на запорізьких землях були побудовані 2 фортеці — Богородська (1688 р.) і Кам'яний Замок (1703 р.) і розміщені війська. Після переходу Мазепи й кошового отамана Гордієнка на бік Карла XII, 14 травня 1709 р. царські війська захопили Січ, зруйнували її укріплення, вивезли артилерію та військове майно. Частина запорізьких козаків переселилася на територію Кримського ханства в місто Олешки і утворила там Олешківську Січ. У 1714 р. козаки Олешківської Січі звернулися з проханням дозволити їм повернутись, і в 1728 р. почалося їхнє масове переселення. У зв'язку з назріванням війни з Туреччиною в 1733 р. їм офіційно було дозволено заснувати Нову Січ на ріці Підпільній. У березні 1734 р. за 7 км від колишньої, Чортотмилицької, Січі почалося будівництво Нової Січі, яка проіснувала до 1775 р. Нова Січ стала центром Запорізького війська. Її територія поділялася на 8 адміністративно-територіальних округів (паланки). Козаки кожної паланки були приписані до одного з 38 куренів. До 1770 р. на запорізьких землях проживало 200 тис. чоловік. Панівне становище посідала старшина. Так, останньому кошовому отаману П. Калнишевському належало 14 тис. голів худоби. Між старшиною й незаможною гололотою постійно спалахували гострі соціальні конфлікти.

ЗНИЩЕННЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Причини:

Несумісність автономного існування Січі в складі Російської імперії. Роль Січі як натхненника республіканських ідей у країні. Утрата Запорізьким військом після російсько-турецької війни 1768-1774 рр. і проголошення незалежності Кримського ханства свого значення як військової сили в боротьбі проти турецько-татарських загарбників. Опір запорожців захопленням їхніх земель поміщиками й царським урядом.

У червні 1775 р. російська армія під командуванням генерала П. Теке-лія, повертаючись із війни, виконала наказ Катерини II: захопила укріплення Нової Січі та зруйнувала їх. Артилерія, військові регалії, січовий архів і матеріальні цінності були вивезені. Щоб знищити економічний фундамент Запоріжжя, царська влада ліквідувала 25 тисяч багатих козацьких господарств, що були оплотом волелюбності й незалежності від державних структур імперії. Трагічною була доля козацьких проводирів. Кошового отамана П. Калнишевського та інших керівників заарештували й відправили в заслання. Калнишевський просидів у кам'яній ямі на Соловках 25 років і помер у 1803 році, доживши до 113 років. У царському маніфесті вказувалося: «Січ Запорізька зовсім уже зруйнована з винищенням у майбутньому і самої назви запорізьких козаків...»

Ліквідація Запорізької Січі — одна з ланок репресивної політики царизму, спрямованої на знищення самоврядування в етнічних районах країни й придурення антифеодального руху.

ДОЛЯ КОЗАЦТВА

Частина козаків увійшла до розряду державних військових поселенців. Козацька біднота потрапила в залежність від нових землевласників. Але більш як 5 тис. запорожців пішли в Туреччину й заснували там Задунайську Січ (1775-1828 рр.). З козаків, що залишилися, у 1788 р. царський уряд утворив Чорноморське козацьке військо, яке в 1792 р. було переведено на Кубань (наприкінці XVIII ст. близько 25 тис. козаків). У ході російсько-турецької війни 1828-1829 рр. задунайські запорожці на чолі з кошовим О. Гладким перейшли на бік Росії й були приєднані до своїх побратимів на Кубані. У 1860 р. Чорноморське військо злилося з Кавказьким лінійним і стало називатися Кубанським козацьким військом, яке проіснувало до 1921 р.

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Виникнувши в XVI ст. як військово-політична організація запорізьких козаків, Січ зробилася згодом центром антифеодальної та національно-визвольної боротьби українського народу, відіграла ключову роль у боротьбі проти турецько-татарських загарбників, захисті населення України від усе зростаючого феодального й релігійного гноблення. Вироблені в Січі основи автономного самоврядування, військового устрою та бойового мистецтва допомогли народу України в XVII ст. відновити свою державність. Своєю беззавітною боротьбою та героїзмом запорізькі козаки завоювали любов і повагу українського народу, яку він висловив у незліченних піснях, думах, легендах і переказах. «Козацькому роду нема переводу».

РОЗДАЧА ЦАРИЗМОМ ЗАПОРІЗЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Після ліквідації Запорізької Січі настав розподіл її земельних багатств, величезні ділянки були роздані царським фаворитам, вельможам, генералам. Генерал-прокурор сенату князь В'яземський одержав 100 тис. десятин, князь Потьомкін — 40 тис. десятин, гетьман Розумовський — 35 тис, граф Каменський — 20 тис. і т. д. У зв'язку зі слабкою заселеністю т-гнових земель уряд надавав кожному дворянину 1,5 тис. десятин з умовою переселення не менше 13-25 селянських дворів. За 9 років, до 1784 р., було роздано поміщикам близько 4,5 млн десятин землі. Крім того, до колонізації були залучені іноземці. Спочатку з'явилися серби, потім болгары, молдавани, німці та ін. У 1789 р. з'явилася перша колонія німців — 230 родин. До середини XIX ст. їх уже було близько 100 тис. чоловік.

14. Українські землі наприкінці 17- на початку 18 ст. Гетьманування І. Мазепи

На початку XVIII ст. Лівобережжя перетворилося на центр політичного та культурного життя України. Цей Лівобережний край українці називали Гетьманщиною, а росіяни — Малоросією. До нього входило 10 полків: Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький, Київський, Гадяцький, Переяславський, Лубенський, Миргородський і Полтавський. Столиця Гетьманщини й резиденція гетьмана — м. Батурин. Гетьманщина була густо заселена і добре розвинутим краєм — до неї входили: 11 великих міст, 126 містечок і 1 800 сіл. Населення — близько 1,2 млн чоловік, чверть усього населення тодішньої України.

Кенігсберг і Гданськ знову стали основними пунктами концентрації українського експорту, особливо зернових хлібів, волів, меду та інших товарів. До переходу управління зовнішньою торгівлею в руки петербурзьких колегій Чернігівський і Стародубський полки успішно вели обмінні операції з Прибалтикою.

ГЕТЬМАНСТВО МАЗЕПИ (1687-1708 рр.)

Наприкінці XVII ст. старшина фактично витіснила рядових козаків з вищих посад і відсунула їх від участі в прийнятті рішень. Війни розорали господарство рядових козаків, у результаті зменшилася кількість війська до 30 тис. чоловік. Старшина — ця новонароджена козацька еліта — хотіла домогтися для себе особливих соціально-економічних привілеїв за рахунок козацтва та селянства.

Вирішальний момент у відносинах між Гетьманщиною й Московією припав на гетьманство І. Мазепи. Він народився в 1639 р. Здобув освіту в Київській і Варшавській колегіях. Служив у польського короля, у 1669 р. повернувся в Україну, вступив на службу до П. Дорошенка. Виконуючи його завдання, потрапив в полон до запорожців, ті передають його гетьману Самойловичу. Стає найближчим його соратником, генеральним осавулом. У 1687 р. обирається гетьманом. Найбільший землевласник (100 тис. кріпаків). Заступник православ'я, на свої гроші збудував багато церков. Надавав грошову допомогу Києво-Могилянській академії, побудував багато шкіл і друкарень. Зумів стати близьким другом царя Петра I, надавши йому допомогу в Азовських походах. Одержав звання російського генерала, дійсного таємного радника, князя, був нагороджений орденом Андрія Первозванного.

ПІВНІЧНА ВІЙНА Й УКРАЇНА

Північна війна поставила під загрозу становище гетьмана. Зростаюча централізація управління при царюванні Петра I та автономія Гетьманщини були несумісні. Крім того, участь козаків у битвах Північної війни виявила, що вони не можуть рівнятися з регулярними військами. Козацькі загони внаслідок поганої підготовки зазнавали великих втрат (50-70% складу). Коли поповзли чутки про намір Петра I реорганізувати козацтво, то занепокоїлася старшина. Похитнулось і становище Мазепи, бо він довідався про намір замінити його російським вельможею. Навряд чи гетьману і старшині був відомий план Петра I 1703 року про знищення козацтва як стану або переселення його на східні кордони імперії. Територію, що звільнилася таким чином, цар мав намір колонізувати уродженцями центральної Росії і частково — німцями, щоб знищити в цих регіонах ідеали республіканських концепцій, властивих козацтву. До того ж козаки Миргородського, Прилуцького та інших полків досить відверто демонстрували своє небажання воювати у складі царських військ за чужі їм завойовницькі цілі, що не могло не позначитися на психології регулярної армії.

НЕВДАЧА ЗАДУМІВ МАЗЕПИ

Мазепа, якого підштовхувала старшина, починає таємні переговори зі шведським королем Карлом XII і його польським ставлеником С. Лещинським. Мазепа обіцяє Карлові зимові квартири в Україні для шведської армії, продовольство і фураж, допомогу 50-тисячній армії в обмін на звільнення України від впливу Москви.

24 жовтня 1708 р. з 5 тисячами козаків і старшини Мазепа перейшов на сторону шведів у найгостріший момент Північної війни спустошили країну. Усе це створювало умови для втручання сусідніх держав (Австрії, Пруссії та Росії) у справу Польщі та її наступного поділу. З їх ініціативи відбулося 3 поділи Польщі — у 1772, 1793 і 1795 рр. — внаслідок чого польсько-литовська держава перестала існувати. До Росії за другим поділом відійшла Правобережна Україна, а за третім — Західна Волинь. Українці Галичини й Буковини в 1772 р. потрапили під владу Австро-Угорщини. Історія України вступила в нову еру.

Довідавшись про перехід Мазепи й прагнучи не допустити захоплення і запасів продовольства та спорядження шведами, Петро I наказав Меншикову знищити столицю гетьмана — місто Батурин. Меншиков спалив місто й перебив близько 15 тис. його жителів. Почалися арешти «мазепинців». Основна маса козацтва, старшини та селянства відмовилася підтримати Мазепу. За наказом Петра I на раді старшин новим гетьманом був обраний І. Скоропадський (1708-1722 рр.). Під його керівництвом козаки розгорнули боротьбу проти шведської армії. Підтримали Мазепу тільки запорожці на чолі з кошовим П. Гордінком. У відповідь у травні 1709 р. царські війська захопили й зруйнували Запорізьку Січ, а цінності та документи вивезли до Росії, частину — знищили.

ПОЛТАВСЬКА БИТВА

У Полтавській битві 27 червня 1709 р. шведи були наголову розбиті. Росія стала перетворюватись на могутню європейську державу. Був покладений кінець усім прагненням української еліти відокремитися від Росії. Рятуючись від переслідування російських військ, Карл XII і Мазепа втікають до Туреччини, і тут у Варниці — передмісті м. Бендери (Молдова) 21 вересня 1709 р. вбитий горем 70-річний Мазепа помер. З Мазепою пішли 50 відомих старшин, 5 000 козаків з Гетьманщини й близько 4 тис. запорожців. Ці «мазепинці», як їх називали раніше історики, були першими українськими політичними емігрантами.

ПИЛИП ОРЛИК І ЙОГО «КОНСТИТУЦІЯ»

У квітні 1710 р. у Бендерах козацька рада обрала гетьманом П. Орлика (1710-1742 рр.), який був при Мазепі генеральним писарем. Прагнучи забезпечити собі підтримку, Орлик створює проект конституції. У ній він зобов'язується скоротити гетьманські прерогативи, зменшити соціальну експлуатацію, зберегти особливий статус запорожців і боротися за політичне та церковне від'єднання України від Росії, в разі якщо він прийде до влади в Україні. Орлик вступає в союз із Туреччиною й Кримом, на початку 1711 р. організує спільний похід запорожців із татарами проти російських військ в Україні. Похід провалився. Потім він переїжджає з однієї європейської столиці до іншої з метою знайти підтримку своїй справі. Однак після укладення Туреччиною 3 квітня 1712 року перемир'я з Росією терміном на 25 років усякі надії на досягнення незалежності України стали ілюзорними, бо Захід не був схильний порушувати сформований статус-кво в Європі.

НАСТУП ЦАРИЗМУ НА АВТОНОМІЮ УКРАЇНИ

По закінченні Північної війни Петро I уживає заходів до ліквідації автономії України. При гетьмані був призначений резидент — стольник іїмьялов. У 1722 р. створюється Малоросійська колегія (1722-1727 рр.) на чолі з бригадиром С. Вельяминовим. Вона складається з 6-ти російських офіцерів і прокурора й контролює владу гетьмана. Обраний у 1727 р. гетьман Д. Апостол править через військову канцелярію, Раду генеральної старшини та царського резидента. Після його смерті в 1734 р. царський уряд не дозволив обрати нового гетьмана, а вся влада була передана князю Шаховському й Правлінню гетьманського уряду. Безуспішною виявилася робота створеної в 1728 році Кодифікаційної комісії, якою керував Генеральний обозний Я. Лизогуб (1675-1749 рр.). За 16 років діяльності вона створила важливий документ із 351 статті — «Права, за якими судиться малоросійський народ». У ньому конкретизувалися повноваження та межі автономності України в складі Російської імперії. Однак Сенат 12 років затягував розгляд цього положення, а в 1767 р. «Права...» остаточно відхилила Катерина II.

15. Політика Російської імперії щодо України у 18 ст.

По закінченні Північної війни Петро I уживає заходів до ліквідації автономії України. При гетьмані був призначений резидент — стольник іїмьялов. У 1722 р. створюється Малоросійська колегія (1722-1727 рр.) на чолі з бригадиром С. Вельяминовим. Вона складається з 6-ти російських офіцерів і прокурора й контролює владу гетьмана. Обраний у 1727 р. гетьман Д. Апостол править через військову канцелярію, Раду генеральної старшини та царського резидента. Після його смерті в 1734 р. царський уряд не дозволив обрати нового гетьмана, а вся влада була передана князю Шаховському й Правлінню гетьманського уряду. Безуспішною виявилася робота створеної в 1728 році Кодифікаційної комісії, якою керував Генеральний обозний Я. Лизогуб (1675-1749 рр.). За 16 років діяльності вона створила важливий документ із 351 статті — «Права, за якими судиться малоросійський народ». У ньому конкретизувалися повноваження та межі автономності України в складі Російської імперії. Однак Сенат 12 років затягував розгляд цього положення, а в 1767 р. «Права...» остаточно відхилила Катерина II.

Українському козацтву не вдалося створити республіканське суспільство. У XVIII ст. соціальний лад Лівобережної України був змінений у відповідності з ладом сусідніх земель. З виникненням у Гетьманщині дворянської верхівки селяни знову стали кріпаками, а козаки своїм статусом зрівнялися із селянами. На Правобережжі відновила свій режим польська шляхта, яка повернула старі порядки. До кінця XVIII ст., незважаючи на певний розвиток культури на Гетьманщині, усі регіони України й на всіх рівнях — культурному, соціальному та економічному — набули характерно виражених провінційних рис.

ПАДІННЯ КОЗАЦТВА

Внаслідок зростання ролі старшини прості козаки до середини XVIII ст. втратили такі важливі політичні права, як право обирати старшину й брати участь у радах. Але особливо погіршилось їхнє економічне становище. Відбуваючи військову службу на основі власного майна, козаки часто залазили в борги, розорялись. У результаті кількість козацтва скоротилася з 50 тис. у 1650 р. до 20 тис. у 1730 р. У 1735 р. гетьманське правління провело реформу, поділивши козаків на дві категорії: заможні боздатні козаки (або виборні) і нездатні купити собі військово-спорядження — під-помічники. У 1754 р. у реєстрі числилося 175 тис. виборних і 190 тис. підпомічників. Але фактично боздатні були лише 10 тис. виборних козаків. На кінець століття більшість бідних козаків опустилася до рівня державних селян.

Ліквідація кордонів, а разом з тим і потреби їх охороняти, економічні труднощі, перетворення старшини на багатих землевласників, відсталість у військовій справі — усе це призвело до того, що козацтво в Україні перестало існувати.

ПОВТОРНЕ ЗАКРІПАЧЕННЯ СЕЛЯН

У часи Мазепи максимальна трудова повинність була два дні на тиждень, що складало половину або третину тієї повинності, яку виконували польські або російські селяни. Але вже через одне покоління середня тривалість панщини зросла до трьох днів на тиждень, а подекуди досягла 4-5 днів. Крім того, у період війни селяни повинні були забезпечувати провізією війська, утримувати їх на постой, будувати дороги й мости, виконувати інші роботи.

І все-таки селяни мали право змінити пана, піти до іншого або оселитись у відкритому степу. Тому старшина, користуючись підтримкою царського уряду, постійно обмежувала право переходу. Універсал К. Розумовського 1761 р. встановив, що, йдучи від своїх феодалів, селянини утрачав право на те майно, яке належало йому на старому місці, азі 760 р. селяни повинні були одержувати в пана письмовий дозвіл на переїзд. Утративши законне право на перехід, багато селян Гетьманщини втікали на Запоріжжя, що стало ще однією причиною заборони Січі.

Прагнучи досягти повної влади над селянами, поміщики домагалися від царизму юридичного оформлення кріпосного права. Катерина II Указом від 3 травня 1783 р. зовсім заборонила перехід селян з місця на місце й закріпила їх у тому становищі, в якому вони перебували відповідно до останньої (1782 р.) ревізії.

Відновлення кріпосного права позбавило селян усяких громадських прав. Кріпак вважався власністю поміщика, прирівнювався до його майна.

ЦЕНТРАЛІЗАТОРСЬКА ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ, ЛІКВІДАЦІЯ АВТОНОМІЇ. МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ

Після смерті Д. Апостола в січні 1734 р. царський уряд не дозволив вибрати нового гетьмана. У середині XVIII ст. козацька старшина почала клопотати про відновлення гетьманства. 22 лютого 1750 р. за рішенням Єлизавети Петрівни гетьманом обрали Кирила Розумовського (1750-1764 рр.) — молодшого брата фаворита цариці, хоча йому сповнилося лише 22 роки.

Нова цариця Катерина II, прагнучи до уніфікації й централізації державного управління, 10 листопада 1764 р. ліквідувала гетьманство на Україні. Уся повнота влади зосередилася в руках президента Другої Малоросійської колегії (1764-1786 рр.) генерал-губернатора П. Румянцева. Колегія складалася з 4 російських представників, 4 українських старшин, прокурора, 2 секретарів (росіянина й українця). На початку 80-х років був ліквідований полковий устрій на колишній Гетьманщині. Царизм прагнув ліквідувати козацьке самоврядування й на Слобожанщині, де існувало 5 полків: Острозький, Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський. У 1765 р. Катерина II ліквідувала слобідське козацтво. Більшість заможних козаків наказовим порядком перевели в гусари, а частину — в селянський стан. Старшина одержала офіцерські звання й статус дворянства. На території слобідських полків була створена Слобідсько-Українська губернія з центром у Харкові (1765 р.). Таким чином, у 60-80 рр. XVIII ст. в результаті політики царизму, спрямованої на скасування будь-якого виду автономії, в Україні було ліквідовано гетьманство (1764 р.), Запорізьку Січ (1775 р.), полковий військовий та адміністративно-територіальний устрій (60-і - поч. 80-х рр. XVIII ст.).

16. УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII-XVIII ст.

Цей період був парадоксальним в історії української культури. З одного боку, відбувався стрімкий розвиток українського мистецтва й літератури, а з іншого боку — українська культура втратила свої самобутні риси й змушена була пристосовуватися до російських імперських поглядів.

ОСВІТА

На Лівобережній Україні, де ще збереглися залишки автономії, для освіти складалася найбільш сприятлива ситуація. За даними, зібраними в сімох полках з 10, у 1748 р. працювало 866 початкових шкіл, де на основі 3-річного курсу викладалися основи читання й письма. На Слобожанщині — у 4-х полках діяло 124 школи. Школи засновувалися самим населенням на власні кошти: сільська громада сама запрошувала вчителя, укладала з ним угоду й давала гроші на утримання його самого й будинку школи. Середню освіту давали колегії: Чернігівська, Харківська та Переяславська. У них училися сотні студентів: наприклад, у Чернігівській у 1728 р. — 257; у Переяславській у 1774 р. — 232; у Харківській колегії число студентів досягало 500. Крім вітчизняних мов, там вивчали французьку, німецьку, італійську, а також історію, географію, мистецтво і т. д.

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ

Стала справжнім центром освіти, науки, культури, громадської думки того часу. Одержала статус академії з 1701 р. Серед її викладачів були такі світила, як Йосип Кроковський, Степан Яворський, Феофан Прокопович, Гаврило Бужинський — усі вони займали єпископські кафедри й були вченими-теологами, письменниками та проповідниками. У часи Мазепи в академії вчилися до 2 тис. студентів. Після полтавської катастрофи кількість студентів зменшилася до 160, але вже в 1715-1717 рр. їх стало 1 000. У 1764 р. тут навчалось 1 160 студентів, вона була широко відкрита для дітей усіх станів: разом із дітьми гетьманів і старшини в ній училися діти простих козаків, міщан і селян. Серед студентів було немало сербів, чорногорців, греків, молдаван. Серед випускників Академії в XVIII ст. прославилися на ниві освіти й культури Григорій Сковорода, Василь Григорович-Барський, Григорій Полетика, Микола Бантиш-Каменський, Олександр Безбородько, Василь Рубан, М. Березовський, Д. Трошинський, А. Ведель, П. Гулак-Артемівський та ін. **РЕАКЦІЙНА ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ. РУСИФІКАЦІЯ** У другій половині XVIII ст. посилюється реакційна політика царизму в Україні. Це проявилось в забороні видавати українською мовою книги, вести нею діловодство й особливо викладати. У 1783 р. Києво-Могилянську академію перевели на викладання російською мовою. Вона перетворюється на основну школу для вищої освіти духовництва, а в 1810 р. формально перейменовується на «Духовну академію». Замість розсадника вищої освіти для всіх станів українського суспільства Києво-Могилянська академія стає духовною школою, що має спеціальне завдання — бути твердиною обрусіння України. Не тільки професори, а й значна частина студентів набираються з «москалів». З кінця XVIII ст. встановлюється така практика, щоб жоден українець не потрапив на митрополичу кафедру в Києві, а по можливості й на єпископські кафедри в Україні.

ВИДАВНИЧА СПРАВА

Важливими культурними центрами були друкарні. Особливо Київська, Чернігівська, Львівська. Навколо них групувалися вчені, літератори, перекладачі, гравери й художники. Тільки Київська друкарня до кінця XVIII ст. випустила у світ близько 100 найменувань книг, серед них «Синописис», тези академічних диспутів, «Філософію», календарі. Видання українських друкарень поширювались в Україні, Росії, Білорусії, але вони не могли задовольнити потреб суспільства. Тому з'являється багато рукописної літератури різних жанрів. Популярними були літописи Самовидця, Граб'янки та Величка, збірки віршів К. Зинов'єва, списки із «Записок» В. Григоровича-Барського. Подальший розвиток одержали: гумор, сатира, театральне й музичне мистецтво.

ВІДПЛИВ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ДО РОСІЇ

Російські правителі охоче вербували українських викладачів і випускників, пропонуючи їм високі церковні й державні посади в Російській імперії. Зокрема, Петро I пропонував працювати з ним Феофанові Прокоповичу, С. Яворському, Симеону Полоцькому. У період з 1700 до 1762 рр. понад 70 українців та білорусів посіли вищі церковні посади в імперії, тоді як росіяни — 47. Величезний внесок у живопис зробили українські художники Д. Левицький і В. Боровиковський, у скульптуру — М. Козловський і І. Мартос; у музику — М. Березовський, А. Ведель, Д. Борзнянський — вони започаткували українські й російські традиції хорової музики. У 1760-1780 рр. сформувалася перша школа української архітектури, засновниками якої були А. Квасов, Ф. Савйч, М. Мосцеланов. У 1746 р. в гетьманській резиденції Глухові створена школа для співаків і музикантів, що готувала кадри для хорів та оркестрів не тільки України, але й Росії.

Серед професорів Слов'яно-греко-латинської академії — першого вищого навчального закладу Росії — було 95 професорів із Київської академії, а з 21 ректора й 25 проректорів відповідно 18 і 23 були могилянцями. У другій половині XVIII ст. до складу демократичної російської інтелігенції входили випускники Київської академії Я. Ковельський, Л. Січкар'єв, І. Полетика, С. Гамалія, В. Рубан та ін. Серед них були талановиті пропагандисти ідеї рівноправності, республіканського державного устрою, популяризатори знань, перекладачі творів відомих гуманістів і просвітителів Європи. Спільними зусиллями українських і російських діячів культури формувалась ідеологія Просвітництва в Росії.

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА: 1722-1794 рр.

Без сумніву, найсамобутнішим українським мислителем тієї епохи був Григорій Сковорода. Син бідного козака з Лівобережжя, він у 12-річному віці вступає до Київської академії. Володів латинською, грецькою, польською, німецькою і церковнослов'янською мовами. З 1751 до 1769 рр. Сковорода з перервами викладає етику в Переяславському й Харківському колегіумах. Через ворожість церковної верхівки до його неортодоксальних поглядів і політичних методів Сковорода змушений був залишити викладацьку діяльність і останні -20 років жив як мандрівний філософ. Саме в цей період він написав свої основні філософські праці — «Диалог», «Нарцис. Розмова про те, як пізнати себе». Ідеї Сковороди ґрунтуються на критиці соціальної нерівності, звеличужанні працюючої людини, ототожненні Бога з природою; відстоюючи вічність матерії, Сковорода створив концепцію трьох світів: нескінченного світу — макрокосмосу; мікркосмосу, яким є людина; «символічного» світу Біблії. Він засуджував офіційну релігію за її догматизм і схоластику, широко пропагував ненависне церкві вчення Коперника. Гуманістичні ідеали Сковороди яскраво проявилися в його поетичній творчості. У збірниках «Сад божественних пісень» і «Байки харківські» він розглядає найважливіші проблеми свого часу, стверджує високі моральні якості людини. Багато його висловів увійшли до народних пісень і дум. Кажуть, що Сковорода написав таку автоепітафію: «Світ ловив мене, та не спіймав». Багатогранна творча діяльність Сковороди відіграла величезну роль у розвитку громадсько-політичної думки XVIII ст.

КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ

Наприкінці XVII-на початку XVIII ст. з'явилися рукописи, написані випускниками Київської академії С. Величком і Г. Граб'янкою. Це був крок уперед в історіографії — перехід від літописання до власне історичної науки, від хронологічного переліку повідомлень до їх осмислення й прагматичного тлумачення. Граб'янка ставив своїм завданням показати, що «українці є рівні з іншими», підтримує претензії старшини на соціально-економічне панування в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

У розвитку української літератури в XVIII ст. спостерігаються загальний процес звільнення від церковного впливу й посилення світського напрямку. Широкою популярністю користувались «Історія русів, або Малої Росії» невідомого автора, де головна увага була зосереджена на висвітленні подій визвольної війни середини XVII ст. Живою образною мовою В. Григорович-Барський описував у своїй «Подорожі» враження від відвідування Угорщини й Австрії, Італії

та Греції, Єгипту й Сирії. У віршах і байках Г. Сковороди широко використовувались народні прислів'я та приказки. У його творчості часто зустрічались народні казки, пісні, притчі. Творчість Сковороди мала помітний вплив на Івана Котляревського (1769-1838 рр.) — родоначальника нової української літератури. Його знаменита поема «Енеїда», три частини якої були надруковані в 1798 р. у Петербурзі, відбивала реальні картини життя суспільства того часу. Однак сучасниками цей твір був сприйнятий винятково як бурлеск, малоросійське дивацтво. Тим часом автор в алегоричній формі висловлював ширій біль за трагедію рідної землі, надовго позбавленої державності й національної самобутності. Розвиток культури та її відхід від середньовічних канонів, розширення ідей гуманізму й просвітництва сприяли формуванню почуття національної гордості й духовності, людинолюбства. Імена діячів української науки, освіти, мистецтва того часу були широко відомі всій Європі.

Однак із середини XVII ст. на Лівобережжі, а з кінця XVIII ст. — і на Правобережжі, спостерігається деградація такого жанру, як полемічна література, зникають літописання, шкільна драматургія, а церковні проповіді перестають бути літературними творами. З літературних жанрів, що розвиваються, залишається тільки поезія.

17. Україна у I половині 19 ст.

Серед українських земель, які в XIX ст. склали південно-західну частину Російської імперії, було чотири великих регіони: Лівобережна Україна, Слобожанщина, Правобережна Україна і Південна (Степова) Україна.

Лівобережна Україна (територія на схід від Дніпра) — земля з явно відмітним суспільно-політичним устроєм і культурою, колишня Гетьманщина, що поступово, протягом XVIII ст., утратила свій напівавтономний статус. У 1781 р. була скасована полково-адміністративна система, і Гетьманщина була поділена на три намісництва — Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське, які підпорядковувалися владі малоросійського генерал-губернатора. У 1783 р. тут було введено кріпосне право, але з цього часу минуло ще кілька десятиліть, поки місцеве українське суспільство було приведено у відповідність із суспільним ладом імперії. Тільки в 1853 р. скасоване традиційне українське право, що ґрунтувалося на литовському статуті, а в 1831-1835 рр. — і міське самоврядування, засноване на магдебурзькому праві.

Лівобережжя було регіоном з переважно українським складом населення (98,1%), що в основному проживало в селах. Характерною рисою становища селянства на Лівобережжі була менша, ніж в інших регіонах, частина закріпачених; з кінця XVIII ст. і до середини XIX ст. вони склали 41-45% місцевого населення.

Слобідська Україна багато в чому нагадувала Гетьманщину. Спочатку, у XVI ст., вона була колонізована російськими козаками, які охороняли південні кордони від татарських набігів. Протягом XVII ст. заселення цієї території здійснювалося за рахунок збіглих козаків і селян із Правобережної України. декретом 1785 р. було проголошено, що південні степи не зазнають кріпосництва. Землі ці повинні були заселятися вільними селянами, відставними солдатами та ін. Одночасно Катерина II щедро роздавала південні землі своїм фаворитам, високопоставленим чиновникам і офіцерам. У міру зростання господарського значення регіону деякі поміщики почали вивозити сюди кріпаків із Лівобережної, Правобережної та Слобідської України, дещо менше — з російських етнічних земель. Дворяни й місцева адміністрація закривали очі на те, що частина їх була збіглими кріпаками. Переселенці на 20-30 років звільнялися від сплати податків. Потік їх не зменшився й після того, як у 1796 р. у Новоросії було введено кріпосне право.

На відміну від інших етнічних регіонів українські селяни в Новоросії проживали в тісному сусідстві з іншими національностями. З другої половини XVIII ст. і до початку 1820-х років степові райони України заселяли іноземними колоністами, яких приваблювали сюди обіцянки звільнення від податків і релігійної свободи. Таким чином, у Південній Україні виникли компактні поселення народів різних національностей. Молдавські селяни проживали в західній частині Херсонської губернії. Уздовж берегової лінії Чорного моря тяглися колонії болгарських і грецьких селян. Поселення сербів були зосереджені на північно-східних і північно-західних окраїнах земель Запоріжжя. Велику групу іноземних колоністів склали так звані «чорноморські німці», їхні поселення були розсіяні невеликими острівцями в трьох новоросійських губерніях і поділялися за професійним принципом на громади лютеран-свангелістів, католиків і менонітів. У містах Півдня проживали італійці, вірмени та євреї.

Незважаючи на всі зазначені особливості становлення й розвитку території Південної (Степової) України наприкінці XVIII-XIX ст., Південь став важелем господарської інтеграції українських земель. Якщо раніше Правобережжя підтримувало зв'язок із Польщею, а Лівобережжя й Слобожанщина з Росією, і Дніпро був не тільки географічним, а й політичним і господарським рубежем, то освоєння Півдня докорінно змінило ситуацію: з цього часу торгівля правого й лівого берегів переорієнтувалася в південному напрямку. Після руйнування та ліквідації Запорізької Січі близько 9 тис. козаків переселилося на територію Османської імперії, створивши в гирлі Дунаю Задунайську Січ. Кілька тисяч козаків, з тих, що залишилися на місці, стали державними селянами. Вони розчинилися серед новоприбулих і стали нечисленною й маргінальною групою. У 1792 р. Потьомкін для охорони південних кордонів створив так звану Чорноморську Січ, переселивши Чорноморське козацьке військо (близько 25 тис. чоловік) на землі Чорноморської прикордонної лінії, що проходила по лівому березі р. Кубань. Так були відкриті двері для масового переселення колишніх запорізьких козаків і селян із Лівобережжя та Півдня. Кубанське козацтво заснувало 40 курінних селищ. У роки російсько-турецької війни 1828-1829 рр. на Кубань переселилася частина задунайських козаків, які в травні 1828 р. на чолі з Гладким перейшли під владу Російської імперії. З них було сформовано Азовське козацьке військо.

Колонізація чорноземних степів і Кубані збільшила українські етнічні території з 450 тис. км² у середині XVIII ст. до 700 тис. км² у середині XIX ст. Кількість українців серед населення Північного Кавказу виросла з 2,4% у 1795 р. до 18,6% у 1858 р. Населення 9 губерній України виросло з 8,7 млн чоловік у 1811 р. до 13,6 млн чоловік у 1863 р.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА СТРУКТУРА «КОРОЛІВСТВА ГАЛИЧИНИ І ЛОДОМЕРІЇ»

З трьох частин західноукраїнських земель першою до складу Габсбурзької монархії ввійшла Підкарпатська Русь (Закарпаття), яка ще в 1526 р. у складі Угорського королівства потрапила під владу австрійської династії. Буковина недовго, у 1775-1786 рр., була окремою адміністративною частиною, у 1787 р. вона була приєднана до Галичини й після 1849 р. одержала статус окремої провінції (краю). Інші українські землі були об'єднані разом із польськими, які дісталися Австрії після першого поділу Польщі, у так зване Королівство Галичини й Лодомерії. Ця перероблена на латинський манер назва по суті означала Галицько-Волинське князівство. Власне, Галичина становила більшу, східну частину Королівства, а до західної частини входили етнічні польські землі — Малопольща. Королівство Галичини і Лодомерії було створено штучним шляхом і майже не мало нічого спільного з історичними традиціями.

В австрійській Галичині українці та поляки склали трохи більше ніж по 40%, євреї — близько 10% населення. Поляки проживали переважно на захід від ріки Сян, тоді як українці жили переважно в Східній Галичині, де й склали 65%, поляки — близько 20% і євреї — понад 10%. Як і у випадку з українськими землями в складі Росії, так і в українських землях у складі Австрії етнічні відмінності збігалися із соціальними.

У Галичині правлячим класом була польська шляхта, у Буковині — румунські бояри, а в Закарпатті — угорські пани. Українці в усіх трьох частинах склали переважно селянську націю з нечисленим прошарком духовної та світської інтелігенції.

Серед новоприданих земель Австрійської імперії Галичина займала центральне місце й була найбільшою провінцією. Проте, Галичина протягом усього XIX ст. вважалася бідною й відсталою провінцією, «напів-Азією». Імператриця Марія-Терезія мала намір обміняти її на інші території. Однак, незважаючи на таке ставлення, австрійська влада починала активні дії в напрямку інтеграції Галичини до складу Габсбурзької монархії.

Австрійська імператриця Марія-Терезія та її син Йосиф II наприкінці XIX ст. проводили «модну» тоді серед монархів Європи політику просвітительства. (Порівняйте з політикою Катерини II на початку її царювання — «освічений абсолютизм»). Основою її була залежність могутності держави від поширення освіти й усіляких свобод серед підданих.

Головним напрямком політики Австрії в Галичині було ослаблення позицій польської шляхти. Але найбільше значення для Галичини мали реформи Йосифа II, який проголосив звільнення селян і чітко визначив розміри панщини (30 днів на рік). Були проголошені й інші зміни на користь селян: заборонено збільшення поміщицького землеволодіння за рахунок «приризкі» селянських земель, суд мав бути не поміщицьким, а державним. Реформи Йосифа II залишили глибокий слід в історії Галичини та Буковини.

ПОШИРЕННЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ІДЕЙ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ЗАВЕРШЕННЯ ВОЄН З НАПОЛЕОНІВСЬКОЮ ФРАНЦІЄЮ

Поширення нових західних інтелектуальних і політичних течій створило сприятливий ґрунт для виникнення в Україні таємних політичних товариств. Безпосереднім поштовхом до їх створення були настрої, якими перейнялися російські офіцери-дворяни після перемоги над Наполеоном. Наполеонівська кампанія поглибила кризу між державою та суспільством, яка намітилася вже під час правління Катерини II. Під впливом ідеології Просвітництва й поширення європейського стилю життя в Російській імперії з'явилося чимало масонських лож і різних товариств. Виникнення цього зародкового громадянського суспільства йшло врозріз із політичною моделлю самодержавства, що прагнуло контролювати всі прояви громадського життя. Особливо активно відзначалося громадське життя в провінції. У 1818 р. такі організації виникли в Києві (З'єднання с лов' ян), Полтаві («Любов до істини»), і хоча ці ложі діяли в Україні, їхня діяльність не мала українського національного характеру. Українські дворяни не формували специфічно національних вимог, винятком був лише Василь Лукашевич, який виступав за від'єднання України від Росії й приєднання до Польщі.

Серед членів товариств і декабристських організацій були відомі українські дячі й нащадки козацької старшини: Іван Котляревський, Василь Капніст, Матвій і Сергій Муравйови-Апостоли (з роду гетьмана Данила Апостола), брати Борисови, Горбачовський та багато інших. Слід зазначити, що серед українських декабристів патріотизм і національні почуття проявилися в панславистській ідеології. Так, Програма «Товариства об'єднаних слов'ян» 1823 р., написана братами Борисовими, ставила метою не тільки знищення самодержавства й кріпосництва, але і створення спільнослов'янської республіки. Українські декабристи залишили помітний слід у розвитку політичної думки в Україні. Висунута ними ідея федеративної слов'янської держави знайшла відображення й розвиток у політичній програмі українського визвольного руху.

ПЕРШІ ДЕКАБРИСТСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ

«Союз порятунку» — 1816-1817 рр. у Петербурзі; нараховував 30 офіцерів: Олександр і Микита Муравйови, Сергій Трубецький, Іван Якушкін, Сергій і Матвій Муравйови-Апостоли, Павло Пестель та інші; мета — обмежена монархія, при якій запроваджується конституція і скасовується кріпосне

право; засоби боротьби — не було єдиної думки, хоча більшість виступала за відкритий виступ у момент зміни царів, пред'явлення новому імператору ультиматуму зі своїми вимогами; саморозпуск «Союзу» був викликаний розбіжностями щодо тактики боротьби: Якушкін запропонував прискорити події й здійснити царевбивство, що викликало розкол у русі.

«Союз благоденства» — 1818-1821 рр.; центр — у Москві, потім перемістився до Петербурга; складався з 200 офіцерів; керівне ядро — те ж саме, що й у «Союзі порятунку»; мета — 20-літня підготовка й виховання народу для революційного перевороту та наступних перетворень; механізм реалізації мети — за 20 років декабристи займуть керівні посади в армії й державі, створять мережу легальних і напівлегальних просвітительських товариств, які підготують народ до необхідності перетворень; саморозпуск був викликаний рішенням більшості членів організації на чолі з П. Пестелем змінити тактику: замість 20-літньої підготовки — у найближчі роки підготувати військовий переворот без участі народних мас, що запобігло б хаосу в державі.

У результаті: декабристи заснували дві нові організації: «Північне товариство» — 1821-1825 рр. — у Петербурзі — нараховувало 105 чоловік; керівне ядро — М. Муравйов, С. Трубецькой, С. Каховський, Є. Оболенський, К. Рилєєв та ін.; цілі товариства викладені в Конституції М. Муравйова. «Південне товариство» — 1821-1825 рр. — в Україні.

ОРГАНІЗАЦІЯ ДЕКАБРИСТІВ В УКРАЇНІ

«Південне товариство» (1821-1825 рр.) на чолі з полковником Павлом Івановичем Пестелем; виникло на Київщині на базі Тульчинської управи «Союзу благоденства»; нараховувало 101 члена: Волконський, І Баратинський, брати Муравйови-Апостоли, Бестужев-Рюмін та ін.; складалося з 3-х управ — Тульчинської, Васильківської, Кам'янської (назви сіл, де дислокувалися гарнізони); мало вплив на значну частину військ, розташованих в Україні; підтримувало тісні контакти з «Північним товариством»; цілі товариства викладені в «Руській правді» П. Пестеля.

«Товариство об'єднаних слов'ян» (1823-1825 рр.) на чолі з братами Борисовими; розташовувалося на Київщині та Волині й об'єднувало 60 чоловік: Люблінський, Горбачевський, Іванов, Соловйов, Усовський та ін.; цілі викладені в двох документах — «Правилах» і «Клятві», в яких передбачалося шляхом збройного повстання за участю народних мас ліквідувати самодержавство, кріпосництво, національний гніт, створити демократичну федерацію держав (Росія, Україна, Валахія, Далмація, Сербія, Польща, Угорщина, Трансильванія та Богемія) від Адріатичного моря до Північного Льодовитого океану; восени 1825 р. товариство вийшло до Тульчинської управи «Південного товариства», що об'єднало їх сили, зв'язки та можливості; розгромлено царизмом разом з «Південним товариством».

3. «Малоросійське товариство» (1821-1825 рр.) засновано полтавським поміщиком Василем Лукашевичем, колишнім членом «Союзу благоденства», який приїхав у свій маєток після відставки; групи «Товариства» склалися з дворян та інтелігенції й знаходилися в Києві, Полтаві, Чернігові, Ніжині, інших містах; мета — встановлення незалежності України; установило контакти з «Південним товариством», але було більше союзником, ніж членом декабристської організації. Пестель критикував «Товариство» за прагнення відокремити Україну від Росії. У цілому «Товариство» перебувало в процесі формування й не виробило чіткої програми дій. Було розгромлено царизмом у 1825 р., а його члени проходили у слідстві разом з декабристами.

ДЕКАБРИСТСЬКІ ПРОГРАМИ ПЕРЕБУДОВИ КРАЇНИ

1. «Руська правда» П. Пестеля передбачала:

а) скасування кріпосного права, наділення селян землею без викупу, американський (фермерський) шлях розвитку сільського господарства; б) повалення монархії та заміна її демократичною республікою; в) законодавча влада належатиме парламенту (Народному віче, що обирається на 5 років і щорічно на 1/5 частину перебирається); г) вища виконавча влада належатиме уряду (Державній думі), що складатиметься з 5 осіб і щорічно на 1/5 частину перебирається. Головою був той, хто залишався в уряді останній рік; г) виборча система — право голосу одержували всі чоловіки з 20 років без обмежень.

2. «Конституція» М. Муравйова передбачала:

а) скасування кріпосного права й розвиток сільського господарства пруським шляхом розвитку капіталізму, через збереження панування поміщицького землеволодіння й звільнення селян без землі (лише перед арештом Муравйов говорив про необхідність наділити двома десятинами землі кожний селянський двор); б) повалення монархії та заміна її обмеженою монархією, в якій: в) законодавча влада належить парламенту (Народному віче), що обирається на 6 років і кожні два роки на 1/3 перебирається; г) вища виконавча влада належить царю, якому збиралися платити платню (8 млн карбованців на рік) і який міг накладати вето на будь-яке рішення парламенту (якщо ж парламент удруже приймав те саме рішення — цар зобов'язаний був його виконати); г) виборча система — право голосу одержували чоловіки з 21 року, які мали особисту власність, постійне місце проживання, роботу тощо.

УКРАЇНА В ПРОГРАМНИХ І АГІТАЦІЙНИХ ДОКУМЕНТАХ ДЕКАБРИСТІВ

«Руська правда» Пестеля — зберігала «єдину й неподільну» Росію, в якій жоден народ не одержував права на відділення, крім Польщі, якщо вона проведе аналогічні реформи. Це пояснювалося необхідністю централізованого проведення революційних реформ і запровадження широких цивільних прав, які нібито знімуть національні проблеми. За цим проектом Україна стала б однією з 10-и областей Росії.

«Конституція» М. Муравйова — Росія перетворювалася на федерацію, в якій окремі області, або держави, одержали б широкі права самоврядування, але утворилися б штучно за територіальним принципом без урахування етнічних кордонів. Так, Україна розділилася б на дві «держави»: Українську — зі столицею в Харкові та Чорноморську — зі столицею в Києві. Влада в усіх державах належала б урядовим зборам, члени яких обиралися б на основі високого майнового цензу.

У результаті: обидва проекти явно недооцінювали національне питання.

«Товариство об'єднаних слов'ян» — демократична федерація держав, до якої Україна ввійшла б як рівноправний член поряд з Росією, Угорщиною, Молдавською, Польщею та іншими країнами. Парламент федерації повинен був складатися з представників усіх народів і видавати лише основні закони для всієї федерації, тоді як кожний народ одержав би широке самоврядування.

«Малоросійське товариство» — виступало за національну незалежність України і відділення від Росії.

ПОВСТАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ (29 грудня 1825 р. - 3 січня 1826 р.)

Смерть Олександра І у Тагарозі порушила плани «Товариств» щодо підготовки повстання, наміченого на 1826 р. Повстання в Петербурзі спалахнуло 14 грудня 1825 р. у день присяги Миколі І і було жорстоко подавлене через відмову повсталих від підтримки народу та оборонної тактики і на Сенатській площі. Незважаючи на поразку в Петербурзі й арешт Пестеля (13 грудня), в Україні за 30 км на південний захід від Києва спалахує повстання Чернігівського полку, підняте з ініціативи Сергія Муравйова-Апостола й Михайла Бестужева-Рюміна, які підняли на повстання 7 рот свого полку (1 тис. чоловік), обнародували маніфест («Катехізіс»), де у формі питань-відповідей на релігійній основі доводилося необхідність знищення самодержавства та встановлення республіки; вони зробили рейд по засніжених степах України, сподіваючись підняти повстання в інших полках, однак, безрезультатно.

Командування урядових військ зуміло ізолювати повсталих, відвівши сусідні полки у віддалені повіти, і 3 січня, оточивши Чернігівський полк, розстріляло його картечкою. С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін були схоплені й страчені в Петербурзі.

РОЗШИРЕННЯ ДЕКАБРИСТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ Повстання декабристів дало поштовх цілій низці виступів проти самодержавства:

1826-1827 рр. — у Харківському університеті з'являється група агітаторів антикріпосницького й антисамодержавного напрямку; усього близько 20 чоловік; керівники: Володимир Розалін-Сошальський і Петро Балабуха; займалися пропагандою ідей декабристів; поширювали вірші Пушкіна, Рилєєва, політичні памфлети та іншу заборонену літературу. Група була розгромлена царизмом.

1827—1830 рр. — група студентів і професорів Ніжинської гімназії вищих наук (Білоусов, Зінгер, Андрущенко та ін.) вивчали й поширювали заборонену літературу: Вольтер, Байрон, Пушкін, Грибєєдов, Рилєєв та ін.; читали лекції в дусі, що суперечив офіційній ідеології царизму, а також займалися іншими видами революційної пропаганди. Наслідком було те, що гімназію репрофілювали у вузькопрофільний лицей із суворим наглядом із боку уряду; гурток розігнано; керівників заслано.

1830—1831 рр. — велике повстання в Польщі, організоване таємною спілкою польських офіцерів на чолі з І. Лелевелем, закликала до відділення Польщі від Росії, ліквідації самодержавства й кріпосництва. Висунувши гасло «за нашу та вашу свободу», організатори спробували підняти повстання селян Польщі й Правобережної України (невдало). Повстання було жорстоко придушене царизмом.

У результаті: повстання декабристів та їх послідовників у Польщі, а також діяльність агітаторів-пропагандистів привели до створення революційно-демократичної й ліберально-буржуазної течії у суспільному русі Російської імперії та в Україні.

ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ ДЕКАБРИСТІВ

Незрілість передумов буржуазної революції й відсутність революційної ситуації; вузькість соціальної бази («вузьке коло цих революціонерів, страшно далекі вони від народу»); нерішучість дворян — керівників повстання; кількісна перевага урядових військ; локальність повстань, що давало царизму можливість для маневру й перекидання резервів з інших регіонів.

ЗНАЧЕННЯ ПОВСТАННЯ Й РУХУ ДЕКАБРИСТІВ Перше не стихійне, а організоване повстання проти самодержавства та кріпосництва; перша

спроба здійснення буржуазної революції в Росії та Україні; дало поштовх зростанню революційного руху в наступні роки (повстання в Польщі 1830-1831 рр., діяльність Кирило-Мефодіївського братства та ін.); досвід їхньої діяльності вчив революціонерів не повторювати помилок у майбутньому (відсутність підтримки в народі, оборонна тактика тощо); позитивний досвід (організація таємних товариств, проекти реформ та ін.) давав майбутнім революціонерам можливість для подальшого врахування й розвитку цього досвіду; завдало сильного удару по самодержавству, наблизивши реформи середини 60-х років XIX ст., бо царизм постійно «пам'ятав» 14 грудня 1825 р.

ПОЯВА МАСОНСТВА В УКРАЇНІ

Після війни 1812 р. і закордонних походів 1813-1814 рр. в Україні виникає ряд масонських організацій. У 1818-1819 рр. ложа «Любов до істини» існувала в Полтаві. Ініціатором її створення був І. Котлярєвський, а керівником князь М. Рєпнін. На її базі в 1821 р. масонську ложу «Мало російське товариство» створив В. Лукашевич, який обстоював ідею об'єднання України з Польщею. Масонські принципи вселюдського братерства проповідувала «Політська академія» А. Паличина в Харкові. Тяжіння до республіканської форми правління проявилось в період ІН12 року, коли дворяни Полтавщини мріяли про перемогу Наполеона I під імперською структурою Росії.

КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ БРАТСТВО (1846-1847 рр.), ЙОГО КЕРІВНИКИ І ПРОГРАМНІ ДОКУМЕНТИ

У 40-і роки XIX ст. в університетах Києва та Харкова навколо революційно налаштованої професури об'єднується передова громадськість. У пічні 1846 р. в Києві виникає таємна політична організація — Кирило-Мефодіївське братство (КМБ), назване на честь перших слов'янських просвітителів Кирила й Мефодія.

Організатори КМБ: Микола Костомаров — викладач Київського університету, магістр історії, Микола Гулак — чиновник канцелярії генерал-губернатора та Василь Білозерський — студент Київського університету. Тісний зв'язок із КМБ підтримував Т. Г. Шевченко. Усього КМБ нараховувало 12 чоловік.

Програмні цілі КМБ: члени братства були типовими українофілами. Крім цілей знищення самодержавства, кріпосного права, ліквідації соціальної нерівності, запровадження загальної освіти, вони ставили своїм завданням пропагувати ідею об'єднання всіх слов'ян у федеративній республіці на засадах суверенності. Ці завдання були викладені в «Статуті слов'янського братства святих Кирила й Мефодія» та «Книзі буття українського народу». У них відбиті ідеї християнського соціалізму, природного права, просвітництва, соборності українського народу. І якщо російські слов'янофіли «хворіли» російським месіанізмом, то члени братства були впевнені в особливій, месіанській ролі України, під егідою якої повинен був функціонувати Слов'янський Собор.

Практична діяльність КМБ: поширювали революційні твори Т. Г. Шевченка та інших авторів; складали й поширювали революційні прокламації («Брати українці», «Брати великороси та поляки»), в яких закликали слов'яноєдності в боротьбі з царизмом; установили контакти з петрашевцями в Росії, польськими, литовськими, чеськими революціонерами; займалися просвітництвом народу (П. Кулішом був написаний перший підручник з історії України — «Повість про український народ» для дітей старшого шкільного віку, опублікований у 1846 р. в Петербурзі, та інші).

РЕПРЕСІЇ ЦАРИЗМУ ПРОТИ Кирило-Мефодіївського БРАТСТВА

У березні 1847р. за доносом студента А. Петрова члени товариства були заарештовані та після суду заслані в різні губернії Росії під нагляд поліції без права повернення в Україну, а також права викладацької діяльності у сфері народної освіти. Найважчого покарання зазнав Т. Г. Шевченко, якого віддали в солдати рядовим Оренбурзького окремого корпусу із забороною писати й малювати.

ЗНАЧЕННЯ КМБ ТА ЙОГО РОЛЬ

У НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ УКРАЇНИ:

а) створення КМБ було першою спробою української інтелігенції перейти від культурного до політичного етапу боротьби за національний розвиток України; б) програма КМБ об'єктивно спрямовувала Україну капіталістичним шляхом розвитку завдяки своїй антикріпосницькій і антицаристській спрямованості; в) КМБ проголосило й зробило спробу втілити в життя ідею панславизму — об'єднання слов'ян на демократичних принципах; г) ліквідація КМБ стала початком тривалої боротьби української інтелігенції з російським царизмом.

Західна Україна в результаті трьох поділів Польщі (1772,1793,1795рр.) опинилася під владою Австро-Угорщини. З початку XIX ст. на захоплених землях починає зростати український національно-визвольний рух.

ПРИЧИНИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ Був викликаний:

зростанням феодалного гніту в складі Австро-Угорщини (збільшення феодалних повинностей селян), суворим бюрократично-поліцейським режимом та ін.; зростанням національного гніту (заборона на викладання української мови в школах і культурно-громадських установах, насадження німецької мови, прагнення Австро-Угорщини асимілювати українське населення та ін.).

Піонерами національно-визвольного руху в Галичині були: Іван Могильницький — священик м. Перемишля, який у 1816 р. за підтримкою єпископа М. Левицького організував «Клерикальне товариство» з метою поширення в селянському середовищі релігійних текстів українською мовою; написав першу в Галичині «Граматичку» української мови й наукову працю «Відомості про російську мову», в якій довів помилковість розповсюджуваних тверджень про українську мову як діалект російської або польської мов, стверджуючи, що українська мова є рівноправною східнослов'янською мовою.

У 1832 р. у Львові організовано громадсько-культурне об'єднання «Руська трійця». Засновниками його були М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич — студенти Львівського університету й одночасно вихованці і греко-католицької духовної семінарії. Своєю метою вони ставили боротьбу проти соціального, політичного та духовного гноблення Української землі, підняття української самосвідомості через поступове перетворення побутової української мови на літературну, знайомство з історією та традиціями українського народу; видрукували написані в дусі романтизму альманахи «Зоря» (через цензуру не вийшов у світ) і «Русалка Дністрову», де поміщали історичні статті про подвиги козацтва, С. Наливайка та інших героїв народних повстань, українські пісні, народні перекази і т.п. «Русалку Дністрову» високо оцінили Т. Г. Шевченко та І. Франко, а австрійський уряд конфіскував увесь тираж, крім одного примірника, переданого до бібліотеки Львівського університету. Після цього члени «Руської трійці» опублікували кілька статей за кордоном (у Лейпцизі та ін.), де засуджували феодалні порядки, цензуру, національний гніт у Галичині.

Діяльність «Руської трійці» припала на той період, коли значна частина інтелігенції Червоної й Галицької Русі була колонізованою, онімеченою, мадризованою. Серед багатьох місцевих діячів тоді панувала ідея про відродження народної мови лише на основі латинської абетки. Для Австрійської імперії діяльність членів «Руської трійці» загрожувала не тільки «вторгненням слов'янізму», але й зростанням симпатії до православної частини східної Європи.

Значення — сприяли зростанню української культури й самосвідомості населення, були борцями проти національного та духовного гніту в західноукраїнських землях.

ПОДІЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1848-1849 рр. У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

У березні 1848 р. спалахнула буржуазно-демократична революція в Австро-Угорщині (відбулося народне повстання у Відні й Будапешті, було скинуто уряд Меттерніха, імператор Фердинанд I пообіцяв запровадити конституцію та демократичні свободи), що стала поштовхом для національно-визвольного руху в західноукраїнських землях.

ОСНОВНІ ПОДІЇ ТА РЕЗУЛЬТАТИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1848-1849 рр. У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

1. Березень 1848 р. — величезна демонстрація у Львові, яка склала петицію до імператора з вимогами здійснення буржуазних реформ і перетворення Галичини на польську автономну провінцію. Під натиском демонстрантів були звільнені всі політичні арештанти з в'язниць Львова, почалося формування національної гвардії. Петиція стала програмою нової польської шляхетсько-буржуазної організації — «Центральної ради народової».

2. Квітень 1848 р. — почалося заворушення селян, які могли спричинити велике селянське повстання. Щоб запобігти йому, Австро-Угорщина скасувала 17 квітня в Галичині кріпосне право: панщину й особисту залежність селян від феодалів (на 5 місяців раніше, ніж в інших провінціях).

3. У травні 1848 р. українська ліберальна буржуазна інтелігенція й уніатське духовництво створили у Львові першу українську політичну організацію — «Головну руську раду» на чолі з єпископом Г. Яхимовичем (мала 50 рад на місцях, видавала газету «Зоря галицька», увела герб: золотий лев на блакитному тлі та жовто-блакитний прапор). Рада домогалася встановлення власної української автономії Галичини, формування загонів національної української гвардії й запровадження в навчальних закладах навчання українською мовою. Але уряд затвердив лише вимогу про викладання предметів у школах і гімназіях українською мовою.

У червні 1848 р. — на Слов'янському конгресі в Празі між «Головною руською радою» і «Центральною радою народовою» виникла запекла дискусія: українці вимагали поділу Галичини на Західну (Польську) і Східну (Українську), чому поляки всіляко противилися. Зрештою було досягнуто компромісу: Галичина залишається єдиною, а в ній дотримується рівність поляків і українців займати адміністративні посади й т.п. Але через обстріл Праги австрійськими військами конгрес перервав свою роботу, делегати роз'їхалися, а протиріччя між польською й українською Радами залишилися.

У листопаді 1848 р. — відбулося збройне повстання у Львові з вимогою запровадження української автономії в Східній Галичині та проти спроб

Австрії роззброїти загони української національної гвардії. У повстанні взяли участь широкі народні маси: від ремісників до інтелігенції. Вулиці були перегороджені барикадами, на одній із них уперше був піднятий червоний прапор. Повстання було жорстоко придушене каральними військами після артилерійського обстрілу міста.

У Північній Буковині — протягом 1848 р. селяни відмовлялися виконувати феодалні повинності, захоплювали поміщицькі землі, пасовища й ліси, створювали збройні загони. У листопаді 1848 р. спалахнуло збройне повстання (спочатку в гірських районах, а потім і в долинах), придушене карателями лише через півтора роки — у квітні 1850 р.

УКРАЇНЦІ В ПЕРШОМУ ПАРЛАМЕНТІ АВСТРО-УГОРЩИНИ

У липні 1848 р. почалися засідання рейхстагу у Відні, до якого в ході червневих двоступінчастих виборів було обрано 25 українців (15 селян, 10 священників, 2 представники міської інтелігенції) і 75 поляків на 100 місць, наданих Галичині. Українці в парламенті відстоювали:

поділ Галичини на Західну (із центром у Кракові) і Східну (із центром у Львові);

антифеодалні вимоги: ліквідація кріпосного права (не тільки в Галичині, а й на решті території), скасування викупних платежів феодалам за землю, ліквідацію монополії феодалів на володіння млинами, зниження державних податків, дозвіл селяням вільно користуватися соляними покладами та ін.

На підтримку цих вимог депутати-українці зібрали 200 тис. підписів, але рейхстаг лише частково їх прийняв (скасування кріпосного права, зниження на 1/3 викупних платежів, які компенсувалися феодалам державою).

У грудні 1848 р. новий 18-літній імператор Франц-Йосиф, зібравши контрреволюційні сили, розпустив парламент. Так, революція, що почалася «знизу», завершилася реформами «зверху», які мали половинчастий характер.

ЛІКВІДАЦІЯ КРІПОСНОГО ПРАВА

Ця подія стала одним із найважливіших рішень парламенту, затверджених імператором 7 вересня 1848 р. Закон надав селяням право власності на землю й громадянські права (обирати та бути обраним, самостійно вибирати місце проживання та ін.), скасував панщину, але встановив величезний викуп за землю, через що у феодалів залишилася більша частина землі, лісу та пасовищ, за користування якими селяни змушені були відпрацьовувати (як на панщині) або вносити велику плату; сам же викуп продовжувався до початку ХХ ст.

Основні підсумки революції — поєднували в собі як прогресивні досягнення, так і феодалні пережитки.

Прогресивне: скасування кріпосного права; запровадження конституційного правління; уперше українці західних територій самовиразились як нація зі своїми інтересами й були представлені в парламенті; покладено початок політичній боротьбі населення цих земель за своє національне й соціальне звільнення.

Негативне: збереження монархії; розпуск парламенту; криваве придушення повстань; величезні викупні платежі й панування, як і раніше, феодалного землеволодіння; розчленування західноукраїнських земель за новою австрійською конституцією: Західна та Східна Галичина так і залишилися об'єднаними й були віддані під владу Польщі; Буковину віддали румунським поміщикам.

КОНСОЛІДАЦІЯ УКРАЇНСТВА БУКОВИНИ Й ЗАКАРПАТТЯ Улітку 1848 р. регіоном могутнього селянського руху стала Буковина, внаслідок чого і тут австрійський уряд змушений був проголосити скасування панщини. До австрійського рейхстагу була подана петиція, під якою стояло 17 тис. підписів. У ній селяни вимагали не тільки адміністративно-державного поділу Галичини на українську та польську частини, але й запровадження української мови в школах. З ініціативи Лук'яна Кобилиці та інших селянських депутатів рейхстагу 1 листопада 1848 р. у Чернівцях відбувся з'їзд представників сільських громад усієї Буковини. Учасники з'їзду виступили проти намірів австрійського уряду адміністративно відокремити Буковину від Галичини. 16 листопада 1848 р. у містечку Вижиця Л. Кобилиця скликав багатотисячні збори й у своїй промові переконував у тім, що рейхстаг не може та й не хоче полішити долю українського селянства, тому слід самим добиватися справедливості. Так почалося повстання під проводом Л. Кобилиці.

Звістка про селянський рух у Галичині та Буковині дійшла й до Закарпаття. Селяни відмовлялися виконувати панщину й натуральні повинності. Ніякі каральні заходи й в'язниці не могли примусити селян працювати на поміщиків. Вони вже знали те, що галицькі й буковинські побратими не ходять на панщину. Крім того, у Закарпатті знову поширився рух опришків. Загони опришків під керівництвом Іосифа Кокоша та Івана Паляничі напали на поміщицькі садиби, знищували документи про кріпосну залежність. У березні 1853 р. австрійський імператор змушений був проголосити скасування панщини на Закарпатті, але зобов'язав селян виплатити викуп поміщикам.

18. Україна у другій половині 19 ст.

ПРИЧИНИ СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА

1. Криза феодално-кріпосницького ладу в 1859-1861 рр. досягла свого апогею, що виразилося у величезному відставанні Росії від країн Заходу, у принизливій поразці в Кримській війні, у зростанні селянських повстань і т. п. 2. Бажання скасування кріпосного права було в селянства й буржуазії, що зароджувалася (якій необхідний був ринок вільної робочої сили), ліберальної та революційно-демократичної інтелігенції (яка бачила економічну безперспективність кріпосництва та його аморальність), у частини дворянства (що мріяло перевести своє господарство на буржуазні рейки). Прохання царю про скасування кріпосного права подали дворяни Валувів, Хрущов, брати Мілютіни та ін. 3. Необхідність зміцнення оборони країни після поразки в Кримській війні, що неможливо було здійснити без капіталістичного перетворення країни. 4. Кріпосне право в більшості країн Європи було вже скасовано, через що кріпосницька Росія виглядала в очах Європи відсталою, забитою, патріархальною.

5. Повернути колишню могутність після поразки в Кримській війні й на рівних конкурувати з Англією, Францією та ін. країнами Росія могла, лише вступивши слідом за ними на капіталістичний шлях розвитку.

У результаті: у 1859-1861 рр. у Росії складається революційна ситуація, і в умовах, коли була очевидна безперспективність кріпосницької системи, Олександр II для відвернення можливого революційного вибуху її в Росії 19 лютого 1861 р. підписує «Маніфест» про скасування кріпосного права (робота над яким велася ще з 1857 р.).

ПРИНЦИПИ СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА

Позитивні (буржуазний зміст): селяни одержували особисту свободу («відкріплювалися від землі») і громадянські права: можливість вільно розпоряджатися своїм майном, виступати в суді, укладати угоди та інше від свого імені, а не від імені поміщика, як це було раніше, тобто селяни стали юридичними особами; селяни звільнялися із землею (за викуп). Негативні (кріпосницькі риси): поміщики залишилися власниками більшості земель у державі; в особисте користування селянин одержував тільки землі, на яких знаходилася його садиба з господарськими будівлями, а польовий наділ він зобов'язаний був викупити в поміщика; протягом 20 років селянин вважався «тимчасовозобов'язаним» і мусив залишатися в поміщика, і за користування землею відпрацьовувати панщину або платити оброк, як і до 1861 р.; зберігалася громада, як засіб суворого виконання селянами повинностей перед поміщиком (бо з поміщиком розраховувався не кожен селянин окремо, а вся громада в цілому); розв'язання спорів був створений інститут мирових посередників, які призначалися виключно з дворян і тому не могли бути «безсторонніми примирителями» земельних спорів селян і поміщиків.

ЗДІЙСНЕННЯ РЕФОРМИ В ПОМІЩИЦЬКИХ СЕЛЯН

При втіленні реформ у життя різко посилювалися кріпосницькі риси буржуазної по суті реформи 1861 р., тому що: Поміщик давав селянину землю в такій малій кількості, щоб економічно змусити його звернутися по допомогу й потрапити в нову економічну кабалу від нього. Система відрізків, коли для кожного регіону встановлювалася вища й нижча норма наділу (для більшості частини Харківської губернії — від 1 до 4,5 десятини на рев'язьку душу, для півдня України — від 3 до 6,5 десятин і т.д.). Якщо в селянина до 1861 р. було: менше нижчої норми наділу, поміщик повинен був за законом «дорізати» йому землі (на практиці подібного майже не було); більше вищої норми наділу, надлишок, названий відрізком, «відрізався» поміщику.

Як наслідок: до 1861 р. середній селянський наділ дорівнював 4.4 десятини на рев'язьку душу, після реформи — 3.4 десятини землі.

Тягар відрізків полягав не тільки в розмірах, але й у методах здійснення, тому що: поміщик відрізував найбільш необхідні для селян землі (луки, водопої, лісові угіддя і т. п.), чим змушував селян орендувати ці ж землі на кабальних умовах; через смужжя, коли поміщик, що мав право відрізати будь-яку частину селянської землі — відрізув її смугами, розташованими найчастіше на значному віддаленні одна від одної, через що один селянський наділ виявлявся в 5-6 місцях, для з'єднання яких селянин змушений був орендувати свою колишню землю в поміщика на його умовах. Градація землі, коли при сплаті оброку перші десятини землі коштували дорожче наступних (перша десятина — 50% оброку, друга — 25%, третя й наступні — решту). У результаті чого, якщо з 4 десятин землі селянин платив 10 руб. оброку, то з двох — 7.5 руб., а не 5 руб. (тому що перша десятина 5 руб. 4- друга десятина — 2.5 руб.). Обман селянина під час викупу ним землі (викупні платежі), бо селянин під час викупу землі відразу платив поміщику лише 20% суми, решту 80% поміщику виплачувала держава, а селянин був зобов'язаний повернути гроші за ці 80% державі протягом 49 років, плюс ще 6% додаткового

боргу щорічно. У підсумку селяни виплатили за землю суму в 3 рази більшу, ніж вона коштувала (планувалася в 5 разів, лише революція 1905-1907 рр. змусила царизм у 1906 р. частково скасувати викупні платежі). Таким чином, селяни заплатили не тільки за землю, але й за своє звільнення.

ЗДІЙСНЕННЯ РЕФОРМИ НА ПРАКТИЦІВ ДЕРЖАВНИХ СЕЛЯН (ЗА ЗАКОНОМ 1866 р.)

Державні селяни зберегли всі землі, що знаходилися в них до 1861 р. (але не більш 8 десятин на рев'язьку душу в малоземельних губерніях і 15 десятин у багатоземельних).

Розмір викупу в них перевищував вартість землі не в 5 разів, як у поміщицьких селян, а лише на 45%,

До 1886 р. вони викупили свої наділи (до 1906 р.).

Висновок: пільги державним селянам пояснюються тим, що держава була зацікавлена в якнайшвидшому переведенні країни на капіталістичні рейки, і по-друге, тим, що на державних землях не було поміщиків, які не бажали віддавати свою землю селянам.

БЕЗЗЕМЕЛЬНІ СЕЛЯНИ

Колишні двірські, селяни дрібнопомісних поміщиків та інші повинні були 2 роки відробити на поміщика («тимчасовозобов'язані»), після чого одержували волю без землі, поповнюючи загін промислових і сільськогосподарських робітників. У результаті: скасування кріпосного права спричинило зміну економічного базису держави, що змусило змінити політичну надбудову, для чого царизмом з 1864 р. до 1874 р. було проведено 5 великих політичних реформ (реформа місцевого самоврядування, військова, судова, фінансова, народної освіти).

РЕФОРМА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Реформа місцевого самоврядування проводилася в 2 етапи: 1864 р. — земська реформа, 1870 р. — реформа міського самоврядування. Була викликана прагненням царизму, по-перше, послабити демократичний рух країни шляхом залучення на свій бік лібералів, які замість критики держави повинні були ввійти й працювати в державних органах місцевого самоврядування, і по-друге, перекласти на плечі місцевого управління низку невирішених царизмом проблем.

За цією реформою з 1864 р. — у повітах і губерніях запроваджувалися земські збори, що обирали свої виконавчі органи — земські управи (відповідно повітові й губернські). З 1870 р. — у містах запроваджувалися міські думи, що обирали свій виконавчий орган — міські управи. Функції земств і міських дум: були позбавлені політичних прав і займалися виключно місцевими господарськими та соціальними питаннями (опікуванням і утриманням шкіл, лікарень, пошти, божевільних будинків, ветеринарних служб і т. п.); їхня компетенція й дієвість істотно обмежувалися урядовим рішенням 1867 року, яким заборонялося збирати податки з промислових підприємств, що позбавило земства фінансових важелів; відповідно до указу від 19 серпня 1879 року, губернатори одержали право відкликання так званих «неблагонадійних» гласних земств на свій розсуд; обмеженість виконавчої влади, тому що для виконання своїх постанов (збору податків, будівництва шкіл, лікарень і т. п.) вони зверталися до вищестоящих державних установ, їм не підпорядкованих.

Значення земств і міських дум: вирішували багато господарських проблем, займалися благодійною діяльністю; відіграли велику роль у статистичному вивченні господарства Росії й України та їх території (земства щороку випускали статистичні збірники про наявність на своїй території кількість селян, городян, дітей, лісових угідь і т. п.); були «притом колесом у возі російського державного управління», бо не мали реальної влади, були під контролем, 80-85% коштів витрачали на своє утримання.

СУДОВА РЕФОРМА (1864 р.)

Була викликана невідповідністю старого законодавства новим умовам. Наприклад, за старим законодавством селянин не міг виступати в суді від його імені, а за «Маніфестом» 1861 р. селянин став особисто вільним. За цією реформою замість станового суду (окремо для селян, дворян) впроваджувався єдиний для всіх безстановий суд, що складався з коронного суду (по кримінальних справах) і мирового суду (по цивільних і дрібних кримінальних справах). Була введена незалежність суду від адміністративних органів (губернаторів, міністрів і т. п.). Рішення суду вважалося остаточним і могло бути оскаржене лише вищестоящою судовою Інстанцією тільки в разі порушення порядку судочинства. Судові засідання стали більш демократичними: на зміну закритому судовому засіданню прийшло відкрите, публічне. Запроваджувалися суд присяжних, змагальність сторін (прокурор — адвокат) й ін. Хоча ще до реформи з восьми видів втрати було скасовано колесування й четвертування, однак залишалося підвищення, як і публічність страти. Суперечливість реформи проявилася і в скасуванні в 1889 році мирових судів (крім Петербурга, Москви й Одеси).

Якщо в законодавстві Італії існувало лише 5 статей про покарання з релігійні злочини, в Німеччині — 3, то в Уложенні про покарання, що діяло в Російській імперії до 22 березня 1903 року, — 65.

Значення: це найбільш послідовна з буржуазних реформ у Росії сере дини XIX ст., яка, втім, зберегла чимало станово-феодалних пережитків. Наприклад, залишався окремий суд для духовництва (консисторія) військовослужбовців (трибунал) і Особливий Верховний суд для вищих сановників. З 1866 р. судові чиновники ставилися в залежність від губернатора й підкорялися «його законним вимогам». 319 травня 1871 р. політичні справи замість суду стала розглядати жандармерія.

ВІЙСЬКОВА РЕФОРМА (1862-1874 рр.)

Військова реформа була викликана необхідністю реорганізації армії після поразки в Кримській війні. За цією реформою: для солдатів — замість рекрутських наборів запроваджувалася загальна військова повинність (від якої звільнялись особи з вищою освітою, духовництво, іногородці та ін.). Скорочувався термін служби з 20 років спочатку до 12, а потім до 6 років у сухопутних військах і 7 років у військово-морському флоті. Були заборонені тілесні покарання; для офіцерів — проведена реформа військово-навчальних закладів, за якою засновувалися військові гімназії, юнкерські училища, збільшувалася кількість місць у військових академіях та Академії Генерального штабу; було реорганізовано військове відомство — у військово-міністерство, якому стали підкорятися всі галузі військового управління, було створено 15 військових округів, ішло переозброєння й переобмундирування армії й т. д.

Значення: посилюється мобільність та боєздатність російської армії.

ФІНАНСОВА РЕФОРМА

Фінансова реформа була викликана необхідністю впорядкування фінансів після Кримської війни й пошуку коштів для проведення селянської реформи та переведення країни на шлях капіталістичного розвитку.

Цією реформою: засновувався Держбанк, що сконцентрував у своїх руках усі фінанси держави; скасовані система відкупів територій і непрямі податки (за сіль, вино, тютюн тощо), які стали збирати замість приватних осіб державні акцизні установи; в 1862 р. стали публікуватися в пресі всі доходи й витрати держави.

Значення цієї реформи в тому, що вона впорядкувала фінанси держави, але залишилася половинчатою, бо основний тягар податків, як і раніше, несло селянство, тоді як дворянство було звільнене від податків, хоч і з'їдало величезну частину державної скарбниці (50% її витрачалося на тримання армії й державного апарату).

РЕФОРМА НАРОДНОЇ ОСВІТИ

Необхідність цієї реформи була викликана збільшенням попиту на фахівців у зв'язку з початком капіталістичного розвитку (потреба в Інженерах, механіках, лікарях і т. д.).

За цією реформою: почалося бурхливе будівництво початкових, середніх шкіл, училищ, гімназій (у 1856 р. 8 тис. по всій Росії, у 1896 р. — 78,7 тис.); проведена реформа початкової та середньої освіти: запроваджувався буржуазний принцип рівності всіх станів і національностей, було дозволено відкривати приватні школи. Навчання поділялося на класичне (гімназії, що готували до університетів) і реальне (училища, що готували до вищих технічних навчальних закладів); надана автономія університетам, які одержали право самостійно вирішувати всі свої наукові, навчальні, адміністративні, фінансові та інші питання (обирати ректорів і деканів, присуджувати вчені ступені, посилати на стажування за кордон і т. д.).

Значення цієї реформи в тому, що незважаючи на розширення кількості навчальних закладів та їх демократизацію реформа також не могла ні рішити всі проблеми. Наприклад, різко підвищувалася плата за навчання (що обмежувало кількість учнів), як і раніше, жінкам заборонялося вчитися в університеті, існувала квота для євреїв.

ЗНАЧЕННЯ РЕФОРМ 60-70-х рр.

Реформи поклали початок капіталістичному розвитку Росії й України, перетворивши феодально-кріпосницьку монархію на монархію як в економічній галузі (скасування кріпосного права), так і в політичній (буржуазні реформи 1864-1874 рр.). Реформи сприяли більш швидкому капіталістичному розвитку країни. Відбулася деяка демократизація суспільства, якщо порівнювати внутрішню й зовнішню політику Миколи I та Олександра II. Однак через те, що буржуазні реформи проводилися «зверху», у країні залишилися багато феодальних пережитків.

26. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

Падіння кріпосництва дало поштовх розвитку капіталізму в сільському господарстві й промисловості.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КАПІТАЛІЗМУ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Ішло пруським шляхом, при якому поміщицьке землеволодіння залишилося пануючим на селі. Ішло повільне переведення цих господарств на капіталістичні рейки. Майже відсутня була економічна конкуренція в селі, тому що малоземельні селянські господарства не могли конкурувати з великими поміщицькими маєтками.

Наявність двох систем господарювання в сільському господарстві:

капіталістичної системи, при якій замість примусової праці селян застосовувалася вільнонаймана праця за договором із використанням сільгосптехніки, добрив та ін. (застосовувалася в основному при вирощуванні технічних культур на ринок: льону, тютюну, коноплі і т. д.); відробіткової системи, що майже повністю нагадувала колишні феодальні повинності (наприклад, панщину), але відрізнялася від них тим, що селянин був особисто вільним і обробляв своїм інвентарем на полі поміщика взяті в борг зерно, інвентар і т. п.

Таким чином, лише з 80-х років XIX ст. більш прогресивна капіталістична система стала переважати над відробітковою.

Почалося піднесення сільського господарства, що проявилася в поступовому зростанні врожайності, збільшенні площі посівних земель (за рахунок оранки степових районів), у зміні структури вирощуваних культур (збільшення питомої ваги експортних культур — пшениці, ячменю, тютюну та ін.; зменшення — жита), у збільшенні асортименту використовуваних сільгоспмашин, застосуванні добрив і т. п.

Розвиток капіталізму привів до відносного аграрного перенесення в Україні, і через малоземелля почалося переселення селян до Криму, на Північний Кавказ, Сибір, Далекий Схід та інші райони. У 80-90-і роки XIX ст. з України переселилися сотні тисяч людей щорічно.

5. Збереження феодальних пережитків у сільському господарстві, що отримували його розвиток: поміщицького землеволодіння, відрізків і малоземелля селян, що змушували їх іти "на важких умовах у кабалу до поміщика, неповна власність тимчасовозобов'язаних селян на землю (вони могли передати її в спадщину, здати в оренду, але не могли продати), станова нерівноправність населення і т. п.

У результаті: масові виступи селян, аналіз яких показує, що селянство боролось за американський (фермерський) розвиток сільського господарства, а більшість поміщиків стояла за пруський шлях. Найшвидше стали розвиватися райони, де було незначне поміщицьке землеволодіння й де переважав американський (фермерський) шлях розвитку (південні та степові райони України й Західна Україна).

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КАПІТАЛІЗМУ В ПРОМИСЛОВОСТІ

1. Ішло зростання всіх трьох стадій розвитку капіталістичного укладу промисловості: дрібнотоварного виробництва (селянські промисли: наприклад, виробництво саней, возів, серпів, гончарне виробництво та ін.), при якому один виробник робив усе від початку до кінця;

капіталістичної мануфактури (поділ праці, при збереженні ручної праці, зберігався майже в усіх галузях промисловості до її витіснення фабрикою);

капіталістичної фабрики (машинного виробництва — переважало в нових промислових районах — Донбасі, Криворізько-Донецькому регіоні та ін.).

Найбільш перспективною формою була капіталістична фабрика, перехід до якої від мануфактури почався в 30-40-і роки й завершився у 80-і роки XIX ст. (промисловий переворот).

2. Крім традиційних галузей промисловості з переробки сільгосппродукції в Україні стала формуватися найбільша вугільно-металургійна база Росії, тому що в Донбасі знаходилися найбільші в європейській частині Росії поклади вугілля (потреба в яких постійно зростала: метал, паровози, пароплави та ін.). Поруч, у Наддніпрянщині, добувалися залізни, марганцеві та інші руди, достатня кількість трудових ресурсів, побудовані до того часу залізниці створювали зручності транспортних перевезень. Вкладення іноземного капіталу й технічна допомога Заходу при сприянні царизму також пояснюють бурхливий ріст металургійної промисловості України. Найбільшими шахтами з видобутку вугілля були Лисичанська, Корсунська, Голубинська та ін. Центром видобутку залізної руди став Кривий Ріг, марганцю — Нікополь, металургійні заводи були побудовані в Юзівці (Донецьк), Олександрівську (Запоріжжя), Катеринославі та інших містах.

3. Бурхливий розвиток капіталізму в промисловості вів до концентрації виробництва, яке в Україні на кінець XIX ст. було вище, ніж у провідних західних країнах (у 1890 р. — 1/2 робітників України концентрувалися на великих підприємствах, що мали 500 і більше робітників. У ті ж роки в США — лише 1/3).

4. Приплив іноземного капіталу:

— у 60-70-і роки направлявся в основному на будівництво залізниць, тому що після поразки в Кримській війні царизм запровадив для нього деякі пільги;

— з 80-х років іноземний капітал вторгається у важку промисловість (гірничодобувну, металургійну, машинобудування і т. д.).

Основний потік іноземного капіталу йшов переважно з 4-х країн: Англії, Франції, Бельгії та Німеччини.

Незважаючи на бурхливий економічний розвиток України разом із Росією в технічному й економічному плані відставали від Заходу, що пояснюється пізнішим вступом на шлях капіталізму (в Англії буржуазна революція відбулася в середині XVII ст., у Франції — наприкінці XVIII ст.), наявністю залишків кріпосництва, що стримували приплив вільної робочої сили й розвиток капіталізму, браком кваліфікованих кадрів інженерів, механіків, конструкторів і т.д., великою часткою ручної праці і т.п.

РОЗВИТОК ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ

Був викликаний — воєнно-стратегічними розрахунками (однією з причин поразки в Кримській війні була відсутність залізниць, що вели до кордонів, необхідних для підвозу боєприпасів, резервів і т. п.) і розвитком зовнішньої та внутрішньої торгівлі, для чого необхідно було з'єднати промислові й сільськогосподарські райони з чорноморськими портами, один з одним.

Будівництво доріг спочатку в основному велося акціонерними товариствами, яким царизм гарантував високі прибутки — до 5% на рік. Найбільшими магістралями, побудованими в цей період, були: Київ-Одеса, Київ-Ковель-Брест, Київ-Курськ, Курськ-Харків-Севастополь, Донбас-Кривий Ріг та ін. Усього з 1865 р. до 1900 р. довжина залізниць виросла з 219 км до 8 417 км. Із 80-х років XIX ст. почався викуп державою багатьох приватних залізниць, і до початку XX ст. 2/3 залізниць перебували у віданні держави.

РОЗВИТОК ТОРГІВЛІ

Розвиток капіталізму, промислове й сільськогосподарське піднесення будівництво залізниць привели до бурхливого розвитку торгівлі:

оптова торгівля — 24 біржі в Україні, з яких Харківська біржа спеціалізувалася на купівлі-продажу вугілля й заліза, Миколаївська — хліба і т. д.;

роздрібна торгівля — швидке зростання в кожному місті крамничної й магазинної торгівлі, що пояснювалося великими дивідендами та зростанням потреб людей у різних товарах; великі торговельні фірми, що спеціалізувалися на одному-двох товарах, одержуваних від підприємств у кредит для продажу (одна з найбільших — фірма Дубиніна в Одесі з продажу винних і рибних виробів, що поставлялися з різних точок Росії й України, була відома в Європі, Америці % та ін. регіонах світу); недільні базари в містах і на залізничних станціях, де продавалися сільгосппродукція, ремісничі вироби, фабричний ширвжиток і т. п.; ярмарки — спочатку організовувалися в містах і селах, де була слабо розвинута стаціонарна торгівля (магазини, крамниці), згодом перетворилися в найбільші центри оптової й роздрібно торгівлі;

торгівля з іншими регіонами Росії — з України вивозилися: кам'яне вугілля, різні руди, метал, хліб, цукор, тютюн і т.п. В Україну ввозили: з Кавказу — нафту, гас, мазут; з Білорусії — ліс, смола, дьоготь та ін.; з Польщі, Прибалтики й центру Росії — машини, текстиль, взуття і т. п.;

зовнішня торгівля — здійснювалася через чорноморські порти (Одеса, Миколаїв, Феодосія та ін.) і сухопутні митниці на Волині й Поділлі. Україна експортувала: пшеницю, ячмінь, овес, вівню, м'ясо, цукор, спирт, сукно та ін. Цей експортний потік направлявся в основному до Англії, Італії, Персії, Німеччини та інших країн. Україна імпортувала — машини, олово, свинець, шовк, бавовну, чай, каву, рис, прянощі, вина та ін. Для підтримки активного балансу в зовнішній торгівлі царизм, збільшуючи податки на селянство (так експорт хліба не припинявся навіть у неврожайні роки), продавав деякі товари за заниженими цінами, щоб утриматися на західному ринку. З іншого боку, запроваджувався завищений митний тариф на імпорту, щоб захистити свою промисловість від сильної конкуренції західних товарів і падіння цін.

РОЗВИТОК МІСТ

Розвиток промисловості, торгівлі й транспорту викликав зростання міського населення (за другу половину XIX ст. у 2 рази), найшвидшими темпами зростали 4 найбільших міста в Україні: Одеса (403,8 тис. в 1897р.), Київ(247,7тис.), Харків(173,9тис.) і Катеринославі(112,8 тис.). Центрами зовнішньої торгівлі залишалися Одеса, Маріуполь, Миколаїв, Феодосія. Зростали оптово-торговельні центри з купівлі-продажу цукру

та інших сільськогосподарських товарів — Полтава, Житомир, Біла Церква та ін. Зростали міста-залізничні вузли: Ковель, Шепетівка, Лозова, Жмеринка та ін. Багато великих промислових селищ ще не одержали статус міста — Юзівка (Донецьк), Кривий Ріг, Нікополь та ін. Лише 2 губернські міста в Україні не стали великими промисловими й торговими центрами — Чернігів і Кам'янець-Подільський. ЗМІНИ В КЛАСОВІЙ СТРУКТУРІ НАСЕЛЕННЯ Через скасування кріпосного права й розвиток капіталізму в Україні почалися зміни в соціально-класовій структурі населення.

Селянство — перестало бути однорідною масою й почалося його розшарування. На кінець XIX ст. 60% селян складали бідняки, які в середньому мали 4 десятини землі на двір. 25% складали селяни-середняки (до 8 десятин), 15% — заможні селяни (15 десятин землі). Частина селянства через

безземелля переселилася на Північний Кавказ, у Сибір, на Далекий Схід.

Пролетаріат — його кількість різко зросла (з 93,5 тис. у 1859 р. до 1 480 тис. у 1897 р.) за рахунок селян, що розорилися, і міської дрібної буржуазії. Особливостями становниці українського пролетаріату були тяжкі умови праці (по 12-14 годин робочий день на добу, мізерна зарплата і т. д.), величезна частка некваліфікованої праці, скрутні житлові умови, найвища у світі концентрація пролетаріату на великих підприємствах, швидкий чисельний ріст.

Дворянство — залишалося найбільш привілейованим станом (поряд із духовництвом), але почало занепадати, і кількість дворян та їхня могутність поступово йшли на спад (розорення в нових капіталістичних умовах, неможливість конкуренції з капіталістичними підприємствами і т.п.). Буржуазія — йшло зростання як її кількості, так і капіталів. Склад цього класу постійно поповнювався за рахунок потомствених буржуа (колишні селяни, що заснували мануфактури й з 1861 р. стали особисто вільними), дворян, що обуржуазилися, заповзятих селян, купців, іноземців. Найбільш відомими представниками буржуазії, в Україні були у харчовій промисловості — Терещенко, Харитоненко, Римаренко, Симренко та ін.; у металургії — брати Рудченки, Голуб, Булацель та ін.; власниками шахт і рудників були — Шевченко, Кривко, брати Іщенко, Яскевич та ін. Але в основному велика буржуазія складалася з неукраїнців.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Західноукраїнські землі входили до складу Австро-Угорщини й особливостями їх капіталістичного розвитку (після скасування кріпосного права в 1848 р.) були:

розорення дрібної промисловості потоком дешевих і якісних західних товарів;

залежне становище промисловості й банків від австро-угорської економіки. Домінування іноземного капіталу: австро-німецького, англійського, французького. Промисловими галузями, що розвивалися найшвидшими темпами, були: нафтова, буро-вугільна, соляна, лісова та харчова;

сільське господарство розвивалося пруським шляхом, з пануванням поміщицького землеволодіння, при якому поміщики здавали більшу частину своєї землі в оренду своїм селянам;

дискримінація українців і зростання політичної активності населення, особливо інтелігенції.

НАЦІОНАЛЬНЕ ГНОБЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ У РОСІЇ Й АВСТРО-УГОРЩИНІ

Австро-Угорщина й Росія, будучи унітарними державами, вівсякою намагалися перешкодити формуванню української нації й розвитку української національної культури, прагнули асимілювати українське населення. В Австро-Угорщині це проявилось в порушенні проголошеного Австрійською Конституцією 1867 р. рівноправності всіх громадян в одержанні освіти, у державних установах і судах, оскільки в західноукраїнських землях керівні посади в адміністрації та суді займали лише особи австрійської, угорської й польської національностей. Усіляко обмежувалося викладання в школах українською мовою й відкриття нових шкіл. У жодному вищому навчальному закладі в західноукраїнських землях не велося викладання українською мовою.

До початку ХХ століття у Львівському університеті було лише дві українських кафедри: історії України та української літератури.

У царській Росії в 1863 році циркуляром міністра внутрішніх справ І.І. Валюєва заборонялося друкування книг українською мовою (крім художньої літератури). У значній мірі рішення приймалися за заявами обрусілих представників української інтелігенції, які доводили, що буцімто «ніякої особливої малоросійської мови не було, немає й бути не може». Через 30 років М. Драгоманов писав: «Для української інтелігенції, як і для українофілів, російська мова ще й тепер є рідною та природною».

В Емському указі Олександра II (1876 р.) заборонялося ввезення в Україну будь-яких книг і брошур на «малоросійському нареччі», українських п'єс і пісень, які потрібно було перекладати на російську мову. Заборонялося використання української мови в початкових школах, судах і державних установах. Зі шкільних бібліотек вилучалися книги українською мовою, учителів-українофілів заміняли на росіян. Перейменовувалися географічні назви: «Малоросійська» губернія була поділена на Чернігівську та Полтавську, а «Слобідсько-Українська» стала називатися Харківською.

У результаті зростання національного гніту вело до активізації українського національно-визвольного руху.

АКТИВІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ ДІЯЛО 3 НАПРЯМКИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ:

1. Революційні демократи, що відстоювали інтереси селянства, мали нечисленні революційні гуртки у Львові, Станіславі, Перемишлі, Дрогобичі, Тернополі й Дублянах. Найбільш значною була група І. Франка та М. Павлика у Львові, яка працювала в журнал «Друг», потім у журналі «Громадський друг», а згодом у газеті «Праця», на сторінках яких і поза ними критикувала феодальний і національний гніт в Австро-Угорщині, закликала до об'єднання всіх трудящих Західної України в боротьбі за свої економічні та політичні права, розповсюджувала твори Герцена й Чернишевського, Маркса й Енгельса, співпрацювала з марксистською групою «Визволення праці».

Однак із початку ХХ ст. І. Франко став одним із найбільш відомих критиків марксизму. Так, у статті «Що таке поступ?», опублікованій у 1903 р., він показав, що в умовах партійної монополії соціал-демократів на владу їхня держава неминуче стане величезною народною в'язницею.

2. Народовці — ліберальний український національний рух, що поєднував середні верстви населення: студентів, священиків, інтелігенцію. Основним питанням своєї діяльності вважали не політичну боротьбу, а розвиток української мови та культури, для чого в 1868 р. група із 60 студентів на чолі з Анатолієм Вахнянином створила у Львові культосвітнє товариство «Просвіта», яке займалося «вивченням і просвітництвом народу» і розвитком українського театру. Незважаючи на значимість літературної й культурної діяльності «Просвіти», народовці були слабко зв'язані з народом і лише частково виражали його інтереси.

Водночас діяльність організацій «Просвіти» і таких подвижників, як А. Борковський, К. Сушкевич, А. Партицький, Ю. Романчук та інших, сприяла істотному зростанню національної самосвідомості й патріотизму. Під їхнім впливом перебувала одна з найпопулярніших газет «Діло» (виходила з 1880 р.). У прямому зв'язку з культосвітньою роботою «Просвіти» стоїть створення таких організацій, як Ревізійний союз кооперативів, Маслоспілка, Сільський господар, існування сільськогосподарських і торговельних шкіл.

3. Москвофіли — найбільш праві, консервативне крило в українському національному русі, що об'єднувало українських поміщиків, буржуазію, священиків уніатської церкви та ін., які розчарувалися в слабкій Австро-Угорській імперії, де вони постійно відчували зневажливе ставлення з боку польської шляхти й тому мріяли приєднатися до все міцнішої Російської імперії. За їхніми словами, «якщо нам доведеться потонути, то краще це зробити в російському морі, ніж у польському болоті». Проте їхній політичний курс відзначався пасивністю, інертністю й половинчастістю (паралельно вони запевняли Габсбургів, що є вірними підданими австрійської імперії й хочуть установити лише культурні зв'язки з Росією). Усе це приводило до плутанини й не сприяло підтримці москвофілів з боку народу. Однак, маючи величезні фінансові кошти, вони видавали найвпливовішу в Галичині газету « Слово », мали політичну організацію — Руську раду та інші органи. Лідерами москвофілів були Богдан Дидицький, І пан Наумович, Михайло Качковський та ін.

У Східній Україні після розгрому Кирило-Мефодіївського братства стали організовуватись напівлегальні гуртки — «Громади», що виникли в Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві та інших містах і об'єднали представників широких верств населення (середню національну буржуазію, обуржуазнених поміщиків, викладачів, лікарів, письменників, студентів і т.п.). Гуртки-громади не мали чіткої організаційної структури, своїх програм і статутів, часто розпадались і знову виникали. Проте, можна виділити спільні для всіх громад характерні риси: їхня діяльність мала в основному культосвітній характер (організація українських гуртків просвітництва й недільних шкіл, вивчення та пропаганда популярної й наукової літератури, вивчення історії українського народу, його мови, культури, етнографії тощо); громади не вели політичної боротьби із царатом, вважаючи, що український народ до неї ще не готовий, тому в першу чергу необхідна освіта народу, його консолідація в рамках Російської імперії. Більшість членів громад вітали та ідеалізували скасування кріпосного права в Росії й Україні.

У 1861-1862 рр. у Петербурзі, куди з'їхали після заслання Костомаров, Бідозерський, Шевченко й Куліш, виник близько зв'язаний із громадами громадсько-політичний і літературний журнал «Основа». Він сприяв об'єднанню навколо редакції українських істориків, літераторів, етнографів, мовознавців та ін. Журнал знайомив російського читача з творами українських авторів і життям українського народу, його історією й традиціями. Популярності журналу сприяли організація ним публічних читань і присутність на них Т. Шевченка, І. Тургенева, Ф. Достоевського, М. Чернишевського та ін. Політичною діяльністю журнал, як і громади, не займався. У 1873 р. у Львові було організовано Літературне товариство ім. Шевченка, що пізніше перетворилося в Наукове товариство ім. Шевченка. Відповідно до статутів існуючих академій поділялося на секції: історико-філософську, філологічну, математико-природничо-медичну. Воно намагалося навіть створити Могилансько-Мазепинську академію наук, але австро-угорська влада ігнорувала що ідею й не підтримала її ініціаторів. Після Емського указу Олександра II почався розпад громад: частина їхніх членів, налякана заборонаю діяльності українських організацій, вийшла з громад, інша частина заснувала «молоді громади», що взяли участь у 1874-1875 рр. в організованому народниками «ходінні в народ». Дехто, як, наприклад, Драгоманов, виїхав за кордон і там намагався знайти вихід із кризи й шлях подальшого розвитку українського національно-визвольного руху.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ (1841-1895)

Народився в 1841 р. у місті Гадяч на Полтавщині в родині дрібного дворянина, нащадка старшини Запорізької Січі. Під час навчання в Київському

університеті вступив у Київську громаду, де незабаром став одним з її лідерів. З 1864 р. — викладач Київського університету.

Драгоманов ставив собі за мету перетворення Росії в демократичну федерацію, в якій Україна матиме широку автономію (право самостійно вирішувати більшість проблем, що стоять перед нею.) і розвивалася б шляхом, прокладеним передовими капіталістичними країнами Західної Європи (капіталістичні відносини без феодалних пережитків, буржуазно-демократичні інститути та свободи: парламент, загальне виборче право, свобода слова, преси, зборів і т. п.). Драгоманов пропонував такий механізм виконання поставлених завдань: створення широкого національно-визвольного руху в Україні за участю всіх верств населення, включаючи селянство, яке спроможне було б домогтися від царизму демократичних реформ у державі. У 1875 р., у період репресій, відмовився зректися своїх поглядів і за особливим указом Олександра II був звільнений із Київського університету й висланий за кордон, де в 1878-1882 рр. видавав у Женеві перший український журнал за кордоном «Громада», на сторінках якого пропагував свої ідеї, друкував соціально-економічні, політичні, національно-культурні, історичні та ін. статті з життя України. Симпатизував ідеям соціалізму, насамперед в етичному плані (тобто розривання сил і можливостей людини і суспільства, відсутність експлуатації та ін.). Разом із тим критикував марксизм, як помилкове вчення, що не відповідає потребам українського народу. Згодом ідеї Драгоманова заклали основу для формування першої української соціалістичної партії в Україні.

19. Геополітичне становище України на межі 19-20 ст.

Австро-Угорщина претендувала на розширення своїх володінь у Західній Україні (Волинь і Поділля). Німеччина — на протекторат над рештою української території (крім неї, на Прибалтику, Білорусію, Кавказ, щоб мати сухопутний торговельний шлях до Персії й Середньої Азії). Росія прагнула просунути кордони своєї імперії до Карпат, прикриваючись гаслом об'єднання «братів-русинів», тобто українців Східної Галичини й Північної Буковини. Крім того, і Австро-Угорська і Російська імперії прагнули використувати війну для придушення національно-визвольного руху українського народу. У підсумку: українці, розділені між імперіями, змушені були воювати один з одним (у російській армії нараховувалося 3,5 млн українців, а в австрійській — 250 тис.).

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НАПЕРЕДОДНІ І СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Після поразки революції 1905-1907 рр. по всій країні встановився режим, що одержав назву столипінський, за ім'ям голови царської Ради міністрів П. Столипіна. Він характеризувався:

розпуском II Державної думи, яка виявила непослух царю, і виданням 3 червня 1907 р. нового виборчого закону, в якому ще більше урізувалися права робітників, селян, неросійських народів. Так був здійснений третьочервневий державний переворот. За новим виборчим законом виборчі права мали тільки 15% населення країни. Вибори до III Державної думи, проведені влітку та восени 1907 р., дали царизму очікуваний результат: Дума стала царслюбною. Від України обрано 111 делегатів: 64 поміщики, 13 попів, 20 селян;

лавруванням уряду Столипіна між різними класами, що одержало назву бонапартизму. Склад III Думи відбивав блок поміщиків із верхівкою торгово-промислової буржуазії. Відповідно в III Думі було 2 більшості: правоохтябриська й октябрисько-кадетська. Уряд Столипіна балансував між цими 2-ма таборами;

наступом на революційні сили, на права робітників, селян та їхні партії; царський уряд розгромив робітничі організації, профспілки, закривав робітничі газети й журнали;

насадженням ідеології великодержавного шовінізму й посиленням національного гніту. В Україні царизм переслідував українську мову та культуру, забороняв видання українських газет, журналів, художньої літератури. Царська влада закривала українські клуби й гуртки. Було закрито культосвітнє товариство «Просвіта», циркуляр Столипіна 1910 р. забороняв «інородцям» створювати товариства, клуби, видавати газети рідною мовою.

СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ

Причини реформи

Прагнення царизму відвернути селян від боротьби за поміщицькі землі й закріпити в них приватновласницькі настрої.

Усвідомлення правлячими колами необхідності прискорення розвитку капіталізму в селі американським шляхом, того, що селянська громада є гальмом на цьому шляху. Прагнення ліквідувати аграрну перенаселеність в європейській частині країни шляхом переселення найбільш революційної й вибухонебезпечної частини селян у східні райони Росії.

Заходи Столипіна

Указом 9 листопада 1906 р. і законом 14 червня 1910 р. селянам дозволялося виходити з громади й закріплювати землю в приватну власність. Тим самим руйнувалося громадське землеволодіння. Створення на селі хутірського й відрубного господарства. Проведення переселенської політики.

Хід реформи: здійснення реформи було покладено на губернські та волосні землевпорядні комісії. В Україні з 1906 до 1915 рр. із громади вийшли 468 тис. дворів, або 30% від загальної кількості громадських земель. Причому на Правобережжі та в Полтавській губернії громадське землеволодіння зникло зовсім. У ході створення хутірських і відрубних господарств Столипін хотів створити міцну мережу багатих хазяїнів-куркулів, які б стали опорою самодержавства на селі. Однак, досягти поставленої мети не вдалося. В Україні до початку 1916 р. було створено 440 тис. хутірських і відрубних господарств, або 13% від загальної кількості. Для надання допомоги селянам в організації хутірського господарства був створений Селянський поземельний банк, який скуповував поміщицькі землі й продавав їх селянам.

У ході проведення переселенської політики Україна дала найбільшу кількість переселенців до Сибіру. З тих, що виїхали туди в 1906-1912 рр., близько 1 млн — з України.

Підсумки реформи:

Столипінська аграрна реформа була після скасування кріпосного права в 1861 р. наступним кроком на шляху перетворення феодалної Монархії в буржуазну. Вона прискорила розвиток капіталістичних відносин на селі.

3. Однак, у цілому аграрна політика Столипіна не досягла поставлених цілей, оскільки реформа не встигла зруйнувати економічної основи феодалних відносин — поміщицьке землеволодіння.

ПРОМИСЛОВЕ ПІДНЕСЕННЯ

Посилення експлуатації в 1907-1910рр. привело до промислового піднесення в 1910-1914 рр., що виразилося в: розвитку Донецько-Криворізького району; зростанні довжини залізниць; концентрації промисловості й монополізації; залученні іноземного капіталу (в Україні в 1913р. — 83 іноземні компанії контролювали 70% видобутку вугілля та руди, 90% виробництва чавуну й коксу, близько 80% продукції машинобудування).

ПОШИРЕННЯ ІДЕЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Національно-визвольний рух характеризувався різномірним класовим і соціальним складом. У ньому брали участь робітники, селяни, представники буржуазії й поміщиків, інтелігенції. Одним із показників розмаху національно-визвольного руху можна вважати Наказ катеринославських робітників своєму депутату IV Державної думи Г. Петровському в 1913р. У ньому містилися дві основні вимоги: повної свободи й національного самовизначення України; українізації шкіл і розвитку національної культури.

У національно-визвольному русі було два основних напрями:

національно-ліберальний напрямок — «Товариство українських поступовців» (М. Грушевський, Л. Юркевич, Д. Донцов, С. Петлюра). Вони видавали журнал «Дзвін». Виразжали ідеї класового миру на національній основі, домагалися поступової культурної автономії України, а потім і політичної; національний напрямок (В. Липинський, В. Шемет, Н. Лікоть). Своє головне завдання вбачали в дозволі викладання українською мовою в початковій школі, випуску історичної й художньої літератури; відновленні гідності нації.

20. НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

В історії України та її народу цей період характеризується піднесенням ліберального, національного й демократичного руху.

ЗЕМСЬКО-ЛІБЕРАЛЬНА ОПОЗИЦІЯ ЦАРИЗМУ

На початку ХХ ст. відбувається зростання політичної активності ліберальної буржуазії, незадоволеної своїм становищем і правами в політичній системі суспільства. Центром їх опозиційної щодо царизму діяльності стали земські установи — органи місцевого самоврядування. Земства в Україні діяли на Лівобережжі й Півдні України, з 1911 р. — створені і на Правобережжі. Соціальний склад руху: ліберальна буржуазія та поміщики, демократична інтелігенція земських установ — лікарі, учителі, агрономи, землеміри, статистики. Вимоги лібералів-земців: розширення прав земства, надання політичних свобод, ліквідація кріпосницьких пережитків у законодавстві (тілесні покарання), скликання загальноросійських Земських зборів або Установчих зборів для вироблення конституції, допущення української мови у сферу освіти, культури та державні установи. Форми дії: створення ліберальної преси, скликання з'їздів земських службовців, банкетів з прийняттям петицій про розширення прав.

Преса. З 1898 р. у Києві стала виходити газета «Київські відгуки», орган групи прогресивної інтелігенції. У ній брали участь громадські діячі І. Лучицький, М. Василенко, В. Короленко, В. Сфремов, С. Петлюра, В. Антонович та ін. Газета була присвячена українським проблемам і мала великий для того часу наклад — 25 тис. примірників, її читали на заводах, у селах, у студентському середовищі. Земські з'їзди. У 1901 р. у Полтаві відбувся з'їзд умільців кустарного промислу Полтавської, Чернігівської, Курської губерній, які прийняли резолюцію з вимогою повної заборони тілесного покарання по всій країні. У листопаді 1904 р. голови земських управ і земські гласні зібралися на з'їзд, який прийняв петицію про створення народного представництва із законодавчими правами. Найбільш сильний земський ліберальний рух був у Чернігівському, Полтавському, Харківському земствах. У 1901 р. земці-ліберали створили нелегальний «Союз визволення». Банкетна кампанія. Наприкінці 1904 р. однією з форм, де прогресивна і громадська висловлювала свої погляди, стали банкети на честь 40-річчя судової реформи. Вони пройшли в усіх містах і містечках України, на них висувалися вимоги скликати народних представників, прийняти конституцію, розширити права земства. Відповідно були репресії та звільнення серед земських працівників.

Однак під впливом опозиційних виступів уже протягом 1900-1904 рр. уряд зробив серйозні нововведення в структуру й зміст багатьох правових актів. Зокрема, були скасовані різки для бродяг, батоги для засланих, тілесні покарання у військах і за вироками волосних судів. Але для каторжників і засланопопеленців усе ще залишалися різки — до 100 ударів. Як і раніше, у російських законах була відсутня варварська стаття про загальну конфіскацію майна, уведена більшовиками лише після жовтневого перевороту 1917 року.

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ РУСІ

Революційно-демократичні та ліберальні діячі прогресивної української інтелігенції організували й провели на початку ХХ ст. низку великих заходів, що сприяли розвитку національного руху:

а) святом української культури стало відкриття в 1903 р. у Полтаві пам'ятника класикові української літератури І. Котляревському. Кошти на нього збирали в містах і селах усієї України. На відкриття до Полтави з'їхалися тисячі представників української інтелігенції, у тому числі з Галичини та Буковини. Незважаючи на заборону виступати українською мовою, письменник М. Коцюбинський виголосив промову рідною мовою; б) з таким же піднесенням відзначається в 1903 р. 35-річчя музичної діяльності композитора М. Лисенка, а в 1904 р. — 35-річчя літературної діяльності письменника І. Нечуя-Левицького; в) деякі земства й міські думи приймають рішення про необхідність вивчення в школах української мови; г) велике значення для розвитку української культури мали археологічні з'їзди (XI — у 1899 р. у Києві, XII — у 1902 р. у Харкові, XIII — у 1905 р. у Катеринославі, XIV — у 1908 р. у Чернівцях). На них з'їжджалися вчені з усієї Російської імперії та деяких країн Західної Європи, які багато уваги приділяли проблемам української культури. Обурення викликала заборона уряду робити доповіді українською мовою на XII з'їзді.

СТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ПАРТІЙ УКРАЇНИ

Революційна українська партія (РУП) — створена в 1900 р. у Харкові на зборах студентських громад. Засновники партії — Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич, Д. Познанський та ін. У 1902 р. складалася з 6 організацій: у Києві, Харкові, Полтаві, Лубнах, Прилуках і Катеринославі — на чолі з центральним комітетом. Мета партії — боротьба за національні права та соціальну революцію. Відстоювали соціальні інтереси селянства, яке вважали основою української нації. Свої програмні вимоги викладали на сторінках нелегальних видань: газета «Селянин» і журнал «Гасло».

Фракції:

1. Більшість членів РУПу на чолі з М. Поршем, В. Винниченком і С. Петлюрою вважали, що ця організація повинна бути національною партією, до якої входять виключно українці і яка об'єднує націоналізм і марксизм. Соціал-демократична орієнтація партії.

Група М. Міхновського виступала з націоналістичних позицій за «самостійну Україну» під гаслом «Україна для українців».

Група М. Меленевського вважала, що РУП повинна відмовитися від національної орієнтації, стати автономною частиною Російської соціал-демократичної партії. В умовах революції, що насувалася, розкол був неминучий.

Українська народна партія (УНП) — у 1902 р. група М. Міхновського вийшла з РУПу й організувала кількісно невелику УНП.

«Спілка» — у 1904 р. з РУПу пішла група під керівництвом М. Меленевського й О. Скоропис-Йолтуховського. Вона проголосила себе «українською соціал-демократичною спілкою» («Спілка») і на початку 1905 р. влилася в меншовицьку фракцію РСДРП на правах її автономної частини. Чисельність «Спілки» у роки революції — до 6 тис. чоловік, особливою підтримкою користувалася серед залізничників і сільськогосподарських робітників.

УСДРП — у 1905 р. частина РУПу, що залишилася, перейменувалася в Українську соціал-демократичну робітничу партію (3 тис. чоловік). Лідери: В. Винниченко, М. Порш, Д. Антонович, С. Петлюра. Вимоги партії: демократизація суспільного ладу, автономія України, конфіскація великої земельної власності.

Українська радикальна партія (УРП) виникла в 1904 р. на чолі з письменниками Б. Грінченком, С. Сфремовим, Д. Дорошенком та ін.

Українська демократична партія (УДП) — на чолі з А. Лотоцьким і Є. Чикаленком виникла в 1904 р.

Обидві партії, нечисленні за складом, стояли на ліберально-буржуазних позиціях, близьких до російської кадетської партії. Вони виступали за конституційну монархію в Росії з наданням автономії Україні, земельну реформу.

ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКІ ПАРТІЇ В УКРАЇНІ

Крім національних партій в Україні активно діяли загальноросійські політичні партії.

РСДРП — виникла в 1898 р., розкололася на більшовиків і меншовиків у 1903 р. Їх організації в основному діяли серед пролетаріату України, що складалася з російських і русифікованих українців. Основні центри: Київ, Харків, Одеса, Катеринослав, Луганськ. Лідери партії в Україні: М. Скрипник, Г. Петровський, Артем (Сергеев). Ідеологія: ортодоксальний марксизм, керівна роль пролетаріату в революції й диктатура пролетаріату. У 1905 р. більшовики нараховували 4,5 тис. чоловік (в основному росіяни, євреї, частина поляків і трохи українців). Не мали великого успіху в Україні.

Партія соціалістів-революціонерів (ПСР) — утворилася на межі 1899-1900 рр. на основі поєднання народницьких ідей із марксизмом. Керівники партії: В. Чернов, в Україні — В. Дорошенко, В. Зензін. Соціальна опора — селянство. Есери широко практикували терор: від міністрів до рядових поліцейських. Керівники «бойової організації»: Г. Гершуні, з 1903 — Е. Азеф (провокатор поліції). За 1902-1904 рр. есери вбили понад 1 200 представників режиму.

Конституційно-демократична партія (КДП), або Партія народної волі — створена в 1905 р. на основі об'єднання двох груп: «Союз визволення» і «Земців-конституціоналістів». На чолі партії відомі вчені та громадські діячі: П. Мілюков, П. Струве, С. Муромцев, О. Кізеветтер, А. Шингарев та ін. Цілі партії: конституційно-парламентська імперія з 2-палатним парламентом. Для всіх національностей — свобода культурного розвитку. В Україні мала широку підтримку інтелігенції, професури. Серед її відомих членів були І. Лучицький, В. Науменко, барон Ф. Штейнгель, Д. Григорович-Барський, М. Василенко. Органом українських кадетів була газета «Воля й право».

«Союз 17 жовтня» (октябристи) — виник наприкінці 1905 р. Лідер партії — московський промисловець О. Гучков. До партії входили представники великої та середньої буржуазії (П. Рябушинський), земські діячі (Д. Шипів, М. Родзянко). Програма партії: збереження царської влади, єдиної та неподільної Росії, встановлення конституційної монархії.

«Союз російського народу» — чорносотенна організація на чолі з О. Дубровіним, В. Пуришкевичем, М. Марковим. Виник у 1905 р. Програма: націонал-шовіністична, боротьба з євреями та іншими національними меншинами (поляками, українцями). Брала активну участь у роки революції в єврейських погромах і вбивствах представників інтелігенції (вбивство кадетів Герценштейна, Іоллеса, трудовика Караваєва, соціал-демократа Баумана). Мав велику кількість прихильників, у т. ч. серед робітників.

Висновок: на початку ХХ ст. в Україні відбувається піднесення ліберального, національного, демократичного руху. У результаті виникли українські політичні партії, що виступали за автономію України й широкі соціальні реформи. Активно діяли в Україні й загальноросійські партії: РСДРП, КДП, ПСР, анархісти.

ПЕРША РОСІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1905-1907 рр. І УКРАЇНА

Перша демократична революція почалася 9 січня 1905 р. мирною демонстрацією в Санкт-Петербурзі, розстріляною військами. Згодом цей день назвали «кривавою неділею».

МАСОВІ СОЦІАЛЬНІ ВИСТУПИ

На знак солідарності та протесту почалися страйки в пролетарських центрах України: Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві. На початку січня-березня 1905 р. страйкувало 170 тис. чоловік. Під впливом робітничого руху піднялося на боротьбу і селянство, але його виступи в більшості випадків набували характеру масових погромів поміщицьких маєтків. Так, навесні 1905 р. селяни розгромили маєток поміщика Терещенка в Сумському повіті, вивізиши все майно, хліб, інвентар, а цукровий завод зруйнували і спалили. Посилилися соціальні суперечності між різними верствами селянства. У селі Виховстове Чернігівської губернії в жовтні 1905 р. селяни розгромили поміщицький маєток, спалили горілчаний завод. Після цього багаті організували самосуд над 15 найактивнішими учасниками виступу й по-звірячому вбили їх. Виховстівська трагедія стала відома всій країні. Письменник М. Коцюбинський розповів про неї в повісті «Фата Моргана». Під час жовтневого загального політичного страйку 1905 р. в Україні страйкувало 120 тис. робітників. Життя на заводах і фабриках, шахтах і рудниках, на транспорті завмерло. У ході революції в Києві, Катеринославі, Луганську, Горлівці, Єнакієвому виникли Ради робітничих депутатів. У них співпрацювали соціал-демократи й есери, представники національних партій. Ради вводять 8-годинний робочий день, установлюють ціни на продукти в заводських крамницях, організують охорону населення від погромників.

ЗБРОЙНІ ПОВСТАННЯ

В Україні підготовкою збройних повстань займалися активісти різних партійних організацій (більшовики, есери, анархісти). Повстання на броненосці «Потьомкін». Повстання на Чорноморському флоті готувала «Севастопольська матроська централка», куди входили матроси — члени різних партій. На «Потьомкін» підпільну організацію очолювали більшовик Г. Вакулечук і анархіст О. Матюшенко. 14 червня 1905 р. у відкритому морі стихійно спалахнуло повстання. Офіцери були перебиті. Г. Вакулечук загинув. Командування взяв на себе О. Матюшенко. За кілька днів, 25 червня, через брак вугілля, їжі та прісної води команда повсталого броненосця здалася в румунському порту Констанца. Повстання П. Шмідта. 11-16 листопада 1905 р. у Севастополі повстали моряки 12 кораблів. Очолити повстання вони запросили лейтенанта П. Шмідта, за переконаннями революціонера-демократа. Повсталі зажадали від царя скликати Установчі збори. Після 13-годинного бою повстання було придушено. П. Шмідт і три матроси-більшовики — його помічники — за вироком військово-морського суду розстріляні.

Виступ Б. Жадановського. 18 листопада 1905 р. у Києві майже 1 000 озброєних революційно налаштованих солдатів на чолі з підпоручиком Б. Жадановським вийшли на демонстрацію. До них приєдналися 4 тис. робітників. На Галицькій площі демонстрація була розстріляна, Жадановський важко поранений, спроба спорудити барикаду не увінчалася успіхом. Загальні втрати по обидва боки — 250 убитих і поранених.

Повстання в грудні 1905 р. Найвищою піднесення збройної боротьби проти царизму в Україні досягла в грудні 1905 р. Повстання спалахнули в Харкові, Катеринославі, Олександрівську (Запоріжжя), Горлівці.

Так, 16-17 грудня в Горлівці повстало до 4 тис. робітників. Їхні загони очолили більшовик А. Гречнев, безпартійний П. Гуртовий, есер П. Дейнега. Після 6-годинного бою, утративши 300 чоловік, повсталі були розгромлені царськими військами.

Висновок: збройна боротьба проти царизму зазнала поразки внаслідок відсутності єдності дій серед революційних партій, різночасності виступів, неорганізованості та слабкої технічної підготовки повсталих, недосвідченості керівників.

НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ

У роки першої демократичної революції на передній край громадсько-політичної боротьби висунулось українське національне питання. Громадськість України боролася проти національного гноблення, за право навчання рідною мовою в школах, користування ним у пресі, на сцені, в державних установах. Українська преса: виникла в ході революції після Маніфесту 17 жовтня, що оголосив про свободу слова. Першим виданням був журнал «Хлібороб», який видавався братами Шеметами в Лубнах. У 1906 р. у Києві, Харкові, Одесі та інших містах України, а також у Петербурзі й Москві виходило 18 українських газет і журналів.

«Просвіти» — українські самодіяльні культурно-просвітницькі організації, керовані демократичними й ліберальними діячами із середовища національно-свідомої української інтелігенції. Активну участь у роботі «Просвіт» брали: у Києві — Б. Грінченко, Л. Косач (Леся Українка), М. Лисенко; Чернігові — М. Коцюбинський, Полтаві — Панас Мирний; Катеринославі — Д. Яворницький; Миколаєві — М. Аркас. «Просвіти» прагнули розвинути національну самосвідомість, для чого влаштовували бібліотеки та читальні, налагоджували випуск українською мовою науково-популярної літератури, організували лекції й спектаклі, створювали школи з українською мовою викладання (М. Аркас у с. Богданівка на Миколаївщині). Царська влада всіляко протидіяла діяльності «Просвіт».

Вища школа. У 1905 р. явочним порядком, на вимогу студентів і громадськості, починають викладати в університетах українською мовою: в Одесі — О. Грушевський історію України, у Харкові проф. М. Сумцов — історію літератури. У 1906 р. зі Львова до Києва переїхав М. Грушевський, перенісши із собою видання «Літературно-наукового вісника», навколо якого об'єднуються українські письменники. У 1907 р. в Києві засновується Українське наукове товариство на чолі з М. Грушевським. Велике значення для розуміння українського питання мала його книга «Очерк історії українського народу», видана в 1904 р. і перевидана в 1906 і 1911 рр.

БОРОТЬБА В ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ ЗА АВТОНОМІЮ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНІЗАЦІЮ ОСВІТИ

Перша Державна дума

Вибори відбулися навесні 1906 р. в умовах військових репресій, арештів. Українські революційні партії, за винятком радикальної й демократичної, бойкотували вибори. Від України було обрано 102 депутати: поміщиків — 24; інтелігентів — 26; селян — 42; робітників — 8; священників — 1. За партійною належністю: помірковані — 6, кадети — 36, демократи-реформісти — 2, автономісти — 4, трудовики — 28, соціал-демократи — 5, безпартійні — 21. У Думі сформувалася «Українська думська громада», що об'єднала 45 депутатів. Голова — адвокат із Чернігова І. Шраг; серед членів — В. Шемет і П. Чижевський із Полтавщини, барон Ф. Штейнгель від Києва, А. Вязлов — від Волині. «Думська Громада» видавала спеціальний «Український вісник» (ред. М. Словинський, секретар — Д. Дорошенко). У журналі співпрацювали М. Грушевський, М. Туган-Барановський, І. Франко та ін. Політична платформа Української думської громади — вимога автономії України в складі Росії. М. Грушевський склав декларацію, яку мав оголосити з думської трибуни голова Громади. Але 8 червня 1906 р., через 72 дні роботи, перша Державна дума була розпущена. У відповідь посилюється терор революціонерів: за 1906 р. убито 768 і поранено 820 представників влади. Створені Столипіним воєнно-польові суди засудили до страти 683 революціонери.

Друга Державна дума

Вибори відбулися в січні 1907 р. Цього разу в них брали участь усі політичні партії. У результаті друга Дума виявилася ще лівішою, ніж перша. Україну представляли 102 депутати: поміщиків — 16, інтелігенції — 17, селян — 59, робітників — 6, священників — 4. Соціал-демократів, трудовиків і кадетів — 65 чоловік, октябристів, поміркованих — 29 чоловік. «Українська думська громада» об'єднувала 47 депутатів, видавала свій журнал «Вісті з Думи». «Громада» добивалася автономії України, допущення української мови в систему освіти й державного управління. Для того щоб мати підготовлених педагогів, «Громада» вимагала створення кафедр української мови, літератури й історії в університетах, введення української мови в учительських семінаріях. Через 102 дні роботи, 3 червня 1907 р., друга Державна дума була розпущена. Українські проблеми залишилися невирішеними.

НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ. РУХ СОЛІДАРНІСТІ

Візка про початок революції в Російській імперії сколихнула трудящих Галичини, Буковини, Закарпаття. Демонстрації, мітинги, страйки інтернаціональної солідарності проходили під гаслами «Геть царизм!», «Хай живе революція!», «Землю — безземельним».

Група сприяння РСДРП

У Східній Галичині та Буковині зібралися майже 2,5 тис. чоловік, які втекли сюди з Росії через переслідування поліції. У Львові вони створили «Групу сприяння», що переправляла через австро-угорський кордон революційну літературу, зброю, брала участь в організації демонстрацій, Шітінгів на підтримку боротьби в Росії.

Національний рух

Під впливом революційних подій у Росії, у західноукраїнських землях розгорнувся широкий страйковий рух (211 страйків за 3 роки). Селяни вимагали передачі їм землі, запровадження загального виборчого права, відмовлялися збирати врожай на поміщицьких землях. Повсюдно дунали вимоги про відкриття середніх шкіл з українською мовою навчання, українського університету, про возз'єднання всіх українських земель в єдиній суверенній демократичній державі. Уряд Австро-Угорщини вдався до репресій. Було заарештовано 12 тис. селян, на кордоні з Росією поставлено додатково 3 корпуси. Українські вимоги були проігноровані.

21. УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. СЕРПЕНЬ 1914 - ЛИСТОПАД 1918 рр.

Війна велася між Троїстим союзом (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) та Антантою (Росія, Англія, Франція). У ході війни до Троїстого союзу приєдналися Туреччина й Болгарія, до Антанти — Румунія і США. У грудні 1915р. Італія, що прагнула до панування в районі Адріатики, вийшла зі складу Троїстого союзу й перейшла на бік Антанти. Причини війни: прагнення монополістичних об'єднань збільшити прибутки за рахунок військових замовлень, захоплення нових ринків збуту; бажання всіх держав захопити нові землі, переділ колоній і усунення конкурентів. Німеччина й США, зробивши економічний ривок на початку ХХ ст., були позбавлені колоній; уряди воюючих держав прагнули відвернути увагу своїх народів від внутрішніх проблем, роз'єднати соціалістичні робітничі партії II Інтернаціоналу, а також трудящих усіх країн. Характер війни, був загарбницький і несправедливий з усіх боків (за винятком Сербії, що не прагнула до захоплення, але першою зазнала австро-угорської окупації). Приводом до війни стало вбивство 28 червня австро-угорського ерцгерцога Франца Фердинанда та його дружини сербським націоналістом Гаврилом Принципом.

УКРАЇНА В ПЛАНХАХ ВОЮЮЧИХ КРАЇН

Австро-Угорщина претендувала на розширення своїх володінь у Західній Україні (Волинь і Поділля). Німеччина — на протекторат над рештою української території (крім неї, на Прибалтику, Білорусію, Кавказ, щоб мати сухопутний торговельний шлях до Персії й Середньої Азії). Росія прагнула просунути кордони своєї імперії до Карпат, прикриваючись гаслом об'єднання «братів-русинів», тобто українців Східної Галичини й Північної Буковини. Крім того, і Австро-Угорська і Російська імперії прагнули використовувати війну для придушення національно-визвольного руху українського народу. У підсумку: українці, розділені між імперіями, змушені були воювати один з одним (у російській армії нараховувалося 3,5 млн. українців, а в австрійській — 250 тис.).

ХІД ВОСННИХ ДІЙ

У 1914 р. на Західному фронті події розгорнулися таким чином. Почалося вторгнення Німеччини до Бельгії й Північної Франції з метою блискавичного розгрому супротивника на Західному фронті та для подальшого наступу на Росію. Однак блискавичний розгром Франції не вдался через наступ російських військ на Східному фронті. На Східному фронті в 1914 р. почався успішний наступ двох російських фронтів: Західного в Східну Пруссію, Південно-Західного в Галичину (територія Австро-Угорщини). Побоюючись захоплення росіянами Берліна й Відня, німецьке командування змусило було перекинути німецькі дивізії із Західного фронту на Схід і зупинити просування російської армії. Таким чином Східний фронт для Німеччини з другорядного стає головним.

У 1915 р. на Західному фронті почалася позиційна війна, в ході якої жодна сторона не володіла ініціативою і не прагнула до прориву й наступу. На Східному фронті в 1915 р. почався наступ Німеччини з метою блискавичного розгрому Росії й подальшого просування на Заході. Однак, хоча Німеччина захопила Польщу, Західну Україну, Західну Білорусію й частину Прибалтики, розгром Росії не вдался. Росія опинилася в надзвичайно скрутному становищі, бо союзники не допомогли як слід Росії ні озброєнням, ні активізацією воєнних дій на Західному фронті. Проте такий розвиток подій дозволив Німеччині наступного року перенести головні воєнні дії на Захід.

У 1916 р. на Західному фронті розгортався успішний наступ німецьких військ на фортецю Верден, яка прикривала шлях на Париж, і наступ австро-угорських військ на Італію. Зазнаючи поразок, Франція та Італія просять Росію посилити воєнні дії на Східному фронті й перейти в наступ.

На прохання союзників Росія починає успішний наступ військ на Пів-денно-Західному фронті в Західній Україні (Брусилівський прорив — узято в полон 400 тис. австрійських і німецьких солдатів, звільнені Буковина, Південна Галичина). Але через невідповідність наступу, брак резервів та боєприпасів, а також те, що Німеччина перекинула із Західного на Східний фронт 11 німецьких і 6 австрійських дивізій, наступ російської армії було зупинено. Як наслідок — стався докорінний перелом у війні на користь Антанти. У Росії складається революційна ситуація.

ОКУПАЦІЯ РОСІЙСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ ТЕРИТОРІЇ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ Й ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ

На території Східної Галичини й Північної Буковини після окупації її російськими військами було створено генерал-губернаторство на чолі з графом Бобринським. Це призвело до наступу на національно-культурні завоювання. Було закрито чимало культурних установ, заборонено періодичні видання, введено обмеження на викладання української мови в школах. Почалося переслідування греко-католицької церкви й насильницьке введення православ'я.

ЛЕГІОН УСС У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

З початком війни переважна більшість громадських організацій західних українців, які вважали, що на руїнах розбитої Російської імперії підніметься самостійна Українська держава, виступили на підтримку Австро-Угорщини. Створена лідерами найбільших галицько-українських партій 2 серпня 1914 р. Головна українська рада закликала український народ на боротьбу проти царської імперії за визволення України. Одним з її перших заходів була організація в австрійській армії окремої військової частини, що повинна була започаткувати майбутню національну армію. У серпні-вересні на Львівщині з добровольців був сформований легіон Українських січових стрільців (УСС). Було подано більш як 20 тис. заяв, але австрійське командування дозволило прийняти лише 2,5 тис. чоловік. Основний його контингент склали молоді вихованці українських воєнізованих організацій: «Сокіл» — спортивно-громадської; «Січ» — пожежної; «Пласт» — учнівсько-шкільної. У подальшому УСС став одним із кращих підрозділів австро-угорської армії. У 1916 р., потрапивши в оточення, полк припинив своє існування. Хід воєнних дій на території України призвів до розрухи господарського життя, що проявилось у відпливі робочої сили, зв'язаної з війною, спаді промислового та сільськогосподарського виробництва. Погіршилося становище народних мас, що пояснювалося скороченням посівних площ, зростанням податків, розвалом грошового обігу (лише 15% грошей було забезпечено золотом), нерідко втратою годувальника, голодом.

Усе це стало причиною зростання робітничого та селянського руху, виступів солдатських мас.

22. Українська національно-демократична революція 1917-1920 рр. Причини поразки та уроки.

ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ В РОСІЇ

У результаті збройного повстання в Петрограді 27-28 лютого царизм і було повалено (Микола II відкріс 2 березня 1917 р. від престолу), влада перейшла до рук Тимчасового уряду, сформованого з представників буржуазії. Паралельно виник другий орган влади — Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів. Так виникло двовладдя. По всій країні і виникають Ради, що ділять владу на місцях із комісарами Тимчасового уряду. Фактично Росія опинилася в ситуації двовладдя.

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА. ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ]

27 лютого (ст. стилю) 1917 р. в Росії почалася демократична революція. Вона відкрила шляхи до соціального й національного визволення народів, що населяли Російську імперію, у тому числі й українського народу. Масовий характер національно-визвольного руху, що розгорнувся в Україні після лютневих подій у Росії, участь у ньому різних соціальних верств, об'єднаних прагненням позбутися імперської залежності, відновити українську державність, утвердити демократичний лад, свідчили про його переростання в національно-демократичну революцію. Для об'єднання сил, що брали участь в українському національно-визвольному русі, 4 березня 1917 р. у Києві з ініціативи Товариства українських поступовців (ТУП) була створена Українська Центральна Рада (ЦР). До її складу, крім членів ТУП, увійшли представники всіх українських національних партій — Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), Української народної партії (УНП), дрібних партій і громадсько-політичних груп. З приїздом наприкінці березня 1917 р. із заслання М. Грушевського — відомого українського історика й політичного діяча, він був обраний Головою ЦР. Важливу роль у її діяльності відіграли В. Винниченко, С. Єфремов, В. Мартос, С. Петлюра, І. Стешенко, П. Христюк та ін. Діяльність ЦР була зосереджена в основному на вирішенні національного питання, досягненні автономії України. Партії, що входили до Ради, якийсь час цілком свідомо ухилялися від обговорення гострих соціально-економічних питань, підхід до яких у них значно відрізнявся. Це з часом послаблювало вплив ЦР на працюючі верстви українського населення, що, підтримуючи гасла національного визволення, очікувало від революції також поліпшення матеріального становища, аграрної реформи, вирішення інших соціально-економічних проблем. У ЦР не було єдиної думки про майбутній статус України. «Самостійники» на чолі з М. Міхновським виступали за негайне проголошення незалежності. Автономісти (М. Грушевський, В. Винниченко) бачили Україну автономною республікою у федеративному союзі з Росією. Повноваження ЦР були підтверджені на Українському національному конгресі (7-8 квітня 1917р.). ЦР висунула вимогу перед Тимчасовим урядом про автономію України в складі Росії. 10 червня 1917 р. ЦР проти волі Тимчасового уряду видала I Універсал, в якому проголошувалась автономія України в складі Росії. 15 червня 1917 р. Комітет (Мала рада) ЦР утворив перший український уряд — Генеральний секретаріат, до складу якого ввійшли представники УСДРП, ТУП та есери. Головою Генерального секретаріату обрали В. Винниченка — відомого українського письменника, члена ЦК УСДРП. Важке становище в країні, що погіршувалося з кожним днем, змусило Тимчасовий уряд шукати угоду з Центральною Радою. У результаті переговорів було досягнуто компромісу. Тимчасовий уряд визнав Генеральний секретаріат вищим органом влади в Україні. Склад його затверджувався урядом при узгодженні з ЦР. Однак питання про національно-полі-

тичний устрій України та розв'язання аграрного питання відкладалися до Всеросійських Установчих зборів. 3 липня 1917р. ЦР проголосила II Універсал, в якому заявила про свою згоду очікувати законодавчого утвердження автономії України Всеросійськими Установчими зборами, вибори до яких мали відбутися наприкінці 1917 р. Жовтневий переворот 1917 р. різко змінив ситуацію. ЦР засудила повстання в Петрограді й визнала неприпустимим перехід влади до рук Рад. 7 листопада 1917 р. був опублікований III Універсал, в якому Україна в межах 9 українських губерній проголошувалася Народною Республікою (УНР) у складі «Федерації рівних і вільних народів». Згідно з III Універсалом, передбачалися: ліквідація поміщицької власності на землю, яка повинна була перейти до рук селян без викупу; запровадження 8-годинного робочого дня; встановлення державного контролю над виробництвом; заходи для зміцнення й поширення місцевого самоврядування; скасування страти; забезпечення демократичних прав і свобод: слова, преси, віросповідання, зборів, спілок, страйків, недоторканність особи, житла; право застосування національних мов, надання всім народностям національно-персональної автономії; 27 грудня 1917 р.— вибори до Українських Установчих зборів. Таким чином, були викладені конституційні основи держави, хоча вона й залишалася у федеративному зв'язку з Росією. ЦР звернулася до всіх народів Росії з пропозицією створювати соціалістичні республіки, які були б об'єднані у федерації демократичних держав. У листопаді-грудні 1917р. різко загострилася боротьба за владу в Україні. На виборах до Установчих зборів українські партії одержали до 70% голосів, більшовики — всього близько 10%. Багато Рад підтримували ЦР. Керівництво її не визнавало Раднарком на чолі з В. Ленінін, закрило кордон з Радянською Росією, припинило вивіз хліба, не пропускало на Дон через територію України військові з'єднання Червоної Армії, щоб уникнути там масового кровопролиття. У цих умовах, за кілька днів до поразки, ЦР прийняла рішення про радикальну земельну реформу, all (24) січня 1918 р. опублікувала свій IV Універсал про повну незалежність Української Народної Республіки та розрив усіх зв'язків з більшовицькою Росією. Запізнілість цих заходів, а також відсутність серйозних збройних сил і дієздатного адміністративного апарату, молодість і недосвідченість керівників ЦР і Генерального секретаріату призвели до поразки Центральної Ради й проголошеної нею УНР.

ПЕРШИЙ З'ЇЗД РАД УКРАЇНИ. СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ. БОРОТЬБА ЗА ВЛАДУ В УКРАЇНІ

4(17) грудня 1917 р. у Києві відкрився I Всеукраїнський з'їзд Рад селянських, робітничих і солдатських депутатів, скликаний під тиском більшовиків України. Однак серед прибулих на заклик Центральної Ради делегатів із села переважна більшість складу з'їзду підтримала УНР. Виявившись у меншості, близько 60 більшовиків і частина членів лівих партій, що їх підтримували, залишили з'їзд, коли його не вдалося перетворити на всеукраїнський мітинг. У кількості 124 чоловік вони поїхали в Харків. 11-12 (24-25) грудня 1917 р. у Харкові працював I Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і частини селянських депутатів (від села не було жодного представника). Він проголосив на території України радянську владу (110 голосів— «за», 75— «проти», 15 — відмовилися голосувати взагалі). На ньому був обраний ЦВК Рад України, головою якого став член УСДРП Ю. Медведєв. 17-го грудня був затверджений радянський уряд України, який звернувся до Раднаркому Радянської Росії з проханням про збройну допомогу. Почалася збройна боротьба між Центральною Радою і більшовицькою Радянською Росією. 26 січня 1918 р. загони колишнього підполковника Муравйова після обстрілу Києва з важких гармат і бронепоїздів увійшли в місто. Протягом трьох діб вони знищили не менше 3-5 тисяч киян, проводячи політику «червоного терору». Подібне ігнорування більшовиками принципів міжнародного права походило з їхніх уявлень про прийнятність будь-яких порушень законності заради здійснення ідеї світової революції. їхнім логічним завершенням була пропозиція В. Леніна від 8 березня 1918 року про необхідність надання ЦК РКП(б) права оголосити війну «будь-якій імперіалістичній державі і всьому світу, коли ЦК партії визнає для цього момент підходящим...»

БОРОТЬБА УРЯДУ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ З ЦР Проголошення в Харкові Радянської влади на Україні викликало:

активізацію діяльності місцевих Рад і організацій більшовиків; формування загонів Червоної гвардії;

з Росії прибули послани Ленінін червоногвардійські загони Москви, Петрограда, матроси Балтійського флоту та ін. (понад 30 тис. чоловік). Командувач військами В. Антонов-Овсєнко.

У грудні 1917-січні 1918 рр. об'єднані сили Радянської Росії за підтримкою підпільних організацій установили Радянську владу на більшій частині Лівобережної України. ЦР, бачачи безнадійність становища:

посилає в бій необстріляних добровольців, студентів і гімназистів (під залізничною станцією Крути 400 з них боролися до кінця й були знищені);

намагаючись залучити населення, прискорено приймає закони

IV Універсал проголосив державну незалежність України на чолі з ЦР, націоналізував великі землеволодіння, запровадив 8-годинний робочий день і т. п.); 26 січня 1918 р. після повстання робітників заводу «Арсенал» і дій радянських військ був узятий Київ. 30 січня радянський уряд із Харкова переїхав до Києва. ЦР перебратася до Житомира.

МИРНИЙ ДОГОВІР УНР ІЗ НІМЕЧЧИНОЮ Й АВСТРО-УГОРСЬКОЮ

Україна, як колишня частина Росії, перебувала в стані війни з Німеччиною й Австро-Угорщиною. На переговорах у Брест-Литовську її інтереси представляла ЦР, яка намагалася відмежувати від більшовиків Україну, а тому — підписала договір:

про введення на територію УНР німецьких і австро-угорських військ (450 тис.) для захисту від нападу з півночі;

про постачання продовольством і сировиною німецької армії (60 млн пудів хліба, 2,75 млн пудів м'яса, 400 млн штук яєць і т. п.).

У результаті: у лютому-березні німецькі й австро-угорські частини вторглися в УНР і дійшли до Харкова й Ростова, відтіснивши сили Червоної Армії.

УНР опинилася під гнітом окупантів.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ГЕТЬМАНА СКОРОПАДСЬКОГО (КВІТЕНЬ-ГРУДЕНЬ 1918 р.)

ПРИЧИНИ ПАДІННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Окупувавши УНР, німецьке командування не було зацікавлене повернути владу ЦР, тому що:

ЦР не мала адміністративного апарату для збору продовольства і сировини для Німеччини (через що постачання неодноразово зривалися);

проти союзу з ЦР (соціалістами) був кайзер Німеччини;

відсутність підтримки народом ЦР (населення — проти німецьких грабєжів, поміщики — проти націоналізації землі, фабриканти — проти 8-годинного робочого дня і т. д.).

У результаті: 29 квітня 1918 р. на хліборобському з'їзді в Києві за підтримкою німецького командування була скинута ЦР і для «порятунку країни від хаосу» був проголошений гетьманом 45-річний генерал, ставленник німецького командування П. Скоропадський — нащадок гетьмана Лівобережної України Івана Скоропадського, колишній ад'ютант Миколи II.

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ: сформовано Кабінет міністрів з великих землевласників, в основному російськомовних (деякі українські діячі відмовилися ввійти до кабінету через розгін ЦР); налагоджено дієздатний адміністративний апарат (старости, земські урядники, професійні чиновники, поліція і т. п.), що забезпечило майже безперерйне постачання Німеччини продовольством, сировиною і т. д.); почато формування білогвардійської Південної армії на чолі зі ставлеником Краснова — генералом Семеновим; відновлено поміщицьке землеволодіння.

Лідери кадетів, очолювані П. Мілюковим, у червні 1918 р. намагалися перетворити Київ на плацдарм відродження «єдиної та неподільної Росії» на чолі з конституційним монархом. При цьому вони сподівалися на допомогу кайзерівської Німеччини. У такому разі Україна перетворювалася б, за словами П. Мілюкова, «на країну типу Баварії».

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ: союз із Німеччиною; встановлення дипломатичних відносин із 12 країнами; підписання мирного договору з Росією (12 червня); нескінченна дипломатична боротьба з Австро-Угорщиною, що прагнула анексувати східно-галицькі землі та Холмщину; контакти з білокозачим Доном.

ПОЛІТИКА В ГАЛУЗІ КУЛЬТУРИ:

створення умов для розвитку освіти й української культури; відкриття більш як 150 гімназій, 2 університетів (у Києві й Кам'янець-Подільську), Української Академії наук (24 листопада);

створення національного архіву, Державної бібліотеки та ін. просвітніх центрів;

— запровадження в більшості шкіл української мови. У цілому влада Скоропадського не була стійкою, тому що:

— не вирішила економічних проблем — повернувши дореволюційні порядки на селі; не створила національно-незалежної держави, оточивши себе царськими чиновниками, що мріяли про «велику та неподільну Росію»;

— проводила каральні експедиції (на захист поміщиків і німецьких постачань);

— опора на німецькі війська була нестійкою, бо Німеччина програвала війну, і в ній назривала революція;

— соціальна база Гетьманщини (великі власники) була занадто вузькою, щоб влада протрималася тривалий час.

ВІДРОДЖЕННЯ УНР. ДИРЕКТОРІЯ (ГРУДЕНЬ 1918 - ЛИСТОПАД 1920 рр.)

СТВОРЕННЯ ДИРЕКТОРІЇ

Створена 14 листопада 1918 р. на підпільному засіданні Українського Національного Союзу в Києві, як міжпартійний орган соцпартій України

(політичний керівник — В. Винниченко, військовий — С. Петлюра). Директорія добилася нейтралітету німців і за допомогою корпусу стрільців під командуванням С. Коновальця розгромила 18 листопада 1918 р. війська гетьмана Скоропадського за 30 км південніше Києва (причина слабкості гетьмана — див. попереднє питання).

У середині грудня Скоропадський, зрозумівши безнадійність ситуації, відрікається від влади на користь Директорії й утікає до Німеччини.

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ

Мала закономірно суперечливий характер: видала закон про ліквідацію приватної власності на землю, але не могла його реалізувати, забороняючи самовільний поділ землі; уникаючи беззаконня, залишила в недоторканності польські маєтки в Україні; у січні 1919 р. провела вибори до парламенту («Трудовий конгрес»), але реальної законодавчої влади створити не змогла; оголосила про об'єднання ЗУНР з УНР («Злука»), але через гостру класову боротьбу в обох державах об'єднання України залишилося на папері; прихильники Винниченка закликали до першочергового вирішення соціальних проблем, а прихильники Петлюри — до зміцнення незалежності (через посилення армії та адміністративних органів).

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ

підтримка супротивників одна одної (Росія — Радянську Україну, Директорія — прагнула до союзу з білогвардійцями, Антантою); відкрита війна одна з одною (січень-лютий 1919 р.).

ставка Антанти (особливо Франції) на Польщу (противага Німеччині й Денікіну («єдина Росія»)), що робило для Антанти інтереси Директорії другорядними після польських і білогвардійських.

3. Відносини з білогвардійцями: від воєнних дій (монархіст Денікін не визнавав незалежної України) до збройного нейтралітету перед настанням Червоної Армії в середині 1919 р. і до підтримки Врангеля в 1920 р., що прагнув з'єднатися з Петлюрою та білополяками для спільної боротьби з Радянською владою (див. наступне питання).

однак у 1920 р. Петлюра йде на союз із Півсудським проти Радянської Росії (див. наступне питання).

Висновок: через суперечливий характер внутрішньої та зовнішньої політики влада Директорії була нестійкою, чим і скористалася Радянська Росія в січні 1919р., захопивши територію УНР; офіційно Директорія була ліквідована 20 листопада 1920 р. указом Петлюри, що привласнив собі всі її повноваження.

ДРУГА ВІЙНА РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ ПРОТИ УНР (СІЧЕНЬ-ЛЮТИЙ 1919 р.)

Причини — прагнення Радянської Росії встановити Радянську владу в Україні.

ХІД ВІЙНИ З ДИРЕКТОРІЄЮ

Український фронт під командуванням Антонова-Овсієнка вів наступ по 2-х напрямках: Київському — полки Щорса, Боженка та ін. наступали через Чернігів на Київ, залишений Директорією в лютому 1919 р.; Харківсько-Донбаському — цей район звільнили групи військ П. Дибенка й Ю. Сабліна.

Причини швидкого просування більшовиків пояснюються: кращою організацією Червоної Армії перед напівпартизанською петлюрівською армією (окремі загони на чолі з отаманами); підтримкою місцевого населення, що втомилася від демагогії Директорії; на бік більшовиків перейшли загони Махна, «зелених», Григор'єва.

У результаті: у Києві вдруге встановилася Радянська влада (лютий-серпень 1919 р.); армія Директорії була розгромлена, а її залишки втекли через Румунію до Галичини; однак положення Радянської влади в Україні не стало стійкіше, тому що уряд Х. Раковського проводив загальноросійську політику «воєнного комунізму», що відштовхнуло від неї населення України; з півдня почала наступ армія Денікіна; через «воєнний комунізм» змінилося ставлення до більшовиків «зелених» і махновців.

НАСТУП ДЕНІКІНА ТА ЙОГО РОЗГРОМ

Улітку 1919 р. армія Денікіна прорвала фронт на півдні України й за кілька місяців оволоділа Україною, Центрально-Чорноземним районом, вийшла до Тули. Її швидкий успіх пояснювався: насильницькою мобілізацією, яка довела чисельність армії до 110 тис; отриманою від країн Антанти зброєю; перевагою в кінноті, яка під командуванням К. Мамонтова й А. Шкуро кілька разів проривала фронт; заколотами в тилу Червоної Армії (Донського козацтва, Махна, «зелених» і т.д.).

Для відсічі Денікіна Радянський уряд: оголосив Південний фронт головним і за пропозицією Леніна висунув гасло «Усі на боротьбу з Денікіним!»; сформував 1-у Кінну армію; розгорнув партизанський рух (в Україні керівник — Косіор), підтриманий селянами через відновлення денікінцями поміщицького землеволодіння, реквізиції худоби, коней, хліба і т. п.

У результаті: Південний фронт під командуванням О. Єгорова, прорвавши фронт білих, розгромив основні сили Денікіна, відкинувши їх у Крим. Кавказський фронт під командуванням М. Тухачевського звільнив від денікінців Кубань і Північний Кавказ.

ОСОБЛИВОСТІ ДІЙ ЗАГОНІВ МАХНА, «ЗЕЛЕНИХ» ТА ІНШИХ (1918-1921 рр.)

Виникли в 1918-1919 рр. і нараховували в різні роки від декількох тисяч до десятків тисяч чоловік, контролювали сучасні Дніпропетровську, Полтавську, південь Харківської області. На відміну від регулярних частин «червоних» і «білих», брали під контроль не залізниці, а сільську місцевість, завдаючи звідти партизанські удари.

Склалися в основному із селян і залежно від селянської позиції змінювалася політика загонів: на початку 1919 р. — боролися разом із Червоною Армією проти Директорії, розчарувавшись в її обіцянках; навесні-улітку 1919 р. — із продзагонами, що грабували населення; улітку-восени 1919 р. — з денікінцями, що відновили поміщицьке землеволодіння; у 1920 р. — Махно допомагав Червоній Армії в розгромі Врангеля. Після розгрому — Радянська влада боролася з Махно, який лякав її своєю норовливістю й непередбачуваністю. (Після поразки в серпні 1921 р. Махно втік до Румунії). Нерідко займалися просто грабежем «На великій дорозі», насильством, піяцтвом.

СТАНОВИЩЕ В УКРАЇНІ В 1920 р.

Характеризується закінченням громадянської війни (радянсько-польська війна, розгром армії Врангеля в Криму, петлюрівських і білогвардійських військ на Правобережжі України).

РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА Причини:

Прагнення уряду Півсудського: знищити Радянську владу в Україні; розширити кордони Польщі (за рахунок частини Литви, Білорусії та України); збити напругу соціального невдоволення польських робітників і селян, переключивши їхню увагу від внутрішніх проблем на патріотичну війну; скористатися союзом з Петлюрою на дуже вигідних для Польщі в умовах (за Варшавською згодою у квітні 1920 р. Петлюра обіцяв Польщі Східну Галичину, Західну Волинь, частину Полісся, забезпечував продовольством польську армію; надавав війська для походу на Київ). У результаті створивши 2-кратну перевагу сил (в Україні — 5-кратну), Польща за кілька місяців захопила Білорусію, Правобережжя України та Київ.

У відповідь Радянський уряд: опублікував звернення до своїх громадян, в якому викривалися цілі імперіалістів; оголосив нову мобілізацію, яка дала 0,5 млн нових бійців; перекинув з інших фронтів на польський 1-у Кінну армію, 25-у Чапаєвську дивізію та інші з'єднання, що відзначилися; не відбулося обіцяне Петлюрою «всенародне повстання» в Україні «проти Рад».

У результаті наступу Червоної Армії: в ході київської операції — Південно-Західний фронт (під командуванням Єгорова), кинувши в прорив 1-у Кінну армію, прорвав фронт, звільнив Київ і наступав на Львів; Західний фронт (під командуванням Тухачевського) звільнив Білорусію й наближався до Варшави.

Завдяки швидкому радянському наступу було порушено співвідношення сил на користь Польщі, тому що: вторгнення на польську територію викликало могутній національно-визвольний рух у Польщі, що посилювався через помилкове створення Тимчасового Революційного Комітету Польщі (Держинський, Мархлевський, Кон та ін.), який створив держгоспи й насильно заганяв до них селян, проводив антирелігійну політику, заохочував убивства єврейців і т. п.; створення 15 липня 1920 р. Галицької соціалістичної радянської республіки виявилася штучним, а трудящі Західної України в своїй масі не підтримали гасел Галревкому — «грабуй буржуазію в найсправжнішому розумінні цього слова»; польська армія швидко провела мобілізацію й знову одержала перевагу військових сил; радянські війська були виснажені 500-800-кілометровим наступом, відірвалися від тилів і зазнали великих утрат; утворився величезний розрив між наступаючими Західним і Південно-Західним фронтами.

Польська армія, організувавши наступ, завдала поразки Червоній Армії, яка з величезними втратами відступила. Бачачи, що війна може прийняти затяжний характер, до чого не були готові обидві сторони, — Польща підписує з Росією й Україною Ризький мирний договір (березень 1921 р.), за яким до Польщі відходили західні райони України та Білорусії.

РОЗГРОМ АРМІЇ ВРАНГЕЛЯ

Наступ Врангеля — закріпившись у Криму, залишки Денікінської армії під командуванням барона Врангеля (150 тис), використавши радянсько-польську війну, спробували організувати новий похід: невдалий прорив під Кавховкою, надіючись з'єднатися з польськими й петлюрівськими військами; захоплення Мелітополя та Маріуполя, надіючись прорватися до донського козацтва.

У відповідь Радянським урядом: був створений Південний фронт під командуванням Фрунзе (штаб дислокувався в Харкові); проведена нова

мобілізація, сформована 2-а Кінна армія під командуванням Миронова, перекинені з Польського фронту 1-а Кінна армія та інші з'єднання, що відзначилися; підписано союз із Махно про спільні дії проти Врангеля. У підсумку Червона Армія: ударивши з Каховського плацдарму, звільнила південну Україну; двома ударами (через Турецький вал і оз. Сиваш) прорвалася в Крим, де були знищені залишки врангелівської армії (частину з яких — 150 тис. військ і цивільного населення — евакуювала до Туреччини французька ескадра, що й тепер вважається видатною воєнною операцією).

ЛІКВІДАЦІЯ ОПОРУ ПЕТЛЮРІВСЬКИХ ТА БЛОГВАРДІВСЬКИХ ВІЙСЬК НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ Останнім вогнищем опору стала територія межиріччя Дністра й Південного Бугу, де знаходилися залишки білогвардійських і петлюрівських військ. Через нечисленність, відсутність широкої підтримки в населення вони були розгромлені Червоною Армією. Відзначилися при цьому корпус червоного козацтва В. Примакова і кавалерійська бригада Г. Котовського.

ПОЛІТИКА БЛІШШОВИКІВ У ГАЛУЗІ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ («ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ», ТРАВЕНЬ 1918 р. - БЕРЕЗЕНЬ 1921 р.) Причини: необхідність мобілізації всіх сил у державі й перебудови країни на військовий лад через громадянську війну, що почалася, та іноземну військову інтервенцію, господарську розруху (з 1914 р. — війна, голод у містах, параліч залізниць і т. д.), гостру класову боротьбу, розгул бандитизму, саботаж і т. п.; спроби здійснити утопічну військово-комуністичну модель соціалізму.

У підсумку: для порятунку революції був уведений воєнний стан, щоб забезпечити міста — хлібом, армію — зброєю, країну — безперервною роботою транспорту і т. п.

Основні риси «воєнного комунізму» в галузі сільського господарства: у травні 1918 р.- січні 1919 р. — введення продовольчої диктатури, за якою в селян вилучалися всі надлишки хліба за твердими держцінами; у січні 1919 р.- березні 1921 р. — введення продовольчої розверстки, за якою для кожної губернії встановлювався план задачі хліба державі (тобто могли й увесь хліб забрати в селян).

«Воєнний комунізм» у промисловості: націоналізація всіх підприємств, де працює більше 5 робітників (з механічним двигуном) або 10 робітників (якщо він відсутній); суворя централізація управління (рішення держустанов були обов'язкові навіть для приватників-кустарів); загальна трудова повинність (насилницька заготівля дров, розвантаження вагонів і т. п.).

У галузі торгівлі й розподілу: заборона приватної торгівлі й перехід до прямого товарообміну при повній інфляції грошей; карткова система й розподіл продуктів за класовою ознакою (робітникам — більше); зрівнялівка в зарплаті в рамках кожного класу (під час голоду тільки трудящі одержували прожитковий мінімум); скасування плати за житло, комунальні послуги, проїзд у трамваї і т. п.

Оцінка політики «воєнного комунізму» Була вимушеною і стала важливим джерелом перемоги в громадянській війні, тому що дозволила запровадити залізну дисципліну в державі; прогнати армію та країну; врятувати промисловість від повної зупинки.

Стала помилковою, коли з її допомогою спробували безпосередньо перейти до соціалізму та навіть комунізму: підхльостування інфляції грошей, сподіваючись на їх повне знецінювання й зникнення, перехід до комуністичних відносин; експлуатація революційного ентузіазму при відсутності матеріальної зацікавленості; зловживання в діях ВЧК, продзагонів і т. п.

Головною помилкою було залишення незмінною цієї політики після закінчення громадянської війни, що призвело до найглибшої кризи Радянської влади, яка охопила всі сторони життя держави.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1918-1920 рр.)

Розпад Австро-Угорщини відбувся в жовтні 1918 р. через поразку в 1-й світовій війні та загострення внутрішніх проблем. У результаті: утворилися незалежні Австрія, Угорщина, Чехословаччина та Югославія; посилювався національно-визвольний рух у Західній Україні, яка також прагнула до незалежності й власної державності.

ЕТАПИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ЗА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

18 жовтня 1918 р. у Львові відбулися загальні збори українських політичних діячів Галичини та Буковини, які обрали керівний орган — Національну Раду, що заявила про прагнення об'єднати всі західноукраїнські землі в єдину державу (Галичину, Північно-Західну Буковину та Закарпаття). У листопаді 1918 р. Національна Рада:

— ввела війська до Львова й усієї Східної Галичини, проголосивши 13 листопада 1918 р. створення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР, Президент — Є. Петрушевич, голова уряду — К. Левицький); для захисту республіки — створила власну Українську Галицьку армію (УГА; 48 тис.); сформувала місцевий адміністративний апарат управління (з австрійських органів влади на місцях); виступила проти націоналізації великих підприємств і передачі землі селянам.

Останнє відштовхнуло від Національної Ради селянські та робітничі маси; прискорило створення революційних Рад, Компартії Східної Галичини та збройне повстання в Дрогобичі (квітень 1919 р.) з вимогою возз'єднання з Радянською Україною. 22 січня 1919 р. у Києві проголошено Акт об'єднання (Злуки) Української Народної Республіки та ЗУНР в єдину соборну Україну. ЗУНР одержала назву Західної Облaсті Української Народної Республіки (ЗО УНР) і повну автономію. Остаточне рішення про об'єднання західних і східних земель повинні були затвердити Українські Установчі збори, які так і не були скликані. Фактичного державного об'єднання УНР і ЗУНР не відбулося.

У підсумку: підірвана зсередини ЗУНР не зуміла відстояти Східної Галичини й Західної Волині, захоплених Польщею в червні-липні 1919 р.; уряд ЗУНР зі Львова переїхав до Станіслава.

ПОДІЇ В ПІВНІЧНІЙ БУКОВИНІ

3 листопада 1918 р. 10-тисячне Буковинське Віче висунуло вимогу: «Хочемо до України», внаслідок чого: відповідно до рішення українських і румунських парламентарів у Відні, місто Чернівці, повіти Заставна, Кіцмань, Вашковці, Ви-жниця повністю, а Чернівецький і Серетський частково створювали особливу українську територіальну область; ішлося не про автономію в складі Австро-Угорщини, а про приєднання австрійської частини Української Буковини до УНР.

Румунія, побоюючись революції, ввела війська в Буковину, що породило Хотинське повстання (1919 р.), у ході якого повстанці: розгромили румунський прикордонний полк; зайняли Хотин і міст через Дністер; сформували повстанську армію (30 тис. чоловік). Румунія ввела додаткові війська, вибивши повстанців, які втекли через міст на Дністрі до Радянської України. Невдалими були й розпочаті з 15 січня 1919 р. спроби військових підрозділів УНР звільнити Буковину від військ Румунії. У травні 1919 р. уряди Польщі та Румунії підписали секретну угоду про військово-політичний союз і розподіл сфер впливу в Західній Україні, заклали фундамент майбутньої Малої Антанти. Приєднання Буковини та Бессарабії до Румунії оформив так званий Бессарабський протокол від 28 жовтня 1920 р.

ПОДІЇ В ЗАКАРПАТТІ

Через багатонаціональне населення (українці, угорці, румуни, чехи, словаки та ін.), вигідне положення й родючі ґрунти Закарпаття зазнавало зазіхань з усіх боків й опинилося в підсумку: центральна частина — під владою Угорщини; західна — під владою Чехословаччини (з початку 1919 р.); південно-східна — під владою Румунії. 21 березня 1919 р. в Угорщині перемогла Радянська влада, що породило національно-революційний рух у Закарпатті: почали формуватися Ради; сформована повстанська Русинська (тобто Українська) Червона дивізія (6 тис. чоловік); уряд Радянської Угорщини номінально визнав за українським населенням Закарпаття право на самовизначення й возз'єднання з Радянською Україною; були націоналізовані поміщицькі землі, великі й середні підприємства.

У результаті: це налякало закарпатську буржуазію, яка на «Народній Раді» прийняла рішення про возз'єднання з Чехословаччиною (проти чого не заперечували Директорія та ЗУНР, також налякані угорською революцією); у липні 1919 р. чехословацькі війська окупували Закарпаття; за Сен-Жерменським договором 1919 р. Закарпаття офіційно було приєднано до Чехословаччини.

ПІДСУМКИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ Й ПРИЧИНИ ЙОГО НЕВДАЧІ

На короткий час утворилася ЗУНР — буржуазна держава в Західній Україні (1918-1919 рр.). Більшість земель Західної України (Східна Галичина, Північна Буковина, Холмщина, Закарпаття) не змогли вибороти незалежність, тому що: їхні повстання спалахували розрізнено одне від одного, були погано підготовлені, неорганізовані, поступалися чисельністю та озброєнням військам сусідніх держав; Радянська Україна неспроможна була надати їм дійову допомогу.

23. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 1921-1939 рр.

СТАТУС ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У 20-30-х рр.

Західноукраїнські землі опинилися під владою 3-х держав:

Польщі — Східна Галичина (до 1918 р. була під владою Австро-Угорщини; створено 3 воєводства — Львівське, Тернопільське, Станіславське); Західна Волинь; Полісся; Холмщина (три останні до Першої світової війни були під владою Російської імперії, а після радянсько-польської війни 1920 р. увійшли до складу Польщі);

Чехословаччини — Закарпаття (офіційно називалося Підкарпатською Руссю);

Румунії — Північна Буковина; придунайські землі (Ізмаїльський, Аккерманський, Хотинський повіти Бессарабії).

Кількість жителів України під владою Польщі складала 6 млн чоловік, Румунії — 790 тис, Чехословаччини 455 тис. Усі ці територіальні зміни були закріплені рішеннями Антанти. Українські землі в Польщі, Румунії, Чехословаччині не мали власної автономії, у них було ліквідовано всяке самоврядування.

Стосовно українського населення проводилася політика національного гноблення, деукраїнізації. У Польщі з 1924 р. була заборонена українська мова в усіх державних і муніципальних установах; у 1920 р. для Східної Галичини була офіційно введена назва — Східна Младопольща; українські імена й прізвища змінювалися на польські; уряд закривав українські школи (якщо в 1911 р. у Західній Україні було 3 622 українські початкові школи, то в 30-х рр. — лише декілька сот); діяла процентна норма прийняття до вузів української молоді, наприклад, у Львівському університеті — 5%; 70% населення Західної України було неписьменним або малограмотним. Аналогічне становище було і в українських землях у складі Румунії (наприклад, у Північній Буковині в 1926/27 навчальному році не залишилися ні однієї української початкової школи і т.д.) і Чехословаччині (хоча національна дискримінація українців Закарпаття була значно меншою).

ЕКОНОМІКА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Мала відсталість, переважно аграрний, характер; вони фактично перетворилися на колоніальні придатки Польщі, Румунії, Чехословаччини з усіма можливими наслідками. У промисловості — більшість підприємств були дрібними, напівкустарними. У Польщі — уряд поділив країну на дві частини — Польщу «А» (корінні польські землі, де заохочувався розвиток промисловості) і Польщу «Б» (західноукраїнські землі, де промислове будівництво свідомо гальмувалося); промисловість Східної Галичини розвивалася відповідно до інтересів польської економіки — тут переважали галузі, що забезпечують високі прибутки без значних капіталовкладень — нафтовидобувна, харчова і т.д.; спостерігалася засилля іноземного капіталу — французького й англійського, які разом із польським по-хижацькому експлуатували багатства краю. На противагу іноземному економічному впливу західні українці створили розгалужену мережу кооперативів (напередодні Другої світової війни у Східній Галичині було 4 тис. кооперативів, що об'єднували 700 тис. членів), розвиток яких також гальмувався польською владою. У Румунії — найбільшу питому вагу в економіці Буковини мала харчова промисловість, у придунайських землях — дрібна й домашня промисловість — миловаріння, виробництво тканин, олії тощо; напередодні Другої світової війни сюди активно проникав німецький капітал. У Чехословаччині — у Закарпатті було всього 92 дрібних напівкустарних підприємства; за 20 довоєнних років тут не було збудовано жодного значного підприємства; і хоча чехословацький уряд прагнув модернізувати слабо розвинені райони своєї країни й укладав у розвиток Закарпаття більше коштів, ніж повертав, однак цих зусиль було недостатньо, вони не могли істотно змінити становище в краї. У сільському господарстві — переважало велике приватновласницьке, державне й церковне землеволодіння (у Галичині — 43,9%, у Закарпатті — 45%, на Буковині — 54,8% від загальних площ). Одночасно тут була величезна кількість малоземельних та безземельних селян. Проведені в 1919-1920 рр. у Польщі, Румунії й Чехословаччині земельні реформи не змінили ситуацію докорінно. Їх головною метою було економічне підпорядкування селянства та колонізація краю вихідцями з корінних польських, румунських і чеських земель.

Показником тяжкого становища народних мас західноукраїнських земель була масова еміграція до інших країн.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Міжвоєнний період у Західній Україні був позначений напруженою політичною боротьбою за участю різних верств населення й політичних сил, погляди яких на майбутнє України істотно відрізнялися.

У Східній Галичині — діяло більш як 10 політичних партій, найвпливовішими з яких були:

Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) — блок партій і груп центристського напрямку; виник у 1925 р.; керівник — Д. Левницький; складався в основному з представників інтелігенції; виступав за самостійність України без застосування терористичних методів, демократичний розвиток і соціальну справедливість; з його представників складалася більшість українських депутатів у польському сеймі.

Радикальна партія — виникла в 1890 р.; складалася з представників селянства, сільськогосподарських робітників і сільської інтелігенції; прагнула об'єднати ідеї демократичного соціалізму з перспективою відродження України; виступала за справедливу аграрну реформу, обмеження приватної власності, незалежність України.

Комуністична партія Західної України (КПЗУ) — заснована 1919 р.; виступала за соціальне й національне визволення трудящих шляхом соціалістичної революції та приєднання Західної України до радянської України; у 1923 р. під тиском Комінтерну ввійшла до складу компартії Польщі як її автономна частина; у 1938 р. Комінтерн за вказівкою керівництва ВКП(б) прийняв рішення про розпуск компартії Польщі, у тому числі й КПЗУ.

Організація українських націоналістів (ОУН) — створена в 1929 р. у Відні на з'їзді офіцерського об'єднання — Української військової організації (УВО) і радикальних студентських груп; керівники — лідер УВО Є. Коновалець (колишній командир корпусу січових стрільців), а після його вбивства агентом НКВС у 1938 р. — А. Мельник; виступала за створення самостійної соборної України, обмежену приватну власність і багатокладну (як приватну, так і кооперативну) економіку; як методи боротьби використовувала демонстрації, студентські страйки, бойоти, але головними вважала акти терору, експропріації й саботажу; останні (наприклад, убивство в 1934 р. у Варшаві польського міністра внутрішніх справ) викликали посилення репресій проти ОУН з боку польської влади. Ідеологія ОУН (головні ідеологи — Д. Донцов і В. Липинський) — інтегральний націоналізм — відмова від ліберальних цінностей, проповідь рішучих дій заради національних інтересів. Передбачалося встановлення національної диктатури на чолі з вождем. На землях України в складі Румунії — у 1918-1928 рр. під час воєнного стану діяльність політичних партій була заборонена; у 1928-1938 рр. у період лібералізації діяли: прокомуністична організація «Визволення» (з 1929 р.), що виступала за одержавлення економіки, аграрні перетворення й приєднання до Радянської України; Українська національна партія (УНП) (створена у 1927 р.; керівник — В. Залозецький) за компроміс із владою й легальні методи діяльності; конспіративна радикальна націоналістична організація (із середини 30-х рр.; керівники — О. Забачинський, Д. Квітківський).

У 1938 р. із приходом до влади військових у Румунії діяльність політичних партій була заборонена.

У Закарпатті — той факт, що чехословацький уряд не проводив такої жорстокої антиукраїнської політики, як польський і румунський, привів до швидкого розвитку культурних товариств «Просвіти», виникло Товариство русофілів ім. Духновича та ін. Громадсько-політичне життя базувалося на ідеях русофільства (слов'янське населення Закарпаття — частина російського народу), українофільства (частина українського населення), русинства (воно перетворилося в окрему націю — русинів). Тут тривалий час не було самостійної суто української партії; нечисленні політичні групи входили до складу чехословацьких партій.

Характер політичних процесів у Закарпатті різко змінився після мюнхенської змови західних держав із Гітлером у 1938 р., коли почалося розчленовування Чехословаччини. У жовтні 1938 р. Закарпаття нарешті одержало автономію. У січні 1939 р. з ініціатииви лідера українофілів і глави нового крайового уряду А. Волошина створено Українське національне об'єднання (УНО) — політична організація, що виступала за створення суверенної Закарпатської держави. 13 січня обрано парламент-сейм Карпатської України (92% виборців висловилися за суверенітет Закарпаття). 15 березня сейм проголосив самостійність Карпатської України. Але на той час у Закарпатті вже вторглися угорські війська, у результаті чого край був незабаром окупований Угорщиною за підтримкою фашистської Німеччини, а А. Волошин разом з урядом змушений був емігрувати. Незважаючи на це, проголошення незалежності держави в Закарпатті продемонструвало нездоланне прагнення українського народу до власної державності.

ЗАХІДНА УКРАЇНА Й ГЕОПОЛІТИЧНІ ІНТЕРЕСИ СРСР І ФАШИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ

Перебування роз'єднаних українських земель у складі СРСР, Польщі, Чехословаччини, Румунії — один з найбільш складних моментів політичного становища в Центральній і Східній Європі напередодні Другої світової війни. Геополітичне розташування цих земель зробило їх об'єктом зіткнення інтересів СРСР і Німеччини.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СИСТЕМІ РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ДОГОВОРІВ 1939 РОКУ

Гітлер розглядав Україну як майбутній плацдарм у завоюванні СРСР, використовував «українську карту» для залучення союзників у центрі Європи (у 1938 р. він підтримав створення автономії Закарпаття — Карпатської Русі, яка в наступному році була окупована за згодою Німеччини її спільницею — Угорщиною). СРСР прагнув перенести й зміцнити свій західний кордон, відтягнути початок війни шляхом угоди з Німеччиною.

Радянсько-німецький договір про взаємодопомогу й ненапад був підписаний 23 серпня 1939 р. Секретний протокол, оформлений додатково до пакту, передбачав розподіл сфер впливу й окупації в Європі. Радянському Союзу передавалися всі західноукраїнські землі.

ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ Й ЗАХОПЛЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

1 вересня 1939 р. Німеччина вступила в Польщу, почалася Друга світова війна. 17 вересня Червона Армія перейшла польський кордон і зайняла майже всі землі, населені українцями, білорусами (територія загальною площею понад 190 тис. км², населенням більш як 12 млн чол.). Розмежувальна лінія між СРСР і територією, окупованою гітлерівцями, була уточнена в радянсько-німецькому договорі про дружбу й кордон від 28 вересня 1939 р. Українські землі Лемківщина та Холмщина були зайняті Німеччиною, а Закарпаття — Угорщиною. У червні 1940 р. Румунія передала СРСР Бессарабію й Північну Буковину.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗМІНИ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Після возз'єднання з Україною (рішення Народних зборів у Львові, сесій Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР, прийняті в жовтні-листопаді 1939 р. і серпні 1940 р.) в західноукраїнських землях були проведені соціально-економічні перетворення, що мали суперечливий характер. Реформи включали: конфіскацію поміщицьких і монастирських земель; націоналізацію банків і великої промисловості; реконструкцію та будівництво нового виробництва; проведення виборів; заходи з українізації, зміцнення системи освіти й охорони здоров'я; створення системи соціального забезпечення та ін.

Однак ці реформи: здійснювалися вже звичними на сході жорсткими командно-адміністративними методами; не враховували місцевих особливостей, порушували звичний уклад життя західних українців; вели до ліквідації раніше створених структур (заборона політичних партій, арешт і депортація їхніх лідерів, насильницька колективізація, припинення діяльності товариства «Просвіта» та ін.); супроводжувалися репресіями (було заарештовано й вислано близько 10% населення: службовців старого держапарату, місцевих комуністів, служителів церкви, підприємців, заможних селян, значної частини інтелігенції). Вхідження Західної України до складу УРСР було важливою подією: уперше українці об'єдналися в рамках однієї державної структури, але через свою нетривалість це об'єднання не привело до глибоких змін у житті народу. Поряд із певними зрушеннями в економічному, соціальному й культурному житті, населення Західної України набуло й чималого негативного досвіду ознайомлення з радянською системою. До того ж у період відступу частин Червоної Армії влітку 1941 року за наказом із Москви органи НКВС знищили більш як 15 тисяч в'язнів, більшу частину з них — у в'язницях Західної України.

31. Дайте періодизацію світового розвитку з 1918 р. до 1945 р.

Внутрішня періодизація Європейської і Північноамериканської історії у 20-30-х рр. XX ст.:

I – й період – 1918 -1923 рр. – період революційного піднесення в Європі.

II – й період – 1924 – 1929 рр. – період стабілізації суспільно-політичного, соціально-економічного та духовного життя в країнах Європи та Північної Америки.

III – й період – 1929 – 1932 рр. – світова економічна криза, дестабілізація соціально-економічного, суспільно-політичного та духовного життя в країнах Європи та Північної Америки.

IV – й період – 1933 -1939 рр. – період депресії, передвоєнний період.

V – й період – 1939 – 1945 рр. – Європейська війна, яка переростає у Світову війну.

32. Охарактеризуйте провідні ідейно-політичні течії в європейських країнах міжвоєнного періоду.

В 20 – 30 – х рр. XX ст. провідними політичними рухами, ідеологіями були: консерватизм, лібералізм, соціалізм, комунізм, фашизм.

Всі ці політичні ідеології зародилися ще в XIX ст.

Консерватизм як ідейно-політична течія з'явився ще в першій половині XIX ст., а в середині XIX ст. відбулася повна його трансформація.

Провідні ідеї консерватизму:

- монархія;
- становий поділ суспільства;
- відстоювання традиційних життєвих цінностей (віра, монархія, сім'я).

Наприкінці XIX – початку XX століття консерватизм сповідують не тільки аристократи, а й частина буржуазії, селянство.

Змінюється соціальна база консерватизму, він модернізується. Провідні ідеї починають змінюватись.

В результаті Першої Світової війни в Англії найвпливовіша – консервативна партія.

В Німеччині існувало дві консервативні партії: протестанти – Німецька національна народна партія, а католики – Німецька партія центру.

Однак їх авторитет в 20-х рр. починає падати.

В Італії провідною партією була Народна партія (консервативна), заснована в 1919 р, її підтримували до 1922 р. – до приходу Беніто Муссоліні.

В США консервативну течію сповідувала Республіканська партія.

Лібералізм як течія оформився у першій половині XIX ст.

У другій половині XIX – початку XX ст. в Європі панують ліберали.

Основні ідеї:

- парламентаризм;
- права людини;
- ідея правової держави;

В результаті Першої Світової війни ліберали продовжили соціальні реформи в Європейських країнах і США.

200 –ті рр. послаблення позицій лібералізму, окрім Франції (радикал-соціалісти).

В Англії послаблення ліберальної партії, з її відтисненням на третє місце.

Німеччина – позиції лібералізму слабкі (Демократична партія, Німецька народна партія).

США – ідеї лібералізму відстоювала Демократична партія. Тільки на початку 30-х рр. ліберали отримали підтримку американців.

Соціалізм зароджується в середині XIX ст.. Поширюється ідеологія руху – «марксизм». В кінці XIX – на початку XX ст. в Європі виникають соціалістичні партії.

В 20 – ті рр. соціалістичні партії починають боротьбу за владу.

Дві течії в Європейському соціалістичному русі:

- Демократично-соціалістичний реформізм (Е. Бернштейн), мета – соціалістичні реформи, соціалізація капіталу.
- Соціал-революційний активізм (В. Ленін), мета – соціалістична революція і диктатура пролетаріату.

З 1919 р. було об'єднано усі комуністичні партії і ліві соціалістичні партії у III – тій комуністичний інтернаціонал. Він діяв з 1919 – 1943 рр.

Свою мету офіційно задекларував в 1919 р.: «Підготовка і проведення Всесвітньої соціалістичної революції».

Січень 1924 р. – в Англії було створено перший робітничий соціалістичний уряд з Макдональдом.

Червень 1929 – серпень 1931 рр. – другий лейбористський уряд Макдональда.

В середині 30-х рр. починається шведська проблема соціалізму.

В Німеччині з 1919 – 1932 рр. соціалістична партія була однією з найвпливовіших робітничих сил.

Соціалістичні партії в Європі 1920 р. об'єдналися в Другий інтернаціонал.

1923 р. соціалісти, соціал-демократи об'єднуються в робітничий соціалістичний інтернаціонал, який існував до Другої Світової війни.

33. Охарактеризуйте Версальсько-Вашингтонську систему облаштування повсюднього світу.

Основи Версальсько-Вашингтонської системи були закладені на паризькій мирній конференції, де 28 червня 1919 р. був підписаний версальський мирний договір, що підбив підсумки Першої Світової війни.

Облаштування післявоєнного світу було пов'язане з проведенням ряду міжнародних конференцій і підписанням відповідних договорів.

Навесні 1922 р. відбулася Генуезька конференція. На ній обговорювалися економічні й фінансові питання відновлення Центральної і Східної Європи. Головним на конференції було «російське питання» західні країни ждали від Росії повернення царських боргів, відмови від державної монополії на зовнішню торгівлю, повернення вартості націоналізованих підприємств їхнім колишнім хазяям. Радянська делегація погодилася виплатити царські борги, якщо західні країни відшкодують збитки за інтервенцію і нададуть довгострокові кредити. Домовитися сторонам не вдалося.

Вихід з міжнародної ізоляції радянської Росії і Німеччини був знайдений. 16 квітня 1922 р. країни підписали Рапальський договір, який передбачав дипломатичне, економічне та військове співробітництво.

Гаазька конференція, що проходила влітку 1922 р., обговорювала претензії західних країн до Радянської держави з фінансово-економічних питань. Росія висувала зустрічні претензії. Досягти домовленості не вдалося.

На Лозанській конференції, що проходила з листопада 1922 р. – до липня 1923 р., були підписані договори країн-переможниць з Туреччиною і прийнята конвенція про Чорноморські протоки.

Локарнська конференція 1925 р. була скликана для розв'язання німецько-французьких протиріч. Конференція прийняла Рейнський гарантійний пакт, що передбачав недоторканість німецько-бельгійських і німецько-французьких кордонів відповідно до Версальсько-Вашингтонського договору. Питання про східні кордони Німеччини залишалося відкритим. Локарнська конференція визнала Німеччину повноправним учасником міжнародних відносин.

У 20-ті рр. XX ст. гострим залишалося питання про виплату Німеччиною репарацій. Країна була не в змозі проводити їхню виплату. З метою підвищення платоспроможності Німеччини та відновлення її економічного потенціалу були розроблені план Дауеса (1924 р.) і план Юнга (1929 р.).

У 1928 р. представниками США, Франції, великої Британії, Німеччини, Японії й інших країн був підписаний пакт Тріана-Келлога. Пізніше до пакту приєднались СРСР і інші держави. Значення пакту полягало в тому, що він проголошував відмову від війни як засобу врегулювання міжнародних суперечок і необхідність розв'язання будь-яких суперечок мирними засобами.

Створення Версальсько-Вашингтонської системи дозволило розрядити напруженість у світі після закінчення війни. Положення ряду договорів Версальсько-Вашингтонської системи свідчили про розуміння необхідності змін принципів міжнародних відносин. Вони підкреслювали право нації на самовизначення, відмовлення від війни як засобу вирішення конфліктів. Дуже важливим підсумком Версальсько-Вашингтонської системи договорів було створення Ліги Націй. Цілий ряд європейських держав одержали незалежність (Австрія, Угорщина, Чехословаччина та інші).

Однак творці Версальської системи (Велика Британія, Франція) нав'язали ряду держав невігідні договори. Тягар репарацій ліг на плечі народів переможених країн, а не режимів, що розв'язали війну. При цьому не були враховані реальні можливості переможених країн. Жорсткі і принизливі умови Версальського договору викликали хвилю реваншизму і шовінізму.

Не завжди справедливим було і вирішення питання про кордони між державами. Підсумком цієї політики стало виникнення районів компактного проживання національних меншин. Природно, що такі дії не викликали схвалення рішень Версальської системи договорів.

Не включивши до системи міжнародних договорів Радянську Росію, держави-переможниці змусили її стати в опозицію до Версальсько-Вашингтонської системи.

Колішні німецькі колонії і народи, що входили до складу колишньої Османської імперії, не одержали незалежності. Мандатна система керування цими районами стала фікцією, адже становище підмандатних територій нічим не відрізнялися від становища колоній. Змінилися лише хазяї – ними стали держави-переможниці. Ці дії викликали зростання антиколоніального визвольного руху народів.

У 1920 – ті рр. була зроблена спроба великих держав пом'якшити протиріччя Версальсько-Вашингтонської системи: Німеччину прийняли до Ліги Націй, зменшили репарації. Західні країни визнали Радянську Росію. У такий спосіб Версальсько-Вашингтонська система забезпечила стабілізацію міжнародних відносин після війни.

Отже, Версальсько-Вашингтонська система мирних договорів заклала основу нової системи міжнародних відносин, що, у свою чергу, забезпечило стабілізацію світової політики в 20 – 30-х рр. XX ст. Суперечлива спадщина Версальської системи договорів, суперництво між країнами-переможницями, ущемлення прав держав, що програли війну, спричинили особливу активність міжнародної дипломатії. Однак запобігти новій світовій війні не вдалося.

34. Основні причини, особливості, прояви та наслідки світової економічної кризи 1929-1933 рр. та пошуки виходу з неї.

Основними проявами світової економічної кризи були - раптовий спад, скорочення виробництва, що супроводжувався розоренням багатьох підприємств, зростанням безробіття, падінням заробітної платні і курсу акцій.

Виробництво товарів переходить межу платоспроможності, попиту населення, економічна криза набуває характеру загального перевиробництва товарів і перенакопичення капіталу.

Особливості світової економічної кризи 1929-1932 рр.

1. Глибина кризи: значне скорочення виробництва, різке зростання рівня безробіття.

2. Масштаб: криза стала глобальною.

3. Тривалість: криза почалася в 1929 р., продовжувалася до 1932 р., але економіка аж до початку другої світової війни так і не досягла колишнього рівня розвитку.

Всесвітня економічна криза була викликана:

Перша світова війна і дії держав-переможниць (порушення традиційних господарських зв'язків, боргові зобов'язання перенавантажували світову економіку; залежність світової економіки від стабільності американської економіки).

Криза перевиробництва (20-ті роки - перехід американської промисловості на технології масового виробництва (потоківі лінії, конвеєр). Низький рівень споживання. Нерівномірний розподіл національного доходу).

Все це викликало:

- Біржова криза 1929 р. - різке падіння курсів цінних паперів.

- Фінансова криза - скорочення податкових надходжень, бюджетний дефіцит.

І в результаті - глобальна економічна криза

Масове і тривале безробіття, голод, бідність, погіршення становища селянства, робітників, середнього класу; руйнування соціальних зв'язків, що склалися, традиційних життєвих цінностей викликало невдоволення. Як вихід запропоновано соціальний компроміс - продовження реформ, розширення демократії (Наприклад, «Новий курс» Ф.Рузвельта) - ліберальний реформізм, а також посилення державного втручання в економіку.

35. Охарактеризуйте «Новий курс» Ф. Рузвельта та його історичне значення.

Франклін Делано Рузвельт (1882-1945) народився в сім'ї великого підприємця і землевласника. ³н закінчив Гарвардський університет і юридичний

факультет Колумбійського університету. Незважаючи на тяжку хворобу, Рузвельт активно займався комерційно-фінансовою та політичною діяльністю. В 1913-1920 рр. був помічником морського міністра. У 1928 р. його обрано губернатором штату. Президентом, всупереч традиції, Ф. Рузвельт обирався аж чотири рази підряд (у 1932, 1936, 1940, 1944 рр.).

Приступивши до виконання президентських обов'язків, він домогся прийняття Конгресом 70 законодавчих актів, спрямованих на оздоровлення промисловості, сільського господарства, торгівлі, кредитно-грошової системи. Всі ці заходи отримали назву «нового курсу», мета якого полягала у здійсненні державного ре-гулювання економіки. Була створена Національна адміністрація відбудови промисловості, яка здійснила примусове картелювання на основі «кодексів чесної конкуренції».

Ф. Рузвельт створив Адміністрацію громадських робіт, котра займалася тимчасовим працевлаштуванням людей. У 1933-1937 рр. для цього було виділено 12 млрд дол.

Щоб подолати сільськогосподарську кризу, у травні 1933 р. було ухвалено закон про допомогу фермерам, а також засновано Адміністрацію для регулювання сільського господарства. Остання встановлювала ціни на сільськогосподарські продукти, а також обсяги їх виробництва.

Адміністрація Ф. Рузвельта збільшила заробітну плату, надала право на оплачувані відпустки й підвищила плату за понаднормові роботи. Згідно із законом Вагнера (Національний акт про трудові відносини), прийнятим у липні 1935 р., заборонялося переслідувати робітників за участь у створенні профспілок і організації страйків. У серпні 1935 р. Конгрес США схвалив закон про соціальне страхування. Згідно до цього закону робітникам встановлювалися пенсії по досягненні 65 років. Грошове забезпечення гарантувалося також безробітним, інвалідам, сиротам та вдовам.

У зовнішній політиці уряд Ф. Рузвельта проводив гнучку і реалістичну зовнішню політику. Одним із зовнішньополітичних актів нового президента, який викликав суперечливу реакцію американського суспільства та міжнародної громадськості, було встановлення дипломатичних і торгових відносин з СРСР. У 1933 р. США визнали Ра-дянський Союз і обмінялися з ним послами, а в 1935 і 1937 рр. між цими державами були укладені двосторонні торговельні угоди.

36. Дайте характеристику внутрішній і зовнішній політиці лейбористських та консервативних урядів Великої Британії у 20-30-рр. XX ст.

Політичний розвиток Великобританії відбувався і традиційного парламентаризму. Зміни проводилися поступово, в цивілізованих формах, без повстань і значних соціальних заворушень. Це аж ніяк не означає, що політична система Великобританії була стабільною, а внутрішній спокій порушувався виступами робітників. Перша світова війна боляче вдарила по економіці Великобританії. З країни-кредитора країна перетворилася на країну-боржника США і своїх домініонів. У 1920—1921 рр. у промисловості Великобританії почалася криза, що призвела до скорочення виробництва і масового безробіття. Застрайкували шахтарі, транспортники, вимагаючи скорочення робочого дня і підвищення заробітної плати. Під час інтервенції англійських військ в Радянську Росію ширився рух під гаслом «Руки геть від Росії!». У 1920 р. була створена Комуністична партія Великобританії. У 1926 р. вибухнув загальний страйк робітників країни. Однак робітничий рух проходив організовано під керівництвом тред-юніонів, які розуміли необхідність пошуку компромісів з урядом і підприємцями.

Відбулися зміни в балансі політичних сил Великобританії. У роки Першої світової війни було створено коаліційний уряд, до якого увійшли консерватори, ліберали і лейбористи. І хоча після війни ця коаліція розпалася, вона засвідчила зростаючий вплив Лейбористської партії, яка спиралася на тред-юніони і налічувала мільйони членів. Лейбористська партія, крім колективного членства, запровадила індивідуальне, що дало їй можливість створити сильний місцевий актив, включила до своєї програми пункт про суспільну власність, завоювавши прихильність широких кіл суспільства. До того ж у Ліберальній партії стався розкол, що негативно позначилося на її популярності.

На виборах у 1918 р. лейбористи провели в парламент 60 своїх представників, відтіснивши лібералів. У 1923 р. вперше в політичній історії Великобританії жодна з партій не здобула переконливої перемоги. У палаті общин консерватори отримали 258 місць, лейбористи — 191, ліберали — 158. Уряд консерваторів отримав вогум невдовіри, і в 1924 р. лейбористи вперше сформували уряд, який очолив Джеймс Рамсей Макдональд. Однак новий уряд проіснував менше року, і дострокові вибори принесли перемогу консерваторам.

Економіка Великобританії відновлювалася повільними темпами, особливо повільно відбувалася структурна реорганізація. Традиційні галузі виробництва — суднобудування, вугільна промисловість — помітно відставали від нових галузей виробництва. В автомобільній, електротехнічній і хімічній промисловості застосувалися новітні технології й техніка. Уповільненими були темпи інвестицій у власну промисловість, оскільки значна частина капіталів вивозилася за кордон і вливалася в економіку домініонів і колоній. Власники шахт вирішили збільшити видобуток вугілля не шляхом модернізації виробництва, а через скорочення заробітної плати шахтарів і збільшення тривалості робочого дня. Це спричинило найгостріший соціальний конфлікт в історії Англії. У 1926 р. почався загальний страйк шахтарів, який завершився поразкою робітників, оскільки лідери тред-юніонів погодилися на припинення страйку. Консервативний уряд видав у 1927 р. антипрофспілковий закон, що забороняв страйки і накладав ряд обмежень на діяльність профспілок. Колоніальне питання залишалося одним із найбільш важливих у зовнішній політиці Великобританії. В колоніях і домініонах наростав національно-визвольний рух. У квітні 1919 р. колоніальні війська розстріляли мирний мітинг в Індії. Антиколоніальні повстання в Єгипті придушувалися каральними загонами. Однак Великобританія змушена була піти на певні поступки. У 1922 р. вона вивела свої війська з Єгипту і визнала його незалежність, відмовилась від контролю за внутрішньою і зовнішньою політикою Афганістану та Ірану. У 1921 р. Великобританія визнала «Ірландську вільну державу», надавши їй права домініону. Однак Ольстер залишився у її складі.

37. Охарактеризуйте політику уряду народного фронту у Франції 1936 -1938 рр.

Соціалісти і комуністи зближуються у боротьбі проти фашизму. Починаються масові антифашистські демонстрації. 12 лютого 1934 р. відбувся політичний страйк проти фашистських ліг. Це стало першою спільною акцією двох партій і започаткувало і в подальшому стимулювало їх зближення.

Влітку 1934 р. між СФЮ і ФКП підписано пакт про єдність дій. У 1935 р. до них приєдналася частина радикалів. 14 липня 1935 р. було проведено спільну антифашистську демонстрацію. Її очолили Леон Блюм (соціаліст), Моріс Торез (комуніст), Едуард Даладьє (радикал). У 1936 р. ці партії розробили спільну програму і, отримавши на виборах 330 із 612 місць у палаті депутатів парламенту, одержали право сформувати уряд. Очолив його соціаліст Леон Блюм. Комуністи вирішили не входити в уряд, але обіцяли йому підтримку в парламенті.

Незадовго перед тим у Франції почалися масові виступи робітників з вимогами підвищити заробітну плату, ввести оплачувану відпустку, визнати профспілки. Нерідко робітники захоплювали підприємства. Отож, першим завданням нового уряду стало залагодження цього найбільшого у Франції трудового конфлікту. У резиденції прем'єр-міністра відбулися переговори між Загальною конфедерацією праці (ЗКП) і Загальною конфедерацією підприємців. Підсумком переговорів стало підписання угоди, за якою страйки припинилися, підвищувалася заробітна плата, підприємці уклали колективний договір із профспілками і зобов'язувалися не застосовувати санкцій проти страйкуючих. Зі свого боку, Л.Блюм пообіцяв внести на розгляд парламенту законопроект про введення 40-годинного робочого тижня та оплачуваних відпусток.

Улітку 1936 р. парламент Франції прийняв 133 закони, які в основному реалізували програму Народного фронту. Так, було заборонено фашистські ліги, прийнято закони про 40-годинний робочий тиждень, про двотижневий оплачувану відпустку, підвищувалися пенсії, надавалася допомога з безробіття. Для покращання становища селян уряд почав закуповувати сільгосппродукцію за підвищеними цінами. Встановлювався контроль держави над Французьким банком і залізницями.

Після виконання програми Народного фронту постало питання про подальші напрямки розвитку Франції. Навколо цього питання розгорілися суперечки. Комуністи й частина соціалістів вимагали повного викоренення фашизму, навіть з обмеженням конституційної законності. Радикали і сам Л.Блюм вважали за неможливе порушувати конституцію.

Комуністи прагнули продовжувати реформу у бік запровадження соціалізму, зокрема різкого збільшення податків на підприємців, установа

жорсткого контролю над підприємствами і фінансами. Л.Блюм на це не погоджувався. Він прагнув спершу закріпити попередні досягнення, і в лютому 1937 р. оголосив про "перерву" в реформах.

Зростаючі державні витрати призвели до спаду виробництва. Щоб активізувати його і стимулювати експорт, уряд удався до девальвації франка. Це робило французькі товари дешевшими на зовнішньому ринку, а відтак і більш конкурентоспроможними. Комуністи виступили проти девальвації франка, стверджуючи, що це призведе до зростання цін усередині країни. До вищезазначених розбіжностей між комуністами й соціалістами додалися розходження в питаннях зовнішньої політики.

Економічне становище Франції тим часом почало і погіршуватися. Французькі підприємці, занепокоєні можливістю введення високих податків, переказували свої капітали за кордон, що відразу позначалося на темпах зростання економічного розвитку. Водночас зросли прибутки громадян. За відносно стабільного виробництва це спричинило диспропорцію між грошовою і товарною масою, а відтак - зростання цін, тобто інфляцію.

Економічні негаразди викликали в населення розчарування діями Народного фронту. Економіка так і не вийшла на докризовий рівень. Це ще більше ускладнило відносини між партіями у Народному фронті. У червні 1937 р. Л.Блюм подав у відставку: криза коаліції стала очевидною.

Народний фронт був насамперед засобом боротьби проти фашизму. У Франції безпосередню загрозу приходу фашистів до влади було ліквідовано, чого не можна сказати про сам фашизм. Водночас Народний фронт був спробою знайти вихід із кризи й депресії. Підсумком цих дій стало прийняття цілого пакета соціально-економічних заходів, які заклали основу формування в подальшому держави "процвітання". Значною мірою ці дії були схожі на "новий курс" Рузвельта, на заходи уряду Гансона у Швеції. Відмінність полягала в тому, що в реалізації цих заходів брали участь комуністи. Для них Народний фронт був вимушеною та перехідною формою до реалізації їхньої соціальної ідеї, яку неможливо уявити без "диктатури пролетаріату". Це й надало фронтові аморфного і нестійкого характеру. Участь комуністів у Народному фронті створила небезпеку його і перетворення з засобу захисту демократії від фашизму в засіб ліквідації демократії заради "диктатури пролетаріату".

39. Дайте характеристику нацистському режиму в Німеччині

Нацизм – характеризується переважно, як європейський політичний рух ХХ століття, специфічна форма державного правління основними рисами якого є:

1. Націоналізм і расизм (інтереси нації завжди вищі за індивідуальні, групові, класові інтереси).
2. Неприйняття демократії.
3. Прагнення створити тоталітарну державу.
4. Преклоніння перед насильством.

Що до особливостей німецького фашизму то вони заключаються у:

- Крайньому націоналізмі і расизмі
- Крайній агресивності, тобто прагненні завоювати світ

1919 р. - Націонал-соціалістична німецька робітничка партія (НСДАП) стає центром згурпування всіх фашистських сил. Лідер - Адольф Гітлер. Соціальна база - націоналістично настроєні ремісники селяни, ветерани війни, безробітні. Швидке зростання впливу фашизму - в роки економічної кризи 1929-1932 рр.

20 січня 1933 р. А.Гітлер став рейхсканцлером.

Обставини, що сприяли встановленню фашистської диктатури в Німеччині.

1. Монополістична буржуазія знайшла в ній бажаний вихід з гострої політичної ситуації, створеної економічною кризою.
2. Дрібна буржуазія і частина селянства поклали на неї надії на пом'якшення економічних труднощів, викликаних зростанням монополій і економічною кризою.

3. Робітничий клас Німеччини виявився роздробленим (гостра боротьба між комуністами і соціалістами).

Заходи фашистського уряду щодо зміцнення своєї влади

1. Ліквідація буржуазно-демократичних свобод.
2. Надання необмежених повноважень каральним органам.
3. Скасування принципу розділення властей (зосередження законодавчої і старанної функцій в руках уряду).
4. Заборона всіх політичних партій (окрім НСДАП).
5. Адміністративна реформа.
6. Створення тасмної поліції (гестапо), концентраційних таборів; антисемітизм.

НСДАП - стала частиною урядової машини. Центральні і місцеві органи фашистської партії мали урядові функції. Рішення з'їздів одержували силу законів. У безпосередньому підпорядкуванні партійного центру знаходилися катівські "штурмові загони" (СА), "охоронні загони" (СС).

Особливості економіки фашистської Німеччини

1. Пряме адміністративне регулювання господарського життя (прискорення розвитку військової промисловості; карткова система розподілу).
2. Контроль над ринком робочої сили і трудових відносин (ліквідація профспілок; введення загальної трудової повинності).
3. Обмеження свободи підприємництва, ринкова економіка перестала функціонувати.

Прагнучи до світового панування, нацисти розпочали підготовку до війни:

- до 1939 р. була створена військова авіація, танкові війська; був введений загальний військовий обов'язок;
- приєднано до Німеччини Австрію, розчленовано Чехословаччину.

В результаті підготовки Німеччина перетворюється на сильну європейську державу.

40 . Нацистський режим в Іспанії

1937 г. генерал Франко прийняв на себе керівництво всіма силами, протистоящими республіканському правительству. После вступления его войск в Мадрид он начал формировать диктаторский режим в стране, власть которого быстро распространилась по всей территории. Франко сосредоточил в своих руках огромную власть. Он стал главой государства и главой правительства, главнокомандующим вооруженными силами, генералиссимусом, главой Испанской фаланги. Все политические партии, кроме Испанской фаланги, были запрещены. Франкисты объявили недействительными все законодательные акты республики, были изданы указы новой власти о ликвидации аграрной реформы и возвращении земли помещикам. Автономные права Каталонии и Басконии были ликвидированы. Диктатура фактически закрыла профсоюзы. Вместо них были созданы принудительные объединения трудящихся, т. н. «вертикальные профсоюзы». Стачки объявлялись «преступлением против отечества». Началось формирование «корпоративного государства».

Гражданская война стала трагедией для испанского народа. 1 млн. испанцев погибли во время кровопролитных сражений, 500 тыс. были вынуждены эмигрировать из Испании. Долгие годы диктаторский режим определял развитие страны. Только смерть Франко в 1975 г. знаменовала окончание франкистского периода в истории Испании.

В то же время нельзя не отметить, что Франко, особенно в последние годы своего пребывания у власти, стремился консолидировать испанское общество, не допуская военного противостояния различных политических сил, примирить, казалось, непримиримых политических противников. И это ему во многом удалось, хотя он всегда рассматривал политический диктат и власть как главный аргумент при решении любых спорных вопросов.

Современное руководство Испании делает все возможное, чтобы противостояние Гражданской войны 1936-1939 гг. осталось в прошлом. И ее горькие уроки, затронувшие судьбы миллионов рядовых граждан страны, сегодня уже не являются поводом для выяснения былых отношений в демократической Испании.

41. Революції 1931–1936 рр. і громадянська війна 1936–1939 рр. в Іспанії

Каталізатором високої активності демократичних та лівих партій стало падіння диктатури. Комуністи висували гасла збройної боротьби та встановлення диктатури пролетаріату. До рішучих дій закликали населення і республіканські партії, які в серпні 1930 р. підписали пакт про єдність дій у боротьбі за повалення монархії і проголошення Іспанії республікою. Вони створили революційний комітет, який мав організувати військовий переворот. Але віддані королю війська, скориставшись неузгодженістю дій між заколотниками, ліквідували змову й розстріляли її організаторів.

У квітні 1931 р. на виборах до муніципальних органів влади республіканці здобули перемогу в усіх промислових центрах і великих містах. Це відкрило шлях до демократії та прогресивних перетворень. Армія не виступила проти народу, а монархія не мала достатньої сили, щоб самостійно задушити революцію. Король Альфонс III виїхав за кордон. З представників різних партій було створено революційний комітет, який мав виконувати функції тимчасового уряду.

Перед молодією республікою та її урядом постали серйозні труднощі. Перш за все необхідно було провести аграрну реформу та усунути причини міжкласних конфліктів. Гостро стояло питання церкви, яка до революції була ланкою державного апарату, володіла значною кількістю земель і мала величезний вплив у суспільстві. Національна економіка потребувала захисту від капіталу розвинутих країн Західної Європи та США. Іспанія мала велику армію, на яку витрачалася значна частина державного бюджету. Разом з тим, як засвідчили події в Марокко, її босдатність була дуже слабкою.

Кортеси і уряд провели численні демократичні реформи. Насамперед була прийнята конституція республіки, у відповідності з якою прем'єр Алькала Самора був обраний президентом держави. Уряд очолили представники центристських сил, котрі намагалися не допустити в Іспанії загострення стосунків між різними політичними партіями. В умовах кризи зростала чисельність комуністичної партії; авторитетними серед робітників і службовців залишалися соціалісти.

Починаючи з 1933 р., в Іспанії різко активізувалися профашистські сили, пов'язані з італійськими фашистами та німецькими нацистами. У 1933 р. Хосе Антоніо, син генерала Прімо де Рівери, утворив фашистську організацію - Іспанську фалангу. У жовтні 1934 р. до складу уряду було введено трьох представників профашистських організацій. На знак протесту ліві партії організували по всій країні страйки і демонстрації робітників.

В Астурії відбулися збройні сутички з поліцією, а в Каталонії сепаратисти проголосили створення окремої республіки. За наказом уряду марокканські частини генерала Франсиско Франко жорстоко розправилися з демонстрантами й страйкарями. Повстання в Астурії й Каталонії були придушені. У відповідь на репресії ліві партії і республіканці у січні 1936 р. уклали пакт про створення Народного фронту, до якого увійшли різні політичні сили. Народний фронт виступив за відновлення демократичних свобод, підвищення заробітної плати, проведення амністії для політичних в'язнів тощо. У лютому 1936 р. блок партій Народного фронту здобув більше половини місць у кортесах. На зміну центристському уряду прийшов уряд республіканців, який очолив Мануель Асанья. Перемога Народного фронту в Іспанії мала важливе міжнародне значення. Це була перемога демократії, здобута конституційним шляхом.

Навесні 1936 р. Мануеля Асанью було обрано президентом, а посаду прем'єр-міністра посів лівий республіканець Касарес Кірога. Його уряд амністував політичних в'язнів, розпустив ряд реакційних організацій, застосував репресії до 6 тис. противників Народного фронту. Було відновлено автономію Каталонії, запроваджено соціальне законодавство. Майже 100 тис. селян отримали 750 тис. га землі. Проте реформи відбувалися повільно, найбільшочіші питання (аграрне, робітниче та національне) програми Народного фронту не були до кінця реалізовані.

Цім скористалися генерали профашистської орієнтації, котрі організували заколот. Очолив його Ф. Франко. 18 липня 1936 р. заколотники передали в ефір: «Над Всією Іспанією - безхмарне небо». Це був сигнал до дії. Першими виступили військові частини в іспанському Марокко, яких підтримали військові в багатьох регіонах Іспанії. Країна була втягнута у вир громадянської війни.

Військові прагнули реставрувати владу консервативних сил, відновити значення церкви, знищити завоювання демократії. Противники демократії, прихильники генерала Франко стояли на фашистських позиціях. Захисники уряду почали називати себе республіканцями або лоялістами. В країні розпочалася громадянська війна. Ліга Націй намагалася зупинити кровопролиття, але діяла повільно і дуже мляво. В перші місяці громадянської війни прихильники генерала Франко зазнали поразки. Їм на допомогу прийшли війська Німеччини та Італії. Заколотники почали тіснити республіканців. Франкісти висунули гасло: «Єдина країна, єдина держава, єдиний вождь». Генерала Франко почали називати «жаудильйо», тобто вождь. На територіях, завойованих військами Франко, встановлювалися жорстокий диктаторський режим.

Франція й Англія оголосили про своє невтручання в іспанські справи. Невдовзі до них приєдналися ще 27 країн Європи, тоді як Німеччина та Італія й надалі постачали франкістів зброєю й військовою силою. Глава республіканського уряду соціаліст Ларго Кабальєро звернувся до Радянського Союзу за підтримкою. Керівництво СРСР направило республіканцям велику кількість зброї, військового спорядження і кілька сотень радників. На заклик комуністів і соціалістів до Іспанії поїхали тисячі волонтерів, котрі вливалися у лави республіканської армії. Франкісти розпочали рішучий наступ на Мадрид. У столиці, в тилу республіканців, діяли збройні загони прихильників Франко, які влаштовували диверсії, провокації, вбивства, допомагаючи франкістам взяти Мадрид. Ці загони називали «п'ятою колоною».

У 1937 р. франкісти зазнали поразки під Гвадалахараю. Проте незабаром Франко разом з військами Німеччини та Італії почав тіснити загони республіканців та інтернаціоналістів. Республіка вела нерівну боротьбу. Військова перевага була на боці франкістів. В результаті вдалих боїв вони завойовали Басконію, Астурію і, прорвавши арагонський фронт, вийшли до Середземного моря. Республіканську оборону було зламане. Ситуація стала критичною, хоча республіканці мужньо стримували натиск франкістських військ. Після важких, виснажливих боїв тисячі захисників республіки відступили до Франції. На початку 1939 р. війська генерала Франко та його союзників оволоділи Каталонією, а 5 березня в Мадриді спалахнуло антиреспубліканське повстання. До кінця березня 1939 р. вся територія Іспанії опинилася в руках франкістів. Франко проголосив себе необмеженим диктатором. У громадянській війні в Іспанії загинуло близько 1 млн. чоловік. Економіка країни на довгі роки була підірвана, життєвий рівень іспанського народу став найнижчим у Європі.

42. Охарактеризуйте і порівняйте основні варіанти політики державного регулювання економіки в Латинській Америці

У 20-х роках розвиток країн Латинської Америки характеризувався певною стабільністю і прийнятними темпами господарського поступу. Сприятлива економічна ситуація на світовому ринку забезпечувала стійкі прибутки від вивозу продукції, приваблювала значну кількість іммігрантів до Аргентини, Уругваю та Бразилії.

Після першої світової війни посилилася залежність латиноамериканських країн від іноземного капіталу. Зарубіжні інвестори і підприємці, насамперед із США, почали витісняти звідси англійських конкурентів, розширювати свій вплив. Зростання північноамериканської економічної експансії супроводжувалося втручанням у внутрішні справи держав регіону, зокрема в зоні Карибського басейну. Зміни, що сталися у світі після завершення війни, суттєво вплинули на становище латиноамериканських країн.

Національна демократія разом з робітництвом намагалася організувати рух проти латифундизму та іноземного втручання. Наприкінці 1924 р. в Перу було створено «Партію блоку трудящих мас і національної буржуазії», яка виступила за політичне об'єднання Латинської Америки, націоналізацію земель і промисловості, інтернаціоналізацію Панамського каналу. Осередки цієї партії виникли й в інших країнах континенту. Так зародився масовий національно-визвольний рух, прихильники якого виступали проти більшовицьких і марксистських ідей, відстоювали гасло особливого шляху розвитку країн Латинської Америки.

Наприкінці 20-х років у багатьох латиноамериканських державах розпочалася активна боротьба проти місцевої реакції та іноземного втручання. Так, у 1926 р. в Нікарагуа була створена повстанська армія, що розпочала збройну боротьбу під гаслом «краще померти патріотом, ніж скітати рабом! Свобода або смерть». Тільки в середині 30-х років цей рух почав слабнути під ударами диктатора Сомоси.

Подібні рухи розгорнулися в Сальвадорі, Гватемалі, на Кубі та в інших країнах Карибського регіону, відомих під назвою «бананових республік». Суперництво США та Англії за вплив у латиноамериканських країнах спричиняло воєнні конфлікти між останніми. Так, у 1932 р. Болівія почала воєнні дії проти Парагваю за нафтовий район Гранд Чако, на який претендувала англо-голландська нафтова компанія. Війна тривала до 1935 р.

З 1933 р., після приходу до влади у США президента Ф. Д. Рузвельта, американська політика зазнала докорінних змін. США проголосили принцип невтручання у внутрішні справи країн Латинської Америки. Рузвельт виступав з позиції «доброго сусіда», пропонуючи урядам латиноамериканських держав взаємовигідні торгові угоди, надання технічної допомоги тощо.

Напередодні другої світової війни стійкі економічні позиції в Аргентині, Бразилії, Чилі, Гватемалі, Мексиці й Болівії мала Німеччина. За обсягом експорту в Латинську Америку вона наздогнала Англію. Активно заохочувалася еміграція німців до латиноамериканських країн, що згодом сприяло створенню тут фашистських організацій.

Водночас при допомозі Комінтерну тут виникали компартії та пробільшовицькі організації. Захист інтересів широких народних мас очолило робітництво Латинської Америки, діяльність якого досягла високої організованості. У 1930 р. на конгресі в Мехіко була створена Конфедерація трудящих Латинської Америки, яка виступила за єдність профспілкового руху усього континенту.

Під тиском обставин уряди багатьох латиноамериканських країн змушені були шляхом удосконалення законів регулювати взаємовідносини різних соціальних верств і груп суспільства. Були прийняті закони про працю та взаємовідносини між працюючими й підприємцями, про діяльність профспілок тощо. У 1939 р. на Панамериканській конференції в Лімі країни Латинської Америки і США заявили про свою готовність захищати континент від будь-якого іноземного втручання.

Загалом зміни, які відбувалися в Латинській Америці, свідчили про те, що цей континент втягувався у вир світових подій.

Загострення внутрішньополітичної ситуації призвело до встановлення в багатьох країнах Латинської Америки диктаторських режимів. Важливу роль у цих процесах відігравали військові, представники вищого католицького духовенства і латифундисти.

У липні 1926 р. уряд Мексики заборонив духовенству займатися політичною діяльністю і позбавив його права на володіння нерухомим майном. Церква виступила на захист своїх привілеїв, бойкотувавши урядові заходи. З її ініціативи у 1927 р. почався заколот «кристерос» («захисників християнства»). Заколотників підтримали іноземні нафтові компанії. Уряд країни змушений був відмінити «нафтовий закон», надавши іноземцям право на розвідку й видобуток нафти на території країни. Таким чином, заколот поклав початок встановленню режиму «революційного каудилізму» (вождизму). У 1928 р., після вбивства релігійним фанатиком президента країни, до влади прийшли противники демократичних перетворень. У 1929 р. спалахнув новий заколот армійських частин у північно-західній частині країни, який загрожував встановленням військової диктатури. Урядові вдалося придушити його. Лідер Національно-революційної партії генерал Ласаро Карденес, популярний політичний діяч, став новим президентом Мексики. Його політика сприяла об'єднанню демократичних сил і проведенню прогресивних перетворень. Однак національно-реформістський уряд не влаштував іноземні компанії, які в 1933 р. спробували організувати черговий військовий переворот. У роки другої світової війни Мексика рішуче розірвала будь-які відносини з державами фашистського блоку. Демократичний рух у Мексиці очолив генерал Альваро Обрегон. Він виступав за створення суспільства «всезагального блага й соціальної справедливості».

У 1933 р. виникла Всезагальна конференція робітників і селян Мексики. Уряд Ласаро Карденаса з 1934 по 1940 р. проводив прогресивні реформи, котрі сприяли зміцненню незалежності країни. У 20-ті роки при владі у Бразилії перебувала республіканська партія. Вона відображала інтереси плантаторів і торгово-промислових кіл штату Сан-Паулу, або так званих «паулістів». Диктаторські методи управління викликали загальне невдоволення, внаслідок чого у липні 1924 р. група офіцерів, яких підтримували демократичні сили, підняла повстання. Боротьба уряду з повстанцями продовжувалася до початку 1927 р.

У 1932 р. була заснована профашистська партія Бразильський інтегральний рух. Метою її діяльності оголошувалася боротьба проти «рабської залежності людей від капіталу». Галасливою демагогією вони залучали на свій бік широкі верстви знедоленого населення. Через рік партія нараховувала майже 200 тис. членів. У 1935 р. на політичну арену вийшли «паулісти». Вони виступали проти уряду Варгаса, який відображав інтереси національного бізнесу і прагнув прискореного розвитку ринкової економіки в країні.

У листопаді 1937 р. під час передвиборчої кампанії Варгас розігнав парламент, скасував конституцію і проголосив створення «нової держави». В країні було введено надзвичайний стан, заборонено масові виступи, страйки і т. п. Варгас також розпустив усі політичні партії. Переворот підтримали Німеччина й Італія. У Бразилії було встановлено диктатуру, яка відстоювала національні інтереси, виступала проти засилля іноземного капіталу. Декілька підприємств, які належали іноземним монополіям, були націоналізовані, почав реалізовуватися план розвитку національної важкої індустрії. Варгас підтримував бразильських підприємців, виступав за створення державного сектора економіки, сприяв поліпшенню становища широких верств населення. Це забезпечило йому симпатії значної частини суспільства.

Використовуючи принципи корпоративності, запозичені в італійських фашистів, він посилив державний контроль над робітничим рухом. Уряд Варгаса створив синдикати підприємців, які об'єднувалися з профспілками для захисту інтересів усього суспільства. Така система тимчасово забезпечувала соціальний мир у країні.

У Аргентині 20-х років не ущухала боротьба між землевласниками і фінансово-промисловою олігархією. Йшлося про продаж нафтових концесій, яких домагалися іноземні, зокрема північноамериканські компанії. Частина ж урядовців виступала за націоналізацію нафтової промисловості. У Бразилії в 20-х роках розвивався стихійний селянський рух. Водночас боротьбу розпочали молоді офіцери і старшини (рух тентеністів). Вони висували гасло вільної Бразильської республіки, намагаючись реалізувати його шляхом «військової революції». У 1922 р. кадети військового училища і молоді офіцери столичного гарнізону повстали проти уряду. Виступ був жорстоко придушений.

Повстання військових 5 липня 1922 р. підтримали робітники, інтелігенція, середні верстви. До нього приєдналися військові на півдні країни і моряки броненосця «Сан-Паулу». Під тиском урядових військ повстанці перейшли до тактики партизанської боротьби, яка тривала до кінця 20-х років. Апогеєм демократичних процесів стала революція 3 листопада 1930 р. Тентеністи на чолі з Л. Престером закликали широкі маси до антиурядової боротьби, внаслідок чого до влади прийшов президент Ж. Варгас. Він здійснив ряд демократичних перетворень. Рух 1930 р. був оголошений «великою загальнонаціональною ліберальною революцією, яка захищає інтереси усього народу».

В середині 30-х років у Бразилії було утворено Національно-визвольний альянс (НВА), який об'єднав різні антифашистські організації. Майже водночас утворилася і Єдина профспілкова конференція, яка увійшла до складу НВА. Так виник Народний фронт, котрий відображав інтереси широкого загалу населення, виступав за радикальні соціальні зміни. Державний переворот 1937 р. затримав на певний час розвиток демократичного руху в Бразилії, сприяв фашизації суспільства.

В Аргентині після першої світової війни рух за демократичні реформи очолила партія Громадський радикальний союз. Її вимоги підтримав президент країни Рігоєйн - лідер цієї партії. У 20-ті роки Аргентина була охоплена студентськими, селянськими і робітничими виступами, які відбувались під гаслом боротьби за поліпшення соціального становища, за землю, демократичні права і свободи. Внаслідок військового перевороту 1930 р. до влади прийшли реакційні сили, які загальмували демократизацію суспільства. З 1933 р. в Аргентині розгорнувся антифашистський рух, згуртувалися профспілки, створювалися передумови для виникнення демократичного фронту.

У 1930 р. генерал Хосе Фелікс Урібуру, заручившись підтримкою армії та флоту, організував антиурядову змову. Президент змушений був піти у відставку. Столицю Аргентини Буенос-Айрес окупували війська заколотників. Урібуру оголосив себе президентом. У країні запровадили надзвичайний стан, заборонили діяльність політичних партій. Однак нова влада не користувалась популярністю в народі. У 1931 р. Урібуру змушений був провести президентські вибори, на яких зазнав поразки.

У 1935-1936 рр. в Аргентині посилюлася діяльність реакційних організацій профашистського спрямування. Німецькі емігранти створили партію, тісно пов'язану з нацистською партією Німеччини. Виникла загроза приходу до влади фашистів, встановлення диктаторського тоталітарного режиму. На шляху реакції стали аргентинські демократичні сили: радикали, соціалістичні і прогресивні демократи, які відстоювали конституційні методи правління державою.

У Чилі в 1924 р. група армійських офіцерів, яких підтримували консервативні сили, повалила ліберальний уряд і встановила військову диктатуру. Військова хунта протрималася лише чотири місяці. Черговий військовий переворот відновив владу лібералів. Період конституційної влади тривав недовго. У 1927 р. полковник Карлос Ібаньєс усунув президента країни і встановив свою диктатуру Диктаторськими методами він намагався врегулювати соціально-економічні труднощі. Ібаньєс був прихильником фашистської Італії, через що його назвали «чилійським Муссоліні».

З метою виправлення становища у сільському господарстві диктатор розпорядився купувати землю у латифундистів і в кредит продавати її селянам. Проте селянство неспроможне було скористатися цією можливістю. Країну постійно лихоманило від виступів робітників, селян, міських низів. Влітку 1932 р. Ібаньєс змушений був втекти з Чилі. Проте новий уряд не зміг стабілізувати економічне становище, ліквідувати соціальні конфлікти. Влітку 1932 р. черговий військовий переворот відновив владу прихильників Ібаньєса. Чилі була проголошена «соціалістичною республікою», яка, потрапивши під вогонь критики як пробільшовицьких, так і правих партій, проіснувала лише 12 днів.

Протягом 1932 р. Чилі пережила три військових перевороти. У жовтні були проведені президентські вибори і до влади повернувся А. Алессандро, колишній президент від лібералів. Так завершилася низка політичних криз і внутрішніх потрясінь. Латифундисти та їхні партії були усунені від

політичної влади, яка перейшла до промислових і фінансових кіл. В Чилі внаслідок парламентських виборів 1920 р. до влади прийшов кандидат Ліберального альянсу Артуро Алессандрі, котрий обіцяв провести глибокі демократичні перетворення. Відновлення конституційного режиму сприяло діяльності опозиційних партій.

Проте період конституційного правління продовжувався недовго. У 1927 р. в країні було встановлено диктатуру. У вересні 1931 р. почалося повстання військових моряків. Їх підтримали деякі сухопутні військові частини та революційно налаштована молодь. Після придушення повстання в Чилі встановилася диктатура військової хунти. З весни 1933 р. почався процес згуртування сил чилійської демократії. Прихильники соціальних реформ утворили соціалістичну партію, яку підтримала частина робітників та інтелігенції. Партія виступала проти більшовизму та інших лівих теорій. Уряд Народного фронту, що утворився у 1938 р., відновив у країні демократичні свободи і сприяв розвитку національної економіки.

Міжвоєнна історія країн Латинської Америки є яскравим свідченням складності розвитку демократичних процесів, що відбувалися на континенті.

43. Особливості соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку країн Центрально-Східної Європи у 20-30 рр. XX ст.

Загальна характеристика становища в Польщі, Чехословаччині, Угорщині, Румунії, Югославії

Усі країни Східної Європи потребували серйозних реформ. За винятком Чехословаччини, вони не мали розвинутої промисловості, були відсталіми в економічному відношенні державами. Лише в **Чехословаччині**, де утвердилася демократія, економіка в 20-і роки розвивалася дуже добре. У 30-і роки в країні швидко назрівали національні проблеми, пов'язані з прагненням словацького і німецького населення вийти зі складу Чехословаччини. У 1938-1939 рр. Чехословаччина була окупована Німеччиною.

У Польщі була проголошена республіка, але в 1926 р. тaa установилася диктатура Ю. Пілсудського. Економіка розвивалася дуже нерівномірно, країна залишалася бідною. Гострою проблемою були складні відносини із СРСР, Литвою і Німеччиною.

1918 р. в Угорщині було проголошено республіку. 1919 р. владу в країні захопили комуністи, проголосивши Угорську Радянську республіку, але за допомогою іноземних військ комуністи були швидко розгромлені. Після Першої світової війни Угорщина втратила дві третини своєї території. Вона була знову проголошена монархією, але реально країною керував диктатор М. Хорті. Було проведено обмежену земельну реформу (10 % землі поміщиків продано селянам). Наприкінці ці 30-х років Угорщина стала союзницею Німеччини.

Румунія значно збільшила свою територію, але залишалася відсталою країною. Тут також було проведено земельну реформу (селяни викупили частину землі поміщиків). У 20-х роках промислове виробництво зросло, але заробітна плата була низькою. У країні встановилася королівська диктатура (1938 р.), діяла фашистська організація «Залізна гвардія». 1940 р. фашисти захопили владу в країні.

У Болгарії на початку 20-х років була політична нестабільність. 1923 р. праві сили зробили переворот, основні посади в уряді обійняли військові. 1923 р. повстали комуністи, але їхній виступ було швидко придушено. Країна залишалася сла-1 борозвиною. У 1934 р. відбувся новий військовий переворот: на чолі з К. Георгиевим. Були зроблені спроби державного регулювання економіки. З 1935 р. диктатуру установив цар Болгарії БОРИС. Болгарія була найбільш нестабільною країною Південної Європи.

В Югославії головною проблемою були міжнаціональні відносини. Уряд країни намагався спиратися на сербів цілком підкорити інші народи Югославії. Країна пережила державний переворот, югославські королі проводили консервативну політику.

Російська революція 1917 року. Громадянська війна в Росії

Росія в роки Першої світової війни зазнала тяжких втрат популярності царя Миколи II і здійснюваної ним політизменшилася. Наприкінці лютого 1917 р. у Петрограді почалися страйки, які 23 лютого 1917 р. переросли в революцію, її об'єктивними причинами були відсутність демократії в країні, важке становище робітників, невирішеність селянського і національних питань. 2 березня 1917 р. Микола II зрікся престолу. Було створено Тимчасовий уряд, але він не зважився проводити серйозних реформ. Продовжувалася війна, до осені основних завдань революції не було виконано. Більшовики змогли організувати частину робітників, солдатів і селян на боротьбу проти уряду і 25 жовтня 1917 р. захопили владу у Петрограді. Незабаром розпочалася громадянська війна, яку спричинила боротьба за владу між різними політичними силами. Головними учасниками громадянської війни стали сили «червоних» (більшовиків) і «білих» (їхні політичні супротивники). Білі одержували допомогу від країн Антанти. Основними районами білого руху стали Сибір, Кубань, Дон. Формально головою руху був адмірал О. В. Колчак, але фактично інші лідери білих (А. І. Денікін, М. М. Юденич, Е. К. Міллер) діяли самостійно. Вирішальні події війни відбулися в 1919 р. Навесні війська О. Колчака із Сибіру почали наступ на Москву, але були швидко зупинені і відкинуті більшовиками. Улітку 1919 р. на території України активно діяли денікінці. Наприкінці 1919 р. війська Денікіна були розбиті біля міст Орел і Воронеж. Навесні 1920 р. білі контролювали тільки Крим і Далекі Схід. У листопаді 1920 р. червоні захопили Крим. До кінця 1922 р. під їхній контроль перейшли Закавказзя, Середня Азія і Далекі Схід.

Війна завдала величезного лиха країні: у боях, від голоду і терору загинуло 12-15 млн. людей. Ще 2 млн. назавжди залишили Росію.

44. Охарактеризуйте основні явища та течії в культурному житті Західної Європи та Північної Америки у 1918-1939 рр.

Перша світова війна істотно вплинула на зміну людського світогляду. Оптимізм і впевненість у людському прогресі змінилися глибоким песимізмом — зневірою у щасливе майбутнє. Настав час «переоцінки всіх цінностей», переважало відчуття занепаду європейської цивілізації. Це явище одержало назву декадентство (занепад). Маніфестом декадентства стала книга німецького історика Освальда Шпенглера «Захід Європи» (1919—1922.рр.). Автор стверджував, що Європа пройшла вищу точку свого культурного розвитку і вступила в смугу занепаду.

У суспільній свідомості поширюється ірраціоналізм — зневіра в можливості людського розуму. Відбувається занепад інтересу до класичної філософії, що пояснювала світ за допомогою розуму. Тепер пізнання світу відбувається на основі інтуїції, свободи, життєвого пориву. У 20-ті рр. XX ст. особливою популярністю користувалося навчання Зігмунда Фрейда про те, що в житті людини головну роль відіграють комплекси несвідомих, потягів і мотивацій, людських інстинктів.

Ірраціоналізм поширювався також завдяки революції у фізиці, зробленої Альбертом Ейнштейном (теорія відносності). Ньютонівська картина світу була відкинута.

Світова культура розвивалася під впливом песимізму та ірраціоналізму. Реалізм у мистецтві відходить на другорядні позиції. Характерними рисами розвитку мистецтва стають абстракціонізм (засновник — російський художник В. Кандинський), сюрреалізм (засновник — С. Далі), кубізм, фавізм (А. Матісс), експресіонізм, конструктивізм (В. Татлін).

Література також перебувала під впливом ірраціоналізму і песимізму. Ініціює новий літературний напрямок — модернізм (розмивання меж між мистецтвом і реальністю). Відомими представниками цього жанру були М. Пруст, Ф. Кафка, Дж. Джойс. Однак багато представників літератури і мистецтва продовжували діяти в жанрі реалізму або використовували прийом новомодних жанрів (наприклад, творчість П. Пікассо).

У 20-х рр. XX ст. відбувається зародження масової культури, що стала необхідною для життя суспільства. Засоби масової інформації впливали на свідомість людей. Газети і журнали могли маніпулювати суспільною свідомістю. Важливим засобом масової інформації стає радіо. Президент США Франклін Рузвельт проводив регулярні «бесіди біля камі-на» по радіо, де розповідав про проблеми Америки. Адольф Гітлер перетворив радіо на одне з основних джерел впливу на суспільну свідомість. Масовим видом мистецтва в 20—30-ті рр. XX ст. стало кіно. Світовим центром кінематографу став Голлівуд. Американські фільми демонструвалися в усьому світі. Улюбленим актором став Ч. Чаплін, який за допомогою гротеску зображував трагедію «маленької людини». Зірками американського кіно стали Д. Дурбін, К. Гебл, Д. Фербенкс. Для кращих американських фільмів характерні реалізм, соціальна спрямованість, блискуча гра акторів.

У Німеччині, Італії, Японії кіно підпорядковувалось ідеям фашизму і шовіністичній пропаганді. Демонструвалися історичні фільми, що фальсифікували історію і дійсність.

У СРСР кінематограф служив пропагандистським цілям більшовицького режиму. Однак радянські фільми були поставлені з високою професійною майстерністю. Це роботи режисерів С. Ейзенштейна, братів Васильєвих, Г. Олександрова та ін.

У тоталітарних державах література слугувала інтересам режиму. У Німеччині письменників або залякували, або підкуповували, а незговірливих відправляли в концтрайні табори. Після приходу до влади фашистів Німеччину залишили Л. Фейхтвангер, Т. і Г. Манні, А. Цвейг та ін. У СРСР у 1930-ті рр. літературний процес цілком контролювався партійними чиновниками. У 1934 р. був створений Союз письменників СРСР. У мистецтві панував єдиний літературний стиль — соціалістичний реалізм. Письменники, що не бажали підкорятися, були репресовані (Б. Пильняк, О. Мандельштам, В. Катаєв і багато інших). В Італії письменники відходять від соціальної тематики, а в поезії переважають трагічні мотиви. У Японії письменники у своїх творах прославляють культ війни, насильства, всіляко обґрунтовують гасло «Азія для азійців!». У західних демократичних державах письменники і поети мали велику свободу творчості. Новим явищем у літературі 20-х рр. XX ст. стала проблема «загубленого покоління»

(протест проти жахів Першої світової війни, відображення песимізму і розчарування в дійсності): Е. Хемін-гуей, Д. Олдингтон, Е. М. Ремарк та ін. У зв'язку з наростанням фашистської загрози з'являються антивоєнні та антифашистські романи Т. Манна «Йосип і його брати», Е. М. Ремарка «На Західному фронті без змін».

У 20—30-ті рр. XX ст. як реакція на появу масового читача у літературі стає популярним жанр детектива. Це романи А. Крісті, Ж. Сімено-на, Р. Стаута та ін.

Характерною рисою літератури в демократичних країнах Заходу була комерціалізація.

У тоталітарних державах архітектура стояла на службі правлячого режиму. В Італії виник гротескно-помпезний стиль Пізньої Римської імперії, що пропагував велич Стародавнього Риму та його нащадків — італійців. У Німеччині розвивався реакційний романтизм і німецький варіант модерн — «югендстиль» (пропаганда жорстокості, зарозумілості й грубої сили). У СРСР зводилися статуї вождів, при цьому руйнувалися історичні пам'ятники і цілі міські квартали. В архітектурі панував «важкий» стиль — конструктивізм і радянське бароко.

Висновок. У тоталітарних державах культура слугувала інтересам правлячого режиму. Культура повинна була відбивати життя, яке пропагувала існуюча влада, незгодних з цим знищували. У демократичних державах культура розвивалася більш вільно, однак уникнути комерціалізації їй не вдалося.

46. Антигітлерівська коаліція: створення, цілі учасників, взаємовідносини між ними, основні досягнення.

Союз держав і народів, боровшихся в Другій Світовій війні проти агресивного блоку гітлерівської Німеччини, фашистської Італії, мілітаристської Японії і їхніх сателітів. Поєднувала держави, що перебували в стані війни із країнами фашистського блоку, але внесок окремих її учасників у розгром ворога був досить різним. Вирішальною силою Антигітлерівської коаліції був Радянський Союз, що зіграв головну роль у досягненні перемоги. Три інші великі держави - США, Англія, Франція також брали участь своїми збройними силами в боротьбі проти гітлерівської Німеччини, її союзників у Європі й проти Японії.

Окремі держави Антигітлерівської коаліції (напр., Мексика) допомагали основним її учасникам головним чином поставками військової сировини. Були, однак, і такі країни, котрі оголосили війну Німеччині лише перед самим її розгромом і не внесли ніякого внеску в перемогу над загальним ворогом (напр., Туреччина).

До моменту закінчення військових дій з Японією в стані війни із країнами фашистського блоку перебували: Австралія, Аргентина, Бельгія, Болівія, Бразилія, Великобританія, Венесуела, Гаїті, Гватемала, Гондурас, Греція, Данія, Домініканська Республіка, Єгипет, Індія, Ірак, Іран, Канада, Китай, Колумбія, Коста-Рика, Куба, Лівія, Люксембург, Мексика, Нідерланди, Нікарагуа, Нова Зеландія, Норвегія, Панама, Парагвай, Перу, Польща, Сальвадор, Саудівська Аравія, Сирія, СРСР, США, Туреччина, Уругвай, Філіппіни, Франція, Чехословаччина, Чилі, Еквадор, Ефіопія, Югославія, Південно-Африканський Союз; війну державам "вісі" оголосили також Болгарія, Угорщина, Італія й Румунія, що входили раніше до складу агресивного.

Серйозну підтримку Антигітлерівській коаліції зробили партизанська боротьба на окупованій агресором території СРСР, а також керовані комуністами бойові антифашистські організації в країнах фашистського блоку - Італії, Румунії, Болгарії, Угорщині й у самій Німеччині, котрі зробили важливий внесок у справу ліквідації агресорського режиму в зазначених країнах.

Початок створенню Антигітлерівської коаліції було покладено заявами про взаємну підтримку, зробленими переговорами СРСР, США й Англії після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР, радянсько-американськими переговорами влітку 1941, підписанням 12 липня 1941 радянсько-англійської угоди про спільні дії у війні проти Німеччини, Московською нарадою 1941 р. трьох держав, а також рядом інших угод між союзниками у війні проти агресорського блоку. 1 січня 1942 р. у Вашингтоні була підписана Декларація 26 держав, котрі перебували на той час у стані війни з Німеччиною, Італією, Японією і їхніми союзниками.

В Декларації говорилося про зобов'язання країн Антигітлерівської коаліції використати всі військові й економічні ресурси, котрі вони мали, для боротьби проти фашизму. Надалі союзні відносини між учасниками Антигітлерівської коаліції були скріплені рядом нових документів: радянсько-англійським договором 1942 р. про союз у війні проти гітлерівської Німеччини і її спільників у Європі й про співробітництво й взаємну допомогу після війни (підписаний 26 травня 1942 р.), угодою між СРСР і США про принципи, застосовних до взаємодопомоги у веденні війни проти агресії (11 червня 1942 р.), радянсько-французьким договором 1944 р. про союз і взаємодопомогу (укладений 10 грудня 1944 р.), постановами Тегеранської (листопад - грудень 1943 р.), Кримської (лютий 1945 р.) і Потсдамської (липень - серпень 1945 р.) конференцій голів держав СРСР, США й Великобританії.

Протягом всієї війни усередині Антигітлерівської коаліції боролися дві політичні лінії - лінія СРСР, послідовно й неухильно, що домагалася прийняття, рішень, спрямованих на досягнення найшвидшої перемоги й розробку демократичних принципів післявоєнного устрою миру, і лінія західних держав, які прагли відкоригувати ведення війни й рішення післявоєнних проблем своїм імперіалістичним інтересам. Ці дві лінії протистояли одна одній при визначенні цілей війни, координації військових планів, виробленню основних принципів післявоєнного мирного врегулювання, створенні нового міжнародного органу по підтримці миру й безпеки - Організації Об'єднаних Націй, і т.д. З боку правлячих кіл США й Англії допускалися грубі порушення союзницьких зобов'язань стосовно СРСР, що знаходило своє вираження в затягуванні відкриття другого фронту в Європі з метою максимального знекровити й ослабити Радянський Союз, у кількарізних затримках з поставками йому озброєння, у спробах різних представників за спиною правлячих кіл СРСР домовитися з гітлерівською Німеччиною про висновок сепаратного миру.

Однак перемоги радянських збройних сил, поступова лінія СРСР на зміцнення союзницьких відносин, а також протиріччя між імперіалістичними державами дали можливість Антигітлерівській коаліції у цілому успішно впоратися із завданнями, що виникали протягом всієї війни, аж до перемоги над Німеччиною, а потім і Японією. Але вже незабаром після закінчення війни керівні кола західних держав стали проводити недружно, а потім і явно ворожо політику, у відношенні СРСР. Останнім великим політичним актом, спільно здійсненим у цій складній обстановці державами Антигітлерівської коаліції, з'явилися розробка й висновок у лютому 1947 р. мирних договорів з Італією, Болгарією, Угорщиною, Румунією й Фінляндією. США й Англія разом зі своїми західними союзниками, вступивши на шлях розв'язання гонки озброєнь, створення агресивних військово-політичних блоків, атомного шантажу, розміщення своїх збройних сил і військових баз уздовж кордону СРСР і інших країн соціалізму, поклали початок "холодній війні", що різко загострила всю міжнародну обстановку.

47. Порівняйте особливості німецького окупаційного режиму в різних країнах Європи.

Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини і я фюрер Адольф Гітлер, які прийшли до влади у 1933 р., ніколи не визнавали той європейський порядок, який встановили Франція й Англія після перемоги у Першій світовій війні. Фашистський уряд Італії на чолі з Б.Муссоліні у 30-х році активізував свою діяльність, спрямовану на перегляд Версальського мирного договору. Розпочинаючи війну в Європі німецькі нацисти насамперед переслідували мету об'єднати у складі Третього рейху всі землі, де компактно проживали німці, встановити панування Німеччини у Західній і Центральній Європі, забезпечити «життєвий простір» для німецької нації у Східній Європі.

До осені 1942 р. Німеччина контролювала майже всю Європу: більшість європейських держав було або окуповано німецькими військами, або перебувало з Німеччиною в союзницьких відносинах. Версальського устрою в Європі не лишилося. На зміну йому прийшов «новий порядок», який визначали Німеччина та її союзники. Лише кілька країн Європи не підпали під владу гітлера: Іспанія, Ірландія, Португалія, Туреччина, Швейцарія, Швеція — зберегли нейтралітет.

Форми і методи здійснення німецького панування у різних європейських країнах істотно різнилися.

1. Території сусідніх з Німеччиною держав, де переважно компактно проживало німецьке населення, були просто анексовані й уведено безпосередньо до складу Третього рейху. Це сталося з Австрією, Судетами, західною і північною частинами Польщі (Сілезія, Велікопольща, Помор'є), Данцигом, Ельзасом-Лотарінгією, Люксембургом, північною Словенією, а після капітуляції Італії, принаймні де-факто, Трієстом та Італійським Тіролем.

2. Окупаційна політика німецьких властей у західноєвропейських країнах (Франції, Бельгії, Голландії, Данії, меншою мірою в Норвегії) відрзнялася порівняно поміркованістю і поблажливістю. Така тактика поміркованої окупаційної політики, яка проводилася найбільш послідовно в Данії, мала за мету спонукати місцеве населення до лояльного співробітництва з німецькими військовими властями. В цих країнах встановлювалися маріонеткові режими, які дублювали державний лад Німеччини. Окупанти зберегли в основному старий державний апарат, однак піддали його суцільній

нацифікації (фашизації), в результаті чого в усіх цих країнах досить широко поширення набув політичний колабораціонізм. Рух Опору проти окупантів поширився і набув сили у цих країнах лише з 1943 р.

3. Окупаційна політика Німеччини та Італії у Центральній і Південно-Східній Європі характеризувалася насамперед ліквідацією «штучних творинь Версалью» — Чехословаччини, Польщі та Югославії, перекошуванням державних кордонів, ліквідацією довоєнних політичних структур, порівняно більш жорстким окупаційним режимом. У Центральній та Південно-Східній Європі було встановлено більш жорсткий, порівняно із Західною Європою, окупаційний режим. На всіх окупованих територіях було запроваджено надзвичайний стан. Населення позбавлялося будь-яких громадянських прав, заборонялася політична діяльність, розпускалися політичні партії та профспілки, не дозволяли страйки і демонстрації. Без дозволу властей заборонялося залишати постійне місце проживання. У більшості районів встановлювалася комендантська година, за проваджувалася обов'язкова трудова повинність. Жорстоко придушувалися будь-які форми непокорі й опору. Для утримання населення у покорі використовувалася система заручництва і масових езекуцій. Економіка окупованих країн використовувалася в інтересах окупантів і була під їхнім контролем. Промисловість працювала на замовлення окупантів. Сільське господарство постачало їх продовольством. Зросли податки. Робоча сила використовувалася на будівництві воєнних об'єктів. «Новий порядок» передбачав здійснення особливої расової політики, жертвами якої стали євреї, цигани, а після них — слов'янське населення Східної Європи.

48. Рух Опору в окупованих країнах Європи в роки Другої світової війни

Однією з особливостей Другої світової війни і складовою її частиною був масовий рух Опору в окупованих і поневолених загарбниками країнах і територіях. Він став неминучою реакцією населення окупованих країн на порядок, запроваджений окупантами. Війна сприяла піднесенню національно-визвольної боротьби народів Азії.

Серед істориків немає єдності поглядів щодо питання і зміст поняття «рух Опору», про значення, своєчасність та ефективність тих чи інших форм антифашистської визвольної боротьби, її періодизації, яка дуже диференційована по країнах, роль і місце в русі Опору різних соціально-політичних сил, вплив на його розвиток зовнішніх чинників (міжнародної обстановки, подій на фронтах, політики Комінтерну).

Антифашистський національно-визвольний рух Опору різних країн має спільні риси. Однак на певних етапах і в різних частинах світу він мав свої, як за масштабами розгортання, так і за цілями і формами боротьби, специфічні риси. В окупованих країнах основна мета руху Опору полягала у вигнанні загарбників і відновленні національної незалежності. В державах фашистського блоку учасники руху Опору боролися за повалення існуючого політичного режиму і встановлення нового суспільно-політичного устрою, тобто тут більш чітко був виражений соціальний характер руху. Звичайно, все це умовно, бо в кожній країні національні й соціальні цілі перепліталися між собою. В Італії боротьба проти «вітчизняного» фашизму поєднувалася з боротьбою проти німецьких окупантів. У країнах Центральної та Південно-Східної Європи соціальний напрям у русі Опору був ще більш помітним. Деякі особливості мав рух Опору народів, які не мали на момент окупації власної національної держави. В Європі — це Україна, народи Прибалтики, колишніх Югославії та Чехословаччини, в Азії — народи Французького Індокитаю, Нідерландської Індії, Бірми, Малайї, Філіппін.

Ці народи деякий час сподівалися на можливість отримання незалежності за допомогою країн Троїстого блоку, невдовзі вони зрозуміли, що «визволителі» лише замінили одну окупацію на іншу. Після цього ілюзії розсіялися і національні сили включились до боротьби проти агресорів за справжню національну незалежність.

Рух Опору — цілісне, хоча і внутрішньо суперечливе, соціально-політичне явище. В усіх країнах він був загальнонаціональним, у ньому брали участь різні соціальні верстви, об'єднані спільною метою — національна незалежність і демократія, в тому чи іншому її обсязі і розумінні. Однак у спільної антифашистської національно-визвольної боротьби: виявлялися різні соціальні й політичні інтереси її учасників. З наближенням кінця війни, визволення та отримання незалежності для своїх країн різниця у кінцевих цілях боротьби ставала все більш очевидною, а соціально-політичне, ідеологічне розмежування набувало все більш чітких організаційних форм. Визначаючи рух Опору цілісним соціально-політичним явищем, варто ще раз підкреслити широкий спектр соціальних, політичних, ідеологічних сил, які у ньому брали участь. Основними політичними тaboraми руху Опору можна вважати ліберально-демократичний, лівоцентристський і радикально-комуністичний. Усі вони різнилися між собою за цілями, формами і методами боротьби, зовнішньополітичною орієнтацією. Учасники ліберально-демократичного табору боролися за визволення своїх країн від окупації шляхом збройної боротьби в союзі з Англією і США, виступали за відновлення довоєнного ладу і демократизацію, дотримуючись вибіркової тактики. Вони вважали, що до вступу на територію їхніх країн союзницьких армій у них немає шансів на перемогу над окупантами. Тому, не бажаючи марного кровопролиття, вони закликали своїх прихильників чекати слушної нагоди, а до того часу втримуватися від масової збройної боротьби, готуватися до загальнонаціонального повстання проти окупантів. На міжнародній арені ліберально-демократичний табір представляли емігрантські уряди або політичні групи у Лондоні.

До лівоцентристського табору належали, як правило, позиційні соціалістичні та селянські партії. Вони теж, не приймаючи окупацію або існуючий політичний режим, боролися за визволення своєї країни через збройну боротьбу за допомогою західних союзників. Майбутнє своїх держав вони вбачали насамперед у відновленні в основних рисах довоєнних порядків, однак при цьому виступали за соціалістичний шлях розвитку своїх країн. Представники цього напрямку виступали за демократизацію і розширення ролі держави в усіх сферах суспільного життя. Їхня тактика до 1943-1944 рр. була вибірковою, а пізніше, під впливом різних, частіше зовнішніх чинників, в їхньому середовищі посилювалися суперечки. Частина з них погодилася на співробітництво з радикально-комуністичним табором, інша — зблизилася з ліберально-демократичним.

Радикально-комуністичний табір об'єднував тих, хто боровся за незалежність своїх країн, виступав проти відновлення довоєнних порядків, за соціалізацію своїх країн за радянським взірцем, орієнтувався на допомогу СРСР. Учасники цього табору були найрадикальнішим крилом руху Опору, ініціаторами з червня 1941 р. негайної збройної боротьби, міської партизанської війни, систематичного саботажу і масових маніфестацій усюди, де тільки були найменші можливості.

Політична та ідеологічна роз'єднаність антифашистських національно-визвольних сил іноді ставала на заваді їх згуртуванню в єдиний фронт, а подекуди призводила й до збройних міжусобиць. У західноєвропейських країнах, Чехословаччині та деяких інших країнах ліберально-демократичні сили Опору пішли на союз з комуністами в інтересах визволення своїх країн і відновлення їх державної незалежності, в Польщі, Югославії, Албанії та Греції досягти єдності серед сил Опору не вдалося і справа дійшла до громадянської війни.

Проблематичним залишається і питання про масовість Опору, ступінь участі в ньому населення. У більшості і, окрім Югославії та Польщі, в активному Опорі брали участь приблизно 1-2%, максимум — 3-4 % населення, є на заключному етапі війни, у момент визволення цих союзницькими військами, відбулися національні антифашистські повстання з масовою участю населення.

Рух Опору відіграв важливу роль у боротьбі за визволення багатьох європейських та азійських країн, прискорив розгром агресорів, сприяв об'єднанню всіх патріотичних сил і незалежності й демократичного розвитку.

49. Спроби мирного врегулювання основних міжнародних проблем та розробка основ повоєнного устрою світу після Другої світової війни

Проблеми мирного облаштування світу розглядалися майбутніми переможцями ще в роки Другої світової війни. З 25 квітня по 26 червня 1945 р. у Сан-Франциско (США) відбулася конференція, яка завершила роботу по створенню Організації Об'єднаних Націй (ООН).

ООН заснована на принципах рівності усіх членів, мирного розв'язання спірних питань, запобігання загрози застосування сили. ООН не мала права втручатися у внутрішні справи країн, крім випадків, коли у такому втручанні виникала доконечна потреба для збереження миру.

Генеральна Асамблея обирає Генерального секретаря ООН, Економічну та Соціальну раду, Раду з опіки, Міжнародний суд. З часом при ООН виникли спеціальні організації: ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури), ВООЗ (Всесвітня організація охорони здоров'я), ЮНІСЕФ (Дітячий фонд ООН) та інші. Для досягнення фінансової стабільності у повоєнному світі під егідою ООН були створені Міжнародний валютний фонд (МВФ) і Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР).

У 1946 р. у Парижі відбулася міжнародна конференція, на якій були розроблені мирні договори з державами - колишніми союзниками нацистської Німеччини - Болгарією, Угорщиною, Італією, Румунією та Фінляндією. Політичні ухвали передбачали заходи, спрямовані на заборону відродження і діяльності фашистських організацій. Згідно із договорами союзники отримували з переможених країн матеріальну і грошову компенсації за збитки,

50. «Холодна війна»: причини, перебіг, динаміка розвитку та наслідки

Початок «холодної війни» стала промова У.Черчілля 5 березня 1946 р. у Фултоні.

Основні принципи політики «втримання»

1. Жорстке і послідовне реагування уряду США на кожен спробу СРСР розширити сферу свого впливу.

2. Створення здорового, благополучного, упевненого в собі суспільства в країнах Заходу для протистояння проникненню комунізму.

Однією з причин «холодної війни» була Доктрина Трумена (12 березня 1947 р.) - допомога вільним народам, спробам закабалення з боку озброєної меншості, що чинять опір, і зовнішнього тиску.

Ще одним яблуком розброду став план Маршалла, ціллю якого було зміцнення європейських демократій шляхом надання термінової фінансової і економічної допомоги. 5 червня 1947 р. - державний секретар США Джордж Маршалл обґрунтував свій план. В квітень 1948 р. - 16 західних країн підписали план Маршалла (отримання 17 млрд. доларів протягом 4 років за умови виведення комуністів з складу уряду).

Зміст суперництва СРСР і США, що починається, - конфлікт демократії і тоталітаризму.

В Європі відбувся розкол на дві військово-політичні системи:

4 квітня 1945 р. - створення Організації Північноатлантичного договору (НАТО) 10 європейськими країнами, США і Канадою - зміцнення військової допомоги країн Заходу.

25 січня 1949 р. - створення СЭВ (Болгарія, Угорщина, Польща, Румунія, Чехословаччина і СРСР). Приєднання Албанії і ГДР.

травень 1949 р. - утворення ФРН.

1 жовтня 1949 р. - утворення КНР.

7 жовтня 1949 р. - утворення ГДР.

1949 р. - випробування ядерної бомби в СРСР.

1952 р. - США випробували першу водневу бомбу.

1955 р. - Організація Варшавського договору (ОВД) - військово-політичний союз.

«Холодна війна» виділяють ряд періодів

1. Погіршення відносин (1947-1953 рр.)

2. Відлига (1953-1959 рр.)

3. Від Берлінської кризи до В'єтнамської війни (1960-1969 рр.)

4. Розрядка (1969-1979 рр.)

5. Остання сутічка (1979-1985 рр.)

6. Закінчення «холодної війни» (1985-1989/1991 рр.)

Суперництво СРСР і США прийняло форму гонки ракетно-ядерних озброєнь.

«Холодна війна» - боротьба двох протилежних соціально-економічних і суспільно-політичних систем за переважаючий вплив в світі.

Наслідки «холодної війни»:

1. Розкол миру на дві протилежні системи.

2. Посилення мілітаризму.

3. Гонка озброєнь досягла небаченого рівня.

4. Формування військово-промислових комплексів СРСР та США.

51. Основні періоди, явища і процеси соціально-економічного та суспільно-політичного життя країн Західної Європи і США в 1945-2008 рр.

Під час Другої світової війни Європа протягом тривалого часу була ареною воєнних дій, внаслідок яких зазнала значних втрат. Переможені в ході війни Німеччина та Італія лежали в руїнах. Не менших втрат зазнали країни-переможниці - Англія, Франція, Нідерланди, Бельгія, Данія, Норвегія. Спільними ознаками для більшості країн Європи після закінчення війни стали інфляція, різкий спад виробництва, безробіття, загальна нестача продуктів і товарів першої необхідності.

Економічна розруха супроводжувалася загостренням політичної боротьби. Вихід на політичну арену антифашистських сил, які прагнули реформувати суспільно-політичний устрій у своїх країнах, криза традиційних партій, розшуки фашистських злочинців та колабораціоністів украї загорівали політичне становище, зокрема в Італії та Франції з їх масовими комуністичними партіями. Заклики комуністів до «революційних методів боротьби» з метою встановлення своєї диктатури під фактичним протекторатом Москви, їхні обіцянки швидко розв'язати соціальні проблеми за умов повоєнних нестатків сприяли політизації робітничих виступів.

У країнах, де перебували радянські війська, у 1945 - 1948 рр. Москвою насильно насаджувалися тоталітарні комуністичні режими. Порушуючи Атлантичну хартію, рішення Кримської й Потсдамської конференцій, керівництво СРСР взяло курс на розширення своєї зони впливу під гаслами будівництва «народної демократії» і «соціалізму» в країнах Східної і Центральної Європи. Ідеологічне та політичне протистояння супроводжувалося заходами СРСР, спрямованими на організацію в 1946-1949 рр. партизанської війни в Греції з території Югославії й Албанії, облогою Західного Берліна у 1948 р. За словами У. Черчілля, радянське керівництво намагалось відгородити країни Східної Європи «залізною завісою». «Холодна війна», що почалася між колишніми союзниками, постійно загрожувала перерости у справжню.

Насильницький розрив традиційних економічних зв'язків, які склалися століттями, негативно позначився на економіці Європи. Загроза комунізації була однією з важливих причин зародження руху за об'єднання вільних країн Західної Європи. Цей рух водночас став і реакцією на крайній націоналізм і мілітаризм у Німеччині та інших державах, що двічі у першій половині ХХ ст. призводили до руйнівних світових воєн.

У лютому 1947 р. британські лейбористи, які з 1945 р. перебували при владі, виступили з ініціативою організації руху за створення Сполучених штатів Європи. В липні 1947 р. у Парижі на нараді представників 16 європейських держав було створено Комітет європейського економічного співробітництва. Розпочалася розробка програми економічної допомоги, очікуваної від США. Католицькі та соціал-демократичні партії у більшості західноєвропейських країн підтримали ідею об'єднання Європи. На першому конгресі європейського руху 1948 р. було прийнято резолюції, які закликали до утворення союзу європейських демократичних держав. Об'єднаною рухові країн Західної Європи сприяв «план Маршалла», що передбачав надання Сполученими Штатами Америки значної економічної допомоги європейським країнам.

За умов зростання популярності ідеї об'єднання демократичних країн Європи і комуністичної загрози у квітні 1949 р. було створено Північноатлантичний оборонний союз (НАТО), до якого увійшли 12 держав, у травні цього ж року організувалась Рада Європи.

Воєнно-політичне об'єднання країн Західної Європи супроводжувалося створенням економічних союзів, ініціаторами побудови яких були уряди Франції та Бельгії. У квітні 1951р. представники Франції, ФРН, Італії, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу підписали у Парижі договір про Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). У ньому наголошувалося на «прагненні країн перейти від вікового суперництва до єдності основних інтересів», сприяти піднесенню життєвого рівня населення.

Організатори ЄОВС прагнули залучити ФРН до рівноправного економічного співробітництва, усунути загрозу німецької експансії, забезпечити доступ до природних ресурсів і спільно встановлювати ціни на вугілля і сталь. Заснування ЄОВС його учасники розглядали як перший крок у справі подальшої інтеграції Європи. Спільна організація виробництва, взаємна технічна допомога, обмін науково-технічною документацією сприяли швидкому зростанню виробництва країн ЄОВС. До середини 50-х років на ці країни припадало 25 % обсягу виробництва продукції всього західного світу.

Процес економічного співробітництва дедалі поглиблювався. У березні 1957 р. у Римі представники шести країн ЄОВС підписали договір про створення Європейського економічного Співтовариства (ЄЕС, його неофіційно називали також «Спільним ринком»). За договором, основним завданням ЄЕС є формування спільного ринку шляхом поступового скасування митних кордонів, проведення єдиної фінансової та економічної політики у промисловості, сільському господарстві, транспорті. На основі поступового економічного зближення планувалося перейти до політичної співпраці. Основні органи управління ЄЕС - Рада та Європарламент. Ці два вищі органи, ухвалюючи спільні рішення і виступаючи на міжнародній

арені як самостійні організації у відносинах з іншими країнами, були основними інструментами політичного зближення. Рішенням Ради ЄС у грудні 1957 р. створено Європейське агентство атомної енергетики (Євroatом), основне завдання якого — сприяти співробітництву, розвитку і мирному використанню атомної енергії.

Сім європейських країн, які не увійшли до ЄС, - Англія, Австрія, Данія, Норвегія, Португалія, Швейцарія і Швеція - в січні 1960 р. утворили Європейську асоціацію вільної торгівлі (ЄАВТ). Основним завданням ЄАВТ було зниження і поступова ліквідація митних зборів, розумне використання природних ресурсів, забезпечення розвитку вільної торгівлі.

Інтеграційні процеси у країнах ЄС порівняно з ЄАВТ до кінця 60-х років набули всеосяжного характеру. З 1968 р. було ліквідовано митні збори у торгівлі між країнами Співтовариства, дозволено вільне переміщення робочої сили. Такі заходи сприяли різкому збільшенню товарообігу, що з 1956 по 1972 р. зріс у 8 разів. Промислове виробництво у країнах «Спільного ринку» розвивалося швидше, ніж в інших державах Західної Європи. Із вступом 1973 р. до ЄС Англії, Данії та Ірландії значно послабилися позиції ЄАВТ, і з того часу інші країни цієї асоціації стали переорієнтовуватися на вступ до «Спільного ринку».

Водночас із розширенням економічного співробітництва здійснювалася розбудова політичних структур. У 60-х роках Рада та Європарламент почали утворювати постійні виконавчі органи, зокрема Секретаріат і галузеві комісії, що наділялися правами наддержавних органів управління. Члени Секретаріату і комісії діють від імені вищого органу ЄС і не залежать від своїх урядів. Розширювалися також права Європарламенту, який з рекомендаційного і контрольного органу поступово перетворювався на законодавчий.

Розширенню і поглибленню інтеграції західноєвропейських країн сприяла ліквідація у 1974-1975 рр. авторитарних режимів у Португалії, Греції та Іспанії. Після скинення у квітні 1974 р. авторитарної диктатури в Португалії відбулися демократичні перетворення. У липні того ж року в Греції після тривалої політичної кризи Туло повалено владу військової хунти. Внаслідок референдуму було скасовано монархію і Грецію проголошено республікою. У листопаді 1975 р. після смерті диктатора генерала Франко в Іспанії постала багатопартійна система. Демократичні перетворення в Іспанії були закріплені в конституції 1978 р. Хоча в цій країні формально і зберігається монархія, демократичні права населення значно розширюються.

Демократизація супроводжувалася поглибленням політичного й економічного співробітництва цих країн з державами «Спільного ринку». Вже з кінця 70-х років розпочалися переговори про їх вступ до ЄС. У 1981 р. було прийнято Грецію, а 1986 р. - Іспанію й Португалію. «Спільний ринок» відтепер налічував 12 країн. Важливе значення в поглибленні інтеграції мало рішення Ради та Європарламенту 1985 р. про поступове об'єднання економічної і валютної систем країни ЄС. Передбачалося до 1993 р. остаточно ліквідувати внутрішні кордони між країнами «Спільного ринку», створити єдиний простір, у межах якого забезпечуватиметься вільне переміщення людей, товарів, капіталів і послуг.

У процесі створення єдиного європейського простору в усіх країнах "Спільного ринку" відбувалася масштабна перебудова технології виробництва. Витрати на піднесення рівня виробництва до загальноєвропейських стандартів у менш розвинутих країнах ЄС (Греції, Португалії, Ірландії) взяли на себе всі члени Співтовариства. Водночас впроваджувалася єдина система оподаткування і соціального захисту населення, вносилися зміни до трудового законодавства країн «Спільного ринку». Соціальний захист у країнах Співтовариства забезпечувався двома напрямками: фаховою підготовкою і вирівнюванням умов праці.

Згуртуванню «Спільного ринку» та інших європейських країн сприяла Рада з питань безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) у Гельсінкі. Тут у серпні 1975 р. глави 33 європейських країн, США і Канади підписали Заключний акт, який визначив основні засади відносин між державами на сучасному етапі: поважання суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів, відмова від застосування сили і загрози її застосування, невтручання у внутрішні справи.

Розрядка міжнародної напруженості, крах тоталітарних режимів у СРСР і країнах Центральної та Східної Європи наприкінці 80-х на початку 90-х років сприяли зміненню ідеї будівництва нової Європи. У листопаді 1990 р. на зустрічі глав держав-учасниць НБСЄ було прийнято Паризьку хартію для нової Європи. Визначаючи Гельсінські принципи відносин між європейськими країнами, учасники зустрічі наголосили на доцільності розбудови багатостороннього співробітництва шляхом створення постійних загальноєвропейських структур - секретаріату НБСЄ, центру запобігання конфліктам, бюро вільних виборів. Паризька хартія 1990 р. завершила епоху конфронтації у світі.

У лютому 1992 р. в Маастріхті (Нідерланди) держави «Спільного ринку» підписали договір про Європейський Союз (ЄС). За договором передбачається до початку ХХІ ст. створити економічне і політичне об'єднання європейських країн зі спільними органами управління, єдиною фінансовою системою і грошовою одиницею. Розширюється коло питань, рішення з яких приймається простою більшістю голосів Ради ЄС. Рекомендації цих органів окремим країнам щодо проведення основних напрямів економічної політики супроводжуватимуться грошовою допомогою для оздоровлення національних економік.

Важливе значення мають положення договору про створення валютного союзу та організацію Європейської системи центральних банків, що контролюватимуть кредити і грошовий обіг у країнах ЄС, розроблятимуть заходи, спрямовані на зниження темпів інфляції: Передбачено заснування спеціального фонду для фінансової допомоги менш розвинутим країнам — Греції, Ірландії, Іспанії, Португалії; проведення узгодженої соціальної політики, мета якої — сприяти зростанню зайнятості населення, поліпшенню умов життя і праці, вирівнюванню заробітної плати у країнах ЄС. Громадянам країн ЄС гарантується право на свободу пересування і проживання на території будь-якої держави - члена Союзу.

Реалізація Маастріхтського договору передбачає три етапи. На першому, який тривав до кінця 1993 р., створювалася Європейська система центральних банків, вживалися заходи щодо стабілізації цін.

Другий етап розпочався з січня 1994 р., коли було засновано тимчасовий валютний орган — Європейський економічний інститут — у складі керуючих центральними банками країн ЄС. Він узяв під контроль технічну підготовку випуску єдиної грошової одиниці — євро. На цьому етапі через надання фінансової допомоги і проведення спільної політики передбачається вирівнювання технічної оснащеності та стабілізація економіки країн ЄС.

З січня 1999 р. має розпочатися третій етап. Країни, що виконали у попередні роки рекомендації Європарламенту, автоматично стануть членами ЄС. Обов'язковою умовою членства в ЄС є досягнення рекомендованих європейських стандартів у виробництві, зниження рівня інфляції до 1,5% на рік, а дефіциту бюджету - до 3 % валового національного продукту. Розширення ЄС - важлива складова розбудови нової Європи. Цей процес уже набрав прискореного характеру. За договором між ЄС і країнами ЄАВТ, що набрав чинності з 1993 р., утворюється єдиний європейський економічний простір. Норми і правила ринку ЄС поширюються на країни Європейської асоціації вільної торгівлі.

З січня 1995 р. членами ЄС стали Австрія, Фінляндія і Швеція. Про свої наміри вступити до ЄС заявили ще з десяток держав, у тому числі ряд країн Східної Європи. Однак вимоги високих економічних показників до країн, що планують стати членами ЄС, можуть віддалити терміни їх вступу.

Виконання Маастріхтського договору, на думку його ідеологів, сприятиме піднесенню виробництва, економічній, політичній, воєнній і духовній консолідації європейських народів, піднесенню їхнього добробуту, зростанню ролі Європи у розв'язанні сучасних світових проблем.

52. Основні етапи, тенденції соціально-економічного розвитку США в 1945-2008 рр.

Зміцнення міжнародного статусу США в результаті Другої світової війни

США після війни перетворилися на лідера західного світу. З роки світової війни промислове виробництво зросло в 2,5 рази, підвищився рівень життя. США мали могутню сухопутну армію, американський флот і авіація стали найсильнішим у світі. Країна мала у своєму розпорядженні ядерну зброю. Могутній промисловий потенціал і величезні золоті запаси сприяли перетворенню долара на головну валюту світу. США могли реально претендувати на перевагу у світовій політиці. У сфері інтересів США тепер був увесь світ, американські уряди 40-90-х років ХХ ст. прагнули забезпечити ідеальні умови для розвитку економіки США і світової торгівлі. США стояли на позиції рішучої протидії будь-яким спробам СРСР розширити свій вплив у світі. США ініціювали створення військових блоків НАТО, СЕАТО, СЕНТО, АНЗЮС. Жорстка політика США стала однією з причин виникнення «холодної війни» (1946-1989 рр.)

Соціально-економічні досягнення і проблеми країни

У США в другій половині ХХ ст. було досягнуто стійкого економічного зростання. Країна переважно розвивалася успішно. Економічні кризи були нетривалими і не мали катастрофічних наслідків. Рівень безробіття й інфляції (за винятком 70-х років) був невисоким. У 40-60-і роки активно розвивалися автомобілебудування, суднобудування, легка промисловість. Велику роль відіграла військова промисловість, почалося виробництво космічної техніки. У 70-і роки економіка США зазнала серйозних труднощів через підвищення світових цін на нафту і необхідність структурної перебудови економіки. У 80-90-і роки США постійно поновлювали промислове устаткування, активно використовуючи досягнення НТР. Дедалі більшого значення набував розвиток виробництва у сфері високих технологій. **Економіка США залишається наймогутнішою у сучасному світі.** Гострою проблемою певний час було безробіття, але з 60-х років у країні регулярно діє система перепідготовки кадрів, програми допомоги

безробітним і молоді. Фахівці високої кваліфікації зазвичай легко знаходять застосування своїх здібностей. Рівень безробіття серед афроамериканців вищий, ніж серед білих громадян країни.

Особливості суспільно-політичного життя

Після війни загострилися трудові відносини. Знову було дозволено страйки, заборона на які діяла у воєнний час. Страйки набули масового характеру і стали серйозно загрожувати розвитку економіки. **1947 р. Конгрес ухвалив новий закон про трудові відносини (закон Тафта-Гартлі)**, за яким було заборонено страйки солідарності, впроваджено систему обов'язкового арбітражу у разі трудових конфліктах. Були заборонені і страйки державних службовців, діяльність профспілок поставлено під контроль держави. Наприкінці 40—на початку 50-х років країну охопила «шпигунomanія», яка призвела до порушень громадянських прав американців. На вимогу сенатора **Д. Маккарті** почалася перевірка лояльності громадян, що фактично спричинила придушення інакомислення. Особи, звинувачені в приналежності до Комуністичної партії США, звільнялися зі служби, піддавалися принизливим допитам. Серед «підозрілих» громадян опинився видатний актор Ч. Чаплін, який назавжди залишив країну. «Маккартизм» завдав серйозного удару по демократії в США. Наприкінці 1954 р. Сенат США заявив про засудження діяльності Мак-карті, це сприяло нормалізації політичного стану в країні.

У 50-60-і роки особливою значення набував рух афроамериканців за громадянські права, який очолив священник Мар-тін Лютер Кінг. Прихильники руху за громадянські права не допускали насильницьких дій, проводили масові демонстрації та мітинги протесту проти расової сегрегації. 1956 р. Верховний суд визнав, що сегрегація суперечить конституції. Рух чорношкірих американців почали підтримувати білі громадяни США. До початку 70-х років афроамериканці домоглися рівних прав з білими громадянами США.

Політична боротьба в 60-і роки не завжди здійснювалася законними методами. У листопаді 1963 р. був убитий президент США Джон Кеннеді, у 1968 р. загинули сенатор Роберт Кеннеді та М. Л. Кінг. Відбулося кілька великих заворушень серед афроамериканців, діяла терористична організація «Чорні пантери». У 70-і роки масові виступи громадян США припинилися, оскільки більшість їхніх вимог було виконано. З кінця 70-х р. розвивається екологічний рух («зелених»), в останні роки посилюється рух антиглобалістів.

Політичне життя США кілька разів ускладнювалося через гучні скандали, пов'язані з порушенням Конституції США. У серпні 1974 р. змушений був піти у відставку президент Р. Ніксон, у 80-і роки були проблеми в адміністрації президента Рейгана, наприкінці 90-х років ледь не утратив посади президент Б. Клінтон. Однак загалом політична ситуація в США залишається стабільною. Зберігається двопартійній система (Демократична і Республіканська партії залишаються основними в країні). На президентських виборах 2000 р. президентом став республіканець Д. Буш.

Основні напрямки зовнішньої політики

У 40—80-і роки основою зовнішньої політики США було протистояння Радянському Союзу. США підтримували будь-яких супротивників СРСР, у тому числі тих, хто порушував приї ции демократії у власних країнах. До початку 80-х років США співпрацювали з військовими диктаторами - в Латинській Америці й Африці, здійснювали підвирні операції проти країн Варшавського договору та інших союзників СРСР. США підтримували тісні зв'язки з Західною Європою, Японією та іншими союзними державами. У жовтні 1962 р. відбулося гостре політичне протистояння між США і СРСР, що ледь не призвело до світової війни (т. зв. Карибська криза). Після цієї кризи СРСР і США уклали кілька важливих угод про заборону випробувань ядерної зброї в повітрі, на землі, під водою. 70-і роки стали періодом «розрядки» міжнародної напруженості: США і СРСР згодилися обмежити окремі види ядерних озброєнь, ситуація у світі частково нормалізується.

Вплив війни в Індокитаї на внутрішньополітичну ситуацію в країні

З 1964 р. США поступово втягувалися в конфлікт на території Південного В'єтнаму, де точилася боротьба між місцевими комуністами і проамериканським урядом. У 1965-1967 рр. військові угруповання США в Південному В'єтнамі збільшилися до 500 тис. чоловік, активно боролися з партизанами і зазнали при цьому великих утрат (понад 50 тис. чоловік). Незабаром війська США були втягнені в бої на території Камбоджі та Лаосу. Війна в Індокитаї спричинила могутні антивоєнні виступи в США, демонстранти вимагали скасувати загальний військовий обов'язок і вивести війська з Індокитаю. 1973 р. США були змушені визнати поразку, їхні війська залишили Індокитаї. «В'єтнамська війна» залишила глибокий слід в американському суспільстві. До початку 80-х років США не зважувалися активно використовувати свої війська за межами країни.

Президентство Р. Рейгана. «Рейганоміка»

1981 р. президентом США став республіканець Рональд Рейган. Він бачив свою мету в вирішенні двох основних завдань: налагодити економіку США і досягти успіху в боротьбі з Радянським Союзом. Рейган запропонував економічну програму «Новий початок для Америки». Його економічна політика, названа одним із журналістів «рейганоміка», зводилася до боротьби проти інфляції, скорочення безробіття, переходу до збалансованого бюджету. Ставка була зроблена на розвиток приватного бізнесу і скорочення втручання держави в його справи. Було знижено податки на прибуток і податки на особисті доходи громадян. Різно скорочувалися соціальні програми, які до Р. Рейгана фінансувалися з державного бюджету, Спочатку «рейганоміка» призвела до спаду виробництва, проте вона стимулювала процес модернізації та реіндустріалізації промисловості. З 1982 р. почалося стрімке зростання економіки, що тривало до 1990 р. У зовнішній політиці США дотримувалися твердого курсу. Вони підтримували будь-які антирадянські сили, сприяли опору партизанів в Афганістані, допомагали антикомуністичному руху в Польщі. Різно посилювалася військова міць США, почалося розроблення космічної зброї за програмою «Стратегічна оборонна ініціатива» (СОП-Після приходу до влади в СРСР М. Горбачова Р. Рейган почав налагоджувати широкі контакти з радянським керівництвом. Фактично в період президентства Рейгана (1981-1989 рр.) США здобули перемогу в «холодній війні».

Роль США в міжнародних відносинах після розпаду СРСР

У 90-і роки ХХ ст. США залишилися єдиною наддержавою у світі. Вони прагнули захищати свої інтереси у світі за допомогою дипломатії, економічного тиску і військової сили. США є найважливішим оплотом стабільності у світі, хоча при цьому їхні дії не завжди відповідають Статуту ООН. Продовжується тісне співробітництво з країнами НАТО, Японією, Канадою, Австралією, країнами Латинської Америки. Відносини з Росією, Китаєм, Індією характеризуються співробітництвом, але ці держави не є союзниками США. У США дуже міцні дружні відносини з більшістю арабських країн, але головним союзником на Близькому Сході американці вважають Ізраїль. Відносини з керівництвом Палестини дуже напружені. США в 90-і роки були одним з ініціаторів проведення ввоєнної акції в Югославії, брали участь у повітряних ударах по Сербії. Після 2000 р. найгострішою проблемою для США стала боротьба з міжнародним тероризмом. 11 вересня 2001 р. Нью-Йорк і Вашингтон постраждали від ударів терористів з організації «Аль-Каїда». Наприкінці 2001 р. США стали ініціаторами воєнної акції в Афганістані, у березні-квітні 2003 р. здійснили вторгнення в Ірак (цю акцію не підтримали в ООН).

52. Основні етапи, тенденції соціально-економічного розвитку Великобританії в 1945-2008 рр.

Наслідки Другої світової війни

Британія зазнала відносно невеликих утрат, загинуло близько 300 тис. людей, але величезні військові витрати, удари німецької авіації, загибель багатьох торгових кораблів завдали величезної шкоди економіці. **Позиції Великобританії на міжнародній арені значно послабшали, рівень життя в країні знизився.** Багато британців розраховували на активне втручання держави в економіку і підвищення рівня життя. 1945 р. на виборах перемогли лейбористи на чолі з К. Етллі. Лейбористи здійснили націоналізацію залізниць, засобів зв'язку, вугільної, металургійної, газової промисловості та цивільної авіації. Було збільшено пенсії, система охорони здоров'я стала державною. **Виник могутній державний сектор економіки.** Далеко не всі державні підприємства давали прибуток. У 50-70-і роки консерватори і лейбористи по-різному оцінювали перспективи цього сектора. Консерватори його зазвичай скорочували, лейбористи збільшували. Обидві партії в боротьбі за голоси виборців підтримували **розвиток широких соціальних програм.** До кінця 70-х років британська економіка знаходилася в складному становищі: через високі податки багато підприємств не мали коштів для модернізації виробництва, відбувався відтік капіталу за кордон. Державний сектор залишався неефективним, необхідні були реформи. Ліквідація Британської колоніальної імперії

З кінця 40-х років Британська імперія починає розпадатися. Це можна пояснити кількома причинами. Активізація національно-визвольного руху (особливо в азійських колоніях) могла призвести до втягнення у тривалі військові конфлікти, в яких перемога була б у край проблематичною, а витрати на війну величезними. Утримання адміністративного апарату в колоніях, поліції, збройних сил призводило до величезних витрат. За нових умов післявоєнного світу Великобританія не могла зберегти монополієне становище в економіці колоній. Усе це означало, що зберігати колоніальну імперію з економічної точки зору було безглуздо. Наприкінці 40-х років незалежність одержали Бірма, Пакистан, Індія, у 50-і роки британці вийшли майже з усіх азійських колоній, в Африці одержала незалежність Гана. У 60-х роках Великобританія надала незалежність своїм колоніям в Аравії й Африці. Британська імперія остаточно розпалася. У 70-і роки незалежність одержали невеликі британські колонії в басейні Карибського моря. 1997 р.

Гонконг було передано Китаю. Розпад колоніальної імперії завершив цілу епоху в історії Великобританії.

Консервативні уряди М. Тетчер і Д. Мейджора

1979 р. на виборах перемогли консерватори, уряд Великої Британії очолила Маргарет Тетчер. Вона вважала, що Британії необхідні глибокі реформи, щоб налагодити економіку. М. Тетчер мала чітку програму перетворень і здійснювала їх з неймовірною завзятістю (за що одержала прізвисько «залізної леді»). Головними завданнями були модернізація економіки і створення умов для ділової активності в країні. Найближчою метою стала боротьба з інфляцією. М. Тетчер вважала, що не обійдуть скоротити величезні соціальні програми і в результаті цього знизити податки на прибутки підприємств і фізичних осіб. Підприємства одержували шанс для заміни застарілого устаткування, а зростання особистих доходів мало стимулювати споживання в країні та налагодити виробництво. Консерватори розпочали рішучу боротьбу з профспілками, які постійно вимагали збільшення заробітної плати. Найважливішим рішенням стало проведення повної приватизації державного сектора і ліквідація всіх збиткових підприємств. Програма британських консерваторів спочатку призвела до різкогрозбільшення безробіття, але з **1982 р.** становище стало швидко **поліпшуватися**. Програма М. Тетчер в економіці серйозно вплинула на створення моделі реформ Р. Рейгана в США. Рівень життя у Великобританії значно підвищився. Наприкінці 1990 р. М. Тетчер пішла у відставку, уряд консерваторів очолив Д. Мейджор. У 90-х роках темпи економічного зростання уповільнилися (у 1990-1992 рр. навіть спостерігався спад). '1997 р. консерватори програли вибори лейбористам.

Політика лейбористського кабінету Е. Блера

Лейбористи в 80-90-х роках серйозно відійшли від своїх старих принципів і багато чого взяли з програми консерваторів. Значну увагу уряд Е. Блера в 1997-2003 рр. приділяв вирішенню національних проблем (мирний процес у Північній Ірландії, відновлення роботи парламентів в Шотландії та Уельсі). Новий підхід в економіці сприяв зростанню популярності кабінету. 2003 р. авторитет Е. Блера різко знизився через участь країни у війні проти Іраку.

Зовнішньополітичні пріоритети Великобританії

Зовнішня політика країни була традиційно орієнтована на союз із США та тісні контакти з європейськими державами. З 1949 р. Великобританія є членом НАТО, у 1973 р. входить до складу ЄС. Після ліквідації колоніальної імперії країна майже не брала участі у збройних конфліктах. 1982 р. відбулася коротка війна з Аргентиною за Фолклендські острови в Південній Атлантиці, Британія відбила аргентинську агресію. Через тісне військове співробітництво з США багато британців невдоволені політикою лейбористського кабінету. Великобританія має у своєму розпорядженні ядерну зброю.

54. Основні етапи, тенденції соціально-економічного розвитку Франції в 1945-2008 рр.

Співвідношення політичних сил після звільнення країни

Розгром Франції в 1940 р. призвів до розпаду багатьох колишніх політичних партій, що були прихильниками політики «заспокоєння». Після звільнення країни в 1944 р. вплив мали партії та рухи, які активно брали участь у русі Опору (Комуністична партія, Соціалістична партія і Народнореспубліканський рух, що підтримував Ш. де Голля). Країна зазнала великих втрат в економіці, промислове виробництво скоротилося на 40 %. У 1944-1946 рр. країною керував тимчасовий уряд, до складу якого входили представники демократичних партій. За цей період виник могутній державний сектор: частина підприємств була конфіскована у фашистських поплічників, частина викуплена в колишніх власників. Уряд очолював Ш. де Голль.

Четверта республіка 1946-1958 рр.

У жовтні 1946 р. було прийнято конституцію Четвертої республіки. Франція ставала парламентською республікою, роль президента була незначною. Уряд відповідав перед парламентом, і у разі зміни співвідношення сил у парламенті його легко було відправити у відставку. У Франції діяли багато партій, які створювали тимчасові політичні блоки, уряди часто змінювалися. 1947 р. комуністів виключили зі складу уряду, їх спроби використовувати масовий робочий рух для приходу до влади не дали результату. 1948 р. довесні обсяги виробництва в промисловості було відновлено. Серйозною проблемою в роки Четвертої республіки були колоніальні війни в Індокитаї (1946-1954 рр.) і в Алжирі (1956-1962 рр.). Франція не змогла придумати національної визвольної рухи в цих країнах. Урядова криза у квітні 1958 ледве не призвела до збройного заколоту: частина військовиків в Алжирі зажадала передати владу генералу Ш. де Голлю. 1 червня 1958 р. він став головою уряду, при цьому наполягаючи на розробці нової конституції країни. Внутрішні нестабільність і зовнішньополітичні проблеми спричинили крах Четвертої республіки.

П'ята республіка. Політика Ш. де Голля

У вересні 1958 р. на референдумі французи схвалили конституцію П'ятої республіки. Франція ставала президентською республікою. Президент обирався на 7 років загальним голосуванням, одержував повноваження глави держави, голови виконавчої влади і головнокомандувача збройних сил. Він міг розпускати парламент і призначати дострокові вибори. Президент міг видавати декрети, його роль у державі була винятково сильною. Конституція П'ятої республіки діє і зараз. Президент де Голль вважав, що його головним завданням є відновлення впливу Франції на міжнародній арені та реальна незалежність політичного курсу країни. Він збирався підтримувати пріоритетні галузі французької економіки. Новий президент рішуче відмовився від збереження колоніальної імперії: у 1960 р. майже всі французькі колонії в Африці одержали незалежність, у 1962 р. незалежним став Алжир. Французьке населення Алжиру (близько 1 млн. людей) виїхало до Франції. Більшість французів підтримувала президента. 1966 р. Франція вивела свої війська з підпорядкування командуванню НАТО, хоча і зберегла членство в цій організації. Франція стала ядерною державою і стала сама виробляти ядерну зброю. Наприкінці 60-х років виникло невдоволення курсом уряду: ділові кола прагнули позбутися твердого державного регулювання, профспілки вимагали підвищення заробітної плати. Багатьох французів хвилювало посилення напруженості у відносинах зі США.

Травневі події 1968 р.

У 1958-1968 р. продуктивність праці в країні збільшилася в 1,5 рази, але реальна заробітна плата зростала повільно. Невдоволення робітників доповнювалося невдоволенням серед студентів, які не мали гарантії працевлаштування. Половина студентів була змушена одночасно навчатися і працювати. Серед студентів були впливові угруповання радикального напрямку, багато хто з їхніх лідерів закликав до насильницьких методів боротьби. У травні 1968 р. у Парижі почалися заворушення серед студентів, яких незабаром підтримали робітники та службовці. У виступах брало участь 10 млн. людей. На вулицях виникали барикади, відбувалися зіткнення з поліцією. Уряд змушений був піти на поступки, збільшивши грошову допомогу з безробіття, підвищивши заробітну плату. Травневі події показали, що в суспільстві існувало прагнення до змін, а політика президента вже не користувалася популярністю. **Навесні 1969 р.** французи відмовилися підтримати на референдумі проект реформи місцевого самоврядування, запропонований президентом. **Де Голль вийшов у відставку.**

Франція в 70-і роки

З 1974 до 1974 р. президентом Франції був Жорж Помпідю. Було накреслено плани налагодження економіки і реформ у системі вищої освіти. Робітники одержали право брати участь в управлінні виробництвом, визначалися умови щорічного підвищення заробітної плати, було розширено повноваження місцевих органів влади. 1974 р. після раптової смерті президента на президентських виборах переміг Валері Жискара д'Естен. Прем'єр-міністром Франції став Жак Ширак. Економічна криза в середині 70-х років спричинила серйозні проблеми в країні, держава активно втручалася в економіку, прагнувши обмежити зростання цін, водночас обмежуючи збільшення заробітної плати. Ці заходи виявилися невдалими.

Франція в 80—90-ті роки. Президенти Ф. Міттеран і Ж. Ширак

З 1981 до 1995 р. президентом був представник Соціалістичної партії **Франсуа Міттеран**. На початку 80-х років уряд лівих партій на чолі з П. Моруа спробував здійснити налагодження економіки за допомогою створення могутнього державного сектора. Але ця програма зазнала серйозної невдачі, призвівши до великого дефіциту бюджету та інфляції. На тлі успіхів США і Великобританії стало очевидним, що необхідний інший курс. З 1984 р. уряд Франції очолюють представники правих партій. Прем'єр-міністром знову стає Ж. Ширак (1986-1988 рр.) Уряд відмовився від контролю над цінами і почав використовувати досвід Великобританії та США. Франція мала труднощі через те, що президентом був соціаліст, а уряд очолювали представники правих партій. Економічний підйом у країні почався у другій половині 80-х років. З **1996 р.** президентом Франції стає Жак Ширак.

Зовнішня політика

Країна суттєво впливає на світову політику, бере активну участь у загальноєвропейському процесі. Відносини з країнами ЄС ускладнює той факт,

що держава має багато проблем в економіці, у Франції великий дефіцит бюджету. Франція активно співпрацює з країнами НАТО. У 2002-2003 рр. відбувається зближення між Францією і Німеччиною. Ці країни прагнуть проводити самостійну зовнішню політику. Франція виступає за зменшення ролі США у справах Європи. Вона виступила проти воєнних дій в Іраку (2003 р.)

55. Основні етапи, тенденції соціально-економічного розвитку ФРН в 1945-2008 рр.

Розкол Німеччини на НДР і ФРН

Після війни Німеччина була окупована військами СРСР, США, Великобританії та Франції, її територія була розділена на 4 окупаційні зони. Уряд у парламенту не існувало, країною керувала Контрольна рада, що складалася з представників чотирьох великих держав. Передбачалося, що в майбутньому Німеччина стане єдиною демократичною державою, але «холодна війна» призвела до зростання міжнародної напруженості та до боротьби за вплив на Німеччину. 1946 р. Великобританія і США об'єднали свої зони окупації, у 1947 р. до них була приєднана і французька зона. Західна Німеччина одержала допомогу за планом Маршалла, почалася підготовка до скликання установчих зборів, у червні 1948 р. було проведено грошову реформу. Всі ці дії здійснювалися без узгодження з СРСР. У Західній Німеччині зміцнювалися позиції правих і поміркованих партій, у радянській зоні силу набирали комуністи. **20 вересня 1949 р. була створена Федеративна Республіка Німеччини**, що претендувала на право представляти всю країну. У відповідь на це СРСР підготував німецьких комуністів до проголошення **7 жовтня 1949 р. Німецької Демократичної Республіки. Відбувся розкол Німеччини, який** перетворився на гостру міжнародну проблему: США та їхні союзники не визнавали існування НДР, а СРСР відмовлявся визнавати існування ФРН. Західні регіони Берліна, в яких знаходилися війська США, Великобританії та Франції, були цілком оточені територією НДР. Статус Західного Берліна не був чітко визначений.

Боротьба між СРСР і США за вплив у світі призвела до трагедії німецького народу.

«Економічне диво» у ФРН

Уряд ФРН, очолюваний канцлером Конрадом Аденауером, узяв курс на широке співробітництво з США і країнами НАТО. 1955 р. ФРН вступила до НАТО, стала членом СС. У 50-і роки країна почала швидко нарощувати економічний потенціал. «Батьком» німецького економічного чуда став Людвіг Ерхард. Він розробив план реформ, що передбачав швидке нарощування виробництва якісної продукції, розширення експорту, зміцнення курсу німецької марки і підвищення рівня життя в країні. Багато робітників змогли придбати акції підприємств. Значну роль у зростанні економіки відіграла вдала організація праці, швидке застосування досягнень НТР, працьовитість і дисциплінованість робітників. Уже до початку 60-х років ФРН стала однією з наймогутніших індустріальних держав світу.

Об'єднання Німеччини

НДР у 1949-1989 рр. розвивалася досить успішно, але значно поступалася темпами зростання економіки Західній Німеччині. Тут існувала модель економіки, основою для якої став радянський досвід. Влада належала Соціалістичній Єдиній Партії Німеччини (СЄПН), створеній за зразком КПРС. У 50-і роки більше мільйона громадян НДР переселилися до ФРН через Західний Берлін (кордон між цим містом і НДР майже не охоронявся). 1961 р. навколо Західного Берліна за розпорядженням уряду НДР було побудовано стіну. Під час спроби громадян НДР перебратися через неї прикордонники з НДР відкривали вогонь. Берлінська стіна стала символом поділу Європи в період «холодної війни».

У 80-і роки розрив у рівні життя східних і західних німців став ще більшим. НДР потребувала реформ, але керівництво СЄПН на чолі з Е. Хоннекером не збиралося їх здійснювати. Наприкінці 80-х років «перебудова» у СРСР активізувала суспільно-політичне життя в країнах Східної Європи, але в НДР комуністи зустріли радянські реформи вороже. У жовтні 1989 р. НДР охопили масові демонстрації протесту проти політики СЄПН. Комуністи пішли на поступки. 9 листопада було відкрито кордон між Східним і Західним Берліном. Берлінська стіна незабаром була зруйнована. До влади в НДР прийшли прихильники демократії, швидко відбувся процес зближення двох держав. 3 жовтня 1990 р. НДР була приєднана до ФРН, канцлером єдиної Німеччини став Гельмут Коль. Об'єднання Німеччини мало величезне значення: єдина Німеччина стала найсильнішою державою в Європі за рівнем розвитку економіки.

Економічні та соціальні надбання і проблеми 90-х років

Території колишньої НДР; важко пристосовувалися до ринкової економіки. Відбувся спад виробництва, частину підприємств було закрито. Це викликало невдоволення на сході країни. Західна Німеччина виділяла величезні кошти на розвиток східних земель, що також створювало проблеми: багато західних німців побоювалися, що приєднання східних земель призведе до падіння рівня життя в країні. На сході і заході різним був рівень заробітної плати (східні німці заробляли набагато менше, ніж західні). Темпи зростання економіки знизилися, у 1996 р. відбулися численні демонстрації робітників по всій Німеччині. Популярність правих партій знижувалася.

Прихід до влади соціал-демократів

1998 р. на виборах перемогла СДПН, новим канцлером став Герхардт Шредер. Німеччина розвивається досить стабільно, але має значний бюджетний дефіцит. Останнім часом популярність СДПН знижується.

Німеччина на міжнародній арені

Німеччина має значний вплив у Європі й у світі, є однією з найбільших держав Євросоюзу, бере активну участь у діяльності НАТО. Вона надає значну фінансову і технічну допомогу країнам Східної Європи, СНД та Південно-Східної Азії. Відбувається зближення Німеччини з Францією. Країна бере участь у миротворчих операціях (з 2002 р. німецькі війська знаходяться в Афганістані). У цілому ФРН здійснює мирну політику, прагне підтримувати стабільність у Європі та світі.

56. Основні етапи і тенденції розвитку країн Центрально-Східної Європи у 1944-1997 рр.

В історії Центрально-Східної Європи в період 1944-1997 рр. виділяють такі етапи:

- 1) встановлення авторитарних комуністичних режимів (1944-1947/1948 рр.);
- 2) утвердження соціалістичного ладу за радянським зразком (1947/1948-1953/1956 рр.);
- 3) будівництво «основ соціалізму» (1953/1956 рр. – 1964/1968 рр.);
- 4) криза «реального соціалізму» та пошуки шляхів виходу з неї (1964/1968-1985/1989 рр.);
- 5) демократичні політичні революції (1989-1991 рр.);
- 6) незалежний розвиток, інтеграція в євроатлантичні структури (1991-1997 рр.)

1) У Східній Європі після закінчення Другої світової війни швидко посилювався вплив СРСР. У більшості східноєвропейських країн знаходилися радянські війська, СРСР надавав величезну допомогу комуністам у їхній боротьбі за владу. У Югославії й Албанії комуністи прийшли до влади самостійно в 1945 р. У 1947—1948 рр. комуністи в Польщі, Чехословаччині, Угорщині, Румунії, Болгарії за допомогою СРСР сформували однопартійні уряди, інші політичні партії були або ліквідовані, або перетворені на союзників комуністів. У державах Східної Європи встановився лад, який офіційно називався «народна демократія», але насправді це була майже точна копія того політичного режиму і державного устрою, що існували в Радянському Союзі. Наприкінці 40-х та у 60-х роках було проведено реформи в економіці, що здійснювалися за радянським зразком. Було ліквідовано приватну власність на засоби виробництва, ринкову економіку. Почалася індустріалізація і насильницька колективізація, була створена планова економіка. Здійснювалася пропаганда ідей комунізму, порушувалися права людини. Усі країни Східної Європи залежали від Радянського Союзу і не могли здійснювати самостійної політики.

2) У 1949 р. була створена Рада Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). Країни РЕВ координували свої народногосподарські плани, економіки цих держав мали доповнювати одна одну. СРСР на пільгових умовах постачав у Східну Європу нафту, газ та інші природні ресурси. Створення РЕВ було спробою утворити замкнену планову економічну модель для соціалістичних держав. Економічні зв'язки з іншими країнами світу були дуже обмеженими. 1955 р. СРСР, НДР, Болгарія, Польща, Чехословаччина, Румунія, Албанія й Угорщина створили військовий союз — Організацію Варшавського Договору (ОВД). Протистояння між ОВД і НАТО стало основою усієї світової політики в 50-80-і роки.

3) Вже в 50-і роки у Східній Європі почалися протести проти влади комуністів. 1953 р. відбулися виступи робітників; у НДР, 1956 р. — у Польщі. В Угорщині в жовтні—листопаді 1956 р. відбулася народна революція, спрямована проти влади комуністів, повстання було придушене після вторгнення радянських військ. Спроби демократичних реформ у Чехословаччині також завершилися вступом радянських військ і армії ОВД на територію цієї країни в 1968 році. Для більшості громадян комуністична ідеологія була чужою і неприйнятною, а влада комуністів не користувалася широкою підтримкою, оскільки нав'язувалася ззовні.

4) До початку 70-их років комуністи зберігали контроль над ситуацією і рішуче придушували будь-які спроби опору. У 70-80-і роки економіка

країн Східної Європи переживає застій, рівень життя був значно нижчим, ніж у країнах Західної Європи. Дедалі більше людей розчарувалися в комуністичній ідеології. У 1980—1981 рр. гостра політична криза охопила Польщу, відбувалися масові страйки протесту, дедалі більшого впливу набувала профспілка «Солідарність». У грудні 1981 р. в Польщі було оголошено воєнний стан, лідерів опозиції заарештували, страйки припинилися, але економічні проблеми країни комуністам так і не вдалося вирішити. Соціалістична планова економіка і диктатура комуністичних партій завели країни Східної Європи у глухий кут.

5) Перебудова в СРСР і перетворення в радянській зовнішній політиці спричинили серйозні зміни у долі Східної Європи. Радянський Союз прагнув налагодити дружні стосунки з країнами Заходу і не бажав більше нав'язувати свою волю народам Європи. Комуністичні режими не могли більше розраховувати на допомогу СРСР у вирішенні внутрішніх конфліктів. Зміни в СРСР вороже зустріли лідери східноєвропейських компартій. Народи Східної Європи вітали політику М. Горбачова, авторитет їх власних «вождів» різко знизився. У 1989 р. Східну Європу охопила хвиля революційних рухів і перетворень. У кожній із країн вони розвивалися по-різному, але спільним було прагнення ліквідувати комуністичні режими. Масовим був характер участі громадян східноєвропейських держав у виступах проти комуністичних режимів. Перехід влади в Польщі й Угорщині до прихильників демократії відбувся без серйозних суспільних потрясінь. У Польщі комуністи були змушені піти на переговори з опозицією (зима-весна 1989 р.). Було проведено вільні вибори, на яких перемогли демократичні сили. У жовтні 1989 р. конституційним шляхом владу здобули демократичні сили в Угорщині. В НДР у жовтні-листопаді 1989 р. відбувалися масові демонстрації протесту, результатом яких було усунення від влади лідера комуністів Е. Хоннекера. Вночі з 9 на 10 листопада 1989 р. було відкрито кордон між НДР і Західним Берліном. Незабаром комуністичні сили в НДР цілком втратили вплив, через рік відбулося об'єднання з ФРН. У середині листопада 1989 р. у Чехословаччині також почалися масові демонстрації. Комуністи не зважилися виступити проти власного народу, влада перейшла до демократів. Події в Чехословаччині одержали назву «Оксамитова революція». У Болгарії був усунений від влади лідер комуністів Т. Живков, але демократичні перетворення там проходили повільніше, ніж в інших країнах. У Румунії, де при владі стояв комуністичний диктатор Ніколае Чаушеску, революція набрала форми збройного повстання. Н. Чаушеску жорстко придушував будь-які прояви невдоволення, проти демонстрантів в одному з міст Румунії була застосована зброя. 20 грудня 1989 р. почалося повстання в Бухаресті. До повсталіх городян приєдналися солдати. Диктатор намагався втекти, але був заарештований і страчений. До початку 1990 р. комуністи утримували владу в Югославії, але в їхній партії відбувався розкол, Югославія стала розпадатися на окремі держави. 1990 р. комуністи Словенії та Хорватії вийшли зі складу Союзу Комуністів Югославії. Улітку 1991 р. від Югославії відокремилася Словенія. Де кінця 1991 р. проголосили незалежність Хорватія, Македонія, Боснія і Герцеговина. Комуністичний режим розпався і в Албанії. 1991 р. було ліквідовано РЕВ, розпався Варшавський договір. «Соціалістичний табір» припинив своє існування.

6) Уже в ході революції розпочався злам політичної системи комуністичних режимів, який пройшов досить швидко і не наштовхнувся на особливий опір. Складнішим виявився процес демонстрації старої адміністративно-господарської структури й переходу до змішаної економіки, заснованої на законах ринку. Комуністичні режими залишили після себе відстале господарство, яке перебувало в кризовому стані, і вивести країну з такого становища виявилось справою нелегкою. З 1990—1992 рр. виробництво скорочувалося, валовий національний продукт скоротився на третину. Економічна криза супроводжувалася зростанням безробіття, інфляцією, зниженням і без того невисокого рівня життя. Це спричинило серйозне соціальне напруження.

Уряди східноєвропейських країн проводили докорінні економічні реформи роздержавлення, приватизацію засобів виробництва, ліквідацію планової, командно-адміністративної системи в господарстві: і переведення його на природний, ринковий шлях розвитку. Вже з 1993 р. їх економіка почала виходити з глибокої кризи. При цьому господарське пожвавлення найбільш помітне в тих країнах, де реформи проводилися найпоспішніше: в Польщі, Угорщині, Чехії, Словенії, а також у Східній Німеччині, що ввійшла до складу ФРН. Значно скромніші результати досягнуто в балканських країнах — Румунії, Болгарії, Македонії. Що ж до Албанії, вона у 1997 р. зазнала гострої соціально-політичної кризи. Проте внутрішньополітичне становище більшості східноєвропейських держав останніми роками стабілізувалося. З'явилися нові тенденції в політичному розвитку. Якщо після переходу від тоталітарних режимів до демократії вісь політичного життя в цих державах помітно змістилася вправо, то вже через кілька років у ряді країн посилювся вплив лівоцентристських партій. Головною причиною цього було незадоволення широким верств населення тимчасовим погіршенням матеріального становища, різкою соціальною диференціацією, якими супроводжувалося проведення радикальних економічних реформ. В результаті чимало людей пов'язують сподівання на покращення свого життя саме з лівоцентристськими політичними силами. При тому йдеться не про повернення до «старого режиму», а про соціальні заходи, здійснювані в умовах демократії та ринкової економіки. Останнім часом знову намітилося «поправління».

57. Інтеграційні процеси в Європі у 1945-2008 рр.: причини, етапи, тенденції та перспективи.

Під час розрядки в радянсько-американських відносинах розпочався рух європейських народів за зміцнення міжнародного співробітництва. Країни європейського континенту виявили прагнення до спільних принципів співжиття, співробітництва, розв'язання протиріч і створення на їх основі нової системи міжнародних відносин. їх спільні зусилля в цьому напрямі отримали назву «європейський процес». У 1975 р. в Гельсінкі відбулася Рада за питань безпеки і співробітництва в Європі (НБСЕ), у якій взяли участь 33 європейські держави, у тому числі СРСР, а також США і Канада. Учасники наради ухвалили Заключний акт, в якому визначили напрямки свого співробітництва в політичній, економічній і гуманітарній сферах (так звані «три корзини»).

У Гельсінкському акті були зазначені основні засади, на яких європейські країни бажали б будувати свої відносини. Насамперед це принцип незастосування сили у відносинах між собою. Крім того, було закріплено принцип непорушності і недоторканості кордонів, як вони історично склалися, якими б несправедливими вони не вважалися. Держави, що підписали акт, також зобов'язалися надавати своїм громадянам всі основоположні права людини.

У 1980 р. у Мадриді відбулася зустріч держав — учасниць НБСЕ, на якій було ухвалено рішення про скликання Конференції щодо заходів зміцнення довіри, безпеки і співробітництва в Європі. Конференція тривала з перервами у декілька етапів з січня 1984 до вересня 1986 року у Стокгольмі. У результаті був прийнятий «Документ стокгольмської конференції». Новим у ньому було те, що учасники НБСЕ зобов'язалися інформувати один одного про свою військову діяльність, а також дозволити іноземним інспекторам спостерігати за військовими вченнями на своїй території.

У листопаді 1990 р. в Парижі учасники НБСЕ зустрілися знову і підписали договір про скорочення звичайних видів озброєнь, а також завершення давнього протистояння між ОВД та НАТО.

У 1994 р. НБСЕ перетворилася на постійно діючу Організацію з питань безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЕ).

Наприкінці того ж року відбулася Будапештська сесія ОБСЕ. На ній виявилися протиріччя між Росією і США з приводу вступу до НАТО східноєвропейських постсоціалістичних країн. Через це в Європі виникла небезпека утворення біполярної системи Росія — НАТО.

У результаті розпаду СРСР на європейському континенті з'явилися нові учасники міжнародних відносин — колишні країни «народної демократії» і колишні радянські республіки. Формуються принципи європейських відносин в нових умовах.

Особливо гострим виявилось питання про збереження територіальної цілісності новоутворених держав, як того вимагає Гельсінкський акт 1975 р. Так, унаслідок розпаду Югославії значні групи найбільшої нації цієї країни — сербської опинилися у новостворених державах — Хорватії, а також у Боснії і Герцеговині. Вони виявили намагання за допомогою зброї відторгнути від них території, на яких вони живуть у цих країнах.

Почало новому етапу інтеграції Європи поклала сесія Євроради в Ганновері 27-28 червня 1988 р., що доручила президенту Генкомісії ЄС Жаку Делору вивчити і підготувати пропозиції щодо конкретних етапів, що ведуть до економічного і валютного союзу. Проект «Договору про європейський Союз» довго обговорювали і був підписаний 7 лютого 1992 р. в нідерландському місті Маастріхті міністрами закордонних справ і міністрами фінансів 12 держав-членів ЄС. Цей документ одержав назву «Договір про Європейський Союз». Документ передбачав поетапну трансформацію ЄС в новий економічний, валютний, а в перспективі і ноші і чеський союз.

Маастріхтська домовленість передбачає створення єдиного «Євродому» через послідовне оформлення в три етапи Економічного і Валютного Союзу. На першому етапі (липень 1990 р. - 31 грудня 1993 р.) здійснюється повна лібералізація руху капіталів усередині Союзу; завершується формування єдиного внутрішнього ринку. На другому етапі (він почався з 1 січня 1994 р.) передбачається створити Європейський Валютний Інститут для створення європейської системи центральних банків і введення єдиної валюти - ЕКЮ; встановлення чіткої координації економічних планів країн-членів; введення економічних і політичних санкцій за недотримання рекомендацій Ради.

Третій етап містив два варіанти : а) з 1 січня 1997 р., якщо не менше 7 країн Євросоюзу досягнуть необхідного ступеня економічної єдності; б) з 1 січня 1999 р. незалежно від числа країн, готових до участі в економічному союзі. Цей етап передбачає : установа незалежної європейської мережі центральних банків; ліквідацію власних національних валют і встановлення єдиної валютної політики для країн-членів Економічного Валютного Союзу.

Таким чином, в сучасній Європі посилюються інтеграційні процеси, що дозволить спільно вирішувати економічні, екологічні і соціально-політичні проблеми, що все ускладнюються.

58. Основні етапи і тенденції розвитку Латинської Америки у 1945-2008 рр.

Прискорення економічного розвитку і політична нестабільність у 50-70-х роках

До Другої світової війни Латинська Америка була відсталим регіоном, у більшості країн переважав аграрний сектор, земля належала поміщикам і багатим іноземцям. У роки війни економіка знаходилася на високому рівні, але після її закінчення знову настав спад. **Бідність і залежність від США, слабкий розвиток промисловості, масове безробіття були характерними для всіх країн Латинської Америки.** Економічні та політичні інтереси США в регіоні призвели до встановлення військових режимів, які цілком залежали від Вашингтона. У великих державах регіону (Мексика, Бразилія, Аргентина) були зроблені серйозні кроки на шляху до розвитку національної промисловості, але інші країни розвивалися дуже повільно. США підтримували військові режими, оскільки побовалися за свої економічні інтереси і не хотіли допустити проникнення радянського впливу в Латинську Америку. Перед країнам регіону стояли проблеми розвитку національної економіки, боротьби за реальну незалежність і встановлення демократії.

Кубинська революція 1959 р. та її вплив на інші країни регіону

У 1956-1959 рр. на Кубі розгорнувся партизанський рух на чолі з **Ф. Кастро**, учасники якого прагнули скинути проамериканську диктатуру і провести глибокі соціальні реформи. **1959 р. революція на Кубі перемогла, Ф. Кастро** пішов на встановлення тісних зв'язків із СРСР, почалося будівництво соціалістичної держави. Економічна модель майже цілком копіювала радянський досвід. Кубі вдалося досягти незалежності від США, вирішити багато соціальних проблем, але в країні утвердився тоталітарний режим, економіка розвивалася повільно, рівень життя в країні був низький. У 60-і роки приклад революції на Кубі спричинив виникнення партизанських рухів у низці держав Центральної та Південної Америки, сприяв перемозі лівих сил на виборах у Чилі. Лише в Нікарагуа в 80-х роках існував режим, подібний режиму Ф. Кастро, більшість країн Латинської Америки пішли іншим шляхом.

Ліквідація військових режимів і відновлення конституційного ладу у країнах регіону

Політична напруженість у Латинській Америці зберігалася дуже довго, народи вимагали ліквідації диктатури і глибоких реформ. Поступово і керівництво США стало усвідомлювати, що підтримка диктаторських режимів лише шкодить справі співробітництва між США і Латинською Америкою. **У 1979—1990 рр. військові диктатури були ліквідовані у всіх країнах Латинської Америки.** Це відкрило перспективи для формування демократичного суспільства. Економічне становище в різних країнах дуже відрізняється. Найкраще з латиноамериканських держав розвивалися Мексика, Бразилія, Коста-Рика, Уругвай. Дуже складне економічне становище в Гаїті, Болівії, економіка Аргентини розвивається нестабільно.

Інтеграційні процеси в Латинській Америці

Вирішення економічних проблем політики регіонів убачають у створенні економічних союзів. 1991 р. Аргентина, Бразилія, Парагвай і Уругвай створили МЕРКОСУР (Спільний ринок країн Півдня Латинської Америки). Мексика разом із США і Канадою входить у НАФТА (Північноамериканський договір про вільну торгівлю).

58. Основні етапи і тенденції розвитку країн Азії та Африки у 1945-2008 рр.

Особливості розвитку країн Сходу в 40—90-і роки ХХ століття

Країни Азії й Африки розвивалися різними, дуже несхожими шляхами. У Китаї, Північній Кореї, Монголії, державах Індокитаю тривалий час існувала (а в Північній Кореї існує і зараз) радянська модель планової економіки. Соціалістичний шлях розвитку не призвів до підвищення рівня життя. **У 80-90-і роки Китай, В'єтнам та інші країни стали переходити до ринкової економіки, але влада комуністів у цих державах зберігається.**

Японія, Південна Корея, більшість країн Південно-Східної Азії здійснювали розвиток ринкової економіки, орієнтованої на експорт. **Значних успіхів досягли Японія, Південна Корея, Тайвань і Гонконг.** У 90-х роках вдало розвивалися **Таїланд, Малайзія, Бруней.** Трохи гіршим було становище на Філіппінах і в Індонезії. Більшість цих країн на превелику силу почали перехід до демократії, лише Японія до початку ХХІ століття змогла побудувати правову державу. Демократія затвердилася в Індії, але в цій країні існують серйозні соціальні проблеми. **Економіка Індії та інших країн Південної Азії розвивалася повільніше, ніж економіка країн Східної Азії.**

Країни Африки зазнають величезних труднощів. Більшість з них є багатонаціональними державами, часто виникають конфлікти на національному і релігійному ґрунті. Монокультурний характер економіки низки країн утруднював їхній економічний розвиток. **Для більшості африканських країн характерна політична нестабільність, величезних масштабів досягли корупція серед чиновників. «Демографічний вибух» серйозно ускладнює проблеми країн Африки та Південної Азії.**

Розпад колоніальної системи. Етапи деколонізації

Колоніальні імперії Великої Британії, Франції, Бельгії, Нідерландів та Португалії розпалися в 40-70-і роки. Розвиток національної економіки, зміцнення буржуазії, зростання патріотичних настроїв були головними причинами посилення визвольної боротьби в колоніальних країнах. Послаблені війною європейські держави не могли забезпечити повний контроль над колоніями. Розвиток світового господарства зробив безглуздом політичний; контроль над колоніями. **Деколонізація пройшла три етапи: I етап: 1945—середина 50-х років. Незалежності домоглися майже всі країни Азії (Індія, Бірма, Індонезія, Корея, В'єтнам та інші країни Індокитаю).**

II етап: середина 50—середина 60-х років. Незалежними стали майже всі країни Африки. **III етап: 1975-1990 рр.** Завершальний етап деколонізації. Незалежними стали колишні португальські колонії в Африці та невеликі острівні країни Карибського басейну і Тихого океану. Була ліквідована система апартеїду в ПАР.

Труднощі економічного розвитку

Надзвичайно **гострою проблемою для всіх країн Азії й Африки** був загальна відсталість економіки, панування іноземних монополій, відсутність достатньої чисельності кваліфікованих фахівців. Швидке збільшення чисельності населення призводив до того, що **відстале сільське господарство не забезпечувало потреби населення країни, а внутрішня нестабільність заважала припливу іноземних інвестицій.**

Японське «економічне диво»

Прикладом удалого розвитку для всіх країн Азії й Африки стали реформи в Японії, які призвели до надзвичайно швидкого розвитку промисловості — так званого **«економічного дива».**

Наприкінці **40-х років** американська окупаційна влада провели в країні реформи, було ліквідовано монополії та поміщицькі господарства. Виникли умови для побудови демократичного суспільства і розвитку ринкової економіки. У 50-і роки держава регулює економічний розвиток з метою підтримки науково-технічного прогресу. Японія одержала кредити від США, отримала прибуток від постачання військового обладнання для американської армії, закупила ліцензії на виробництво новітньої продукції. Відмінна організація праці, дешева робоча сила, застосування новітніх технологій, дисципліна серед працівників, система заохочень, принцип «довічної позики» — усе це сприяло швидкому розвитку економіки. Винятково швидкий підйом розпочався в середині **50-х років** і продовжувався до середини 70-х років. Японія посіла друге місце серед розвинутих промислових держав, поступаючись тільки США. У 80-90-х роках темпи зростання економіки уповільнилися, але Японія має гарні перспективи для

розвитку. Японський досвід активно використовували Південна Корея, Малайзія, Таїланд та інші країни. **1945 р.** Китай було звільнено від японських окупантів, але вже 1946 р. у країні відновилася громадянська війна. У 1946-1949 р. війська китайських комуністів розгромили армію партії Гоміндан. **1 жовтня 1949 р. була проголошена Китайська Народна Республіка (КНР)**, залишки армії Го міндану відступили на острів Тайвань. Комуністів очолював **Мао Цзедун**, який прагнув здійснити швидку модернізацію економіки країни і побудувати соціалізм. КНР підтримувала тісні зв'язки з СРСР і спочатку цілком копіювала радянську модель економіки. Після XX з'їзду КПРС і початку десталінізації відносини з СРСР почали погіршуватися. Мао хотів стати лідером світового комуністичного руху і швидше, ніж СРСР, прийти до комунізму. У **травні 1958 р. починається політика «трьох червоних прапорів»**, в основі якої лежала ідея «великого стрибка». Сутність «стрибка» зводилася до використання величезних трудових ресурсів Китаю для будівництва доменних печей, електростанцій, водоймищ і каналів та досягнення за допомогою завзятої праці значного зростання виробництва. Проте **плани не були підкріплені економічними розрахунками**. Яскравим прикладом абсурдності стала «битва за сталь», у ході якої на повітрях будинків, шкіл, різних установ було побудовано примітивні доменні печі. Були витрачені величезні матеріальні ресурси, але вироблений метал мав низьку якість і не міг використовуватися у господарстві. У селах створювалися «народні комуні» — величезні колективи, у власність яких переходили не тільки земля і засоби виробництва, а й навіть-ь посуд селян. Праця в «комунах» базувалася на принципах військової дисципліни, ніякої матеріальної зацікавленості не існувало. Економічна політика Мао швидко призвела до катастрофічних наслідків китайської економіки. Рівень життя в країні був дуже низьким, багато провінцій охопив голод. **1966 року**, прагнучи зміцнити свою владу, Мао починає «**культурну революцію**», що тривала до **1976 р.** Під цією назвою приховувалася система політичних репресій, спрямована проти будь-яких супротивників Мао в партії та суспільстві. **Установився культ особистості Мао**, офіційна пропаганда називала його «великим вождем Китаю». У роки «культурної революції» загострилися відносини з СРСР, 1969 р. між радянськими і китайськими військами розгорнувся бій за прикордонний острів Даманський. **1976 р. Мао Цзедун помер**, у керівництві КПК почалася боротьба за владу. **Перемоги домоглися прагматики**, яких очолював **Ден Сяопін**. Прагматики усвідомлювали необхідність глибоких економічних реформ. **Перетворення було розпочато в 1978 р.**, проте вони не передбачали ніяких демократичних реформ, влада КПК у Китаї залишилася непорушною. Але в економіці почався швидкий відхід від планового господарства. Спочатку селянським родинам землю стали передавати в оренду, відновилася торгівля на ринках, великого значення набуло матеріальне стимулювання виробництва. У першій половині 80-х років заохочується створення приватних підприємств, державні заводи діють у рамках ринкових відносин. Були створені вільні економічні зони, **заохочувалося залучення іноземного капіталу**. Наприкінці 80—на початку 90-х років держава виділяє значні кошти на розвиток науки й освіти, розвиваються наукові дослідження, підприємці отримують ліцензії на виробництво різних товарів. Дешева робоча сила, сировина, енергоносії дозволяли Китаю випускати величезну кількість недорогих товарів, що мали і мають попит у усьому світі. Економіка країни розвивається дуже динамічно, багато великих іноземних компаній відкривають свої підприємства в Китаї. **Наприкінці 80-х років КПК придушила рух прихильників демократичних реформ у Китаї**. У червні 1989 р. на центральній площі Пекіна війська за допомогою танків розігнали мітинг студентів, загинули сотні людей. КНР підтримує дружні відносини з більшістю країн світу, відбувається її зближення з Росією. Китай прагне протистояти зростанню впливу США у світі, але хоче підтримувати з ними добрі відносини. Країна не визнає незалежності острова Тайвань (офіційна назва — Китайська республіка). У 1997-1999 рр. до складу КНР увійшли колишні колонії Гонконг і Макао. 2003 р. КНР досягла великого успіху в освоєнні космосу: китайська ракета-носієй вивела в космос корабель з першим китайським космонавтом. **Вплив Китаю у світі постійно зростає.**

Індія

Боротьба Індії за незалежність привела до створення домініону Індійський Союз (**серпень 1947 р.**), у січні 1950 р. Індія здобула повну незалежність. Частина території колишньої британської колонії, де переважали мусульмани, також здобула незалежність, там утворилася держава Пакистан. Уряд Індії очолював Д. Неру, один із лідерів партії Індійський Національний Конгрес (ІНК). Було проведено земельну реформу, селяни одержали земельні наділи. У промисловості було **вирішено створювати могутній державний сектор** (важка промисловість, транспорт, зв'язок), приватний бізнес переважав у легкій і харчовій промисловості. Значну допомогу Індії надали СРСР, США і Великобританія. **Країна розвивалася в умовах демократії, здійснювала незалежну зовнішню політику**. 1955 р. Індія стала ініціатором скликання конференції в Бандунзі, на якій було засуджено створення військових блоків. Індія відмовилася вступати до будь-яких військових союзів. **Напруженими були відносини Індії з Китаєм і Пакистаном**. У 1947, 1965 і 1971 р. відбувалися збройні конфлікти між Індією і Пакистаном. У 70-і роки уряд І. Ганді намагався продовжувати розвиток державного сектора економіки, але незабаром з'ясувалося, що такий курс не дає результатів. Партія ІНК розкололася. У 80-і роки гострою проблемою стали міжнаціональні конфлікти в штатах Пенджаб, Тамілнад, Джамму і Кашмір. 1984 р. Індіра Ганді загинула внаслідок терористичного акту. **У 80-90-і роки в Індії залишалися нерозв'язаними серйозні економічні проблеми**. Збільшення населення країни, що досягло 1 млрд. людей, призвів до масового зубожіння та безробіття. **Індія продовжує залишатися однією із найбідніших країн світу.**

Економічний і політичний розвиток країн Південно-Східної Азії

Країни Індокитаю в 40-90-і роки розвивалися дуже важко. В'єтнам пережив 2 війни (проти Франції та США) і ввійшов у 70-і роки зі зруйнованою економікою. Спроби побудувати у В'єтнамі соціалізм за радянським зразком не дали позитивних результатів. З **1986 р. у В'єтнамі здійснюються ринкові реформи**, багато зроблено для залучення іноземних інвестицій у країну, комуністи залишаються при владі.

У сусідній Камбоджі в 70-х роках відбулися трагічні події: після скинення залежного від США військового режиму до влади прийшли екстремісти з організації «Червоні кхмери» (1975 р.), які спробували здійснювати в Камбоджі політику, засновану на ідеях Мао Цзедуну. У селах було створено комуни, з міст виселили майже всіх жителів, відбувалося фізичне винищення інтелігенції та буржуазії. У 1975-1979 рр. у Камбоджі загинуло 3 млн. людей (40 % населення). На початку 1979 р. влада «Червоних кхмерів» була скинута в'єтнамськими військами та їхніми камбоджійськими прихильниками. 1989 р. в'єтнамці залишили країну, стан справ у Камбоджі залишається складним, хоча спостерігається поступове економічне зростання.

У 1945-1949 рр. незалежною стала Індонезія, проте країна не досягла економічного прогресу. Державний сектор в економіці виявився неефективним, швидко зростала інфляція. 1968 р. владу в країні захопив генерал **Сухарто**. Йому вдалося стабілізувати ситуацію в країні. У період правління Сухарто активно підтримувався приватний бізнес, залучалися іноземні інвестиції. Але генерал керував державою авторитарними методами. 1998 р. країну охопила фінансова криза, індонезійська валюта різко знецінилася. Почалися масові заворушення, що змусили Сухарто піти у відставку.

1967 р. була створена **АСЕАН** (Асоціація країн Південно-Східної Азії), до якої ввійшли 9 держав. Організація здійснює підтримку національної економіки країн, сприяє залученню іноземних інвестицій, допомагає співробітництву між державами регіону.

Нові індустріальні країни Сходу

Серед країн Сходу в післявоєнний період вирізнялася група високорозвинених держав у складі Південної Кореї, Тайваню (Республіка Китай), Гонконгу і Сінгапуру. Жодна з цих Країн не мала у своєму розпорядженні промислових запасів корисних копалин, але всі вони мали внутрішню стабільність, послідовну політику реформ, активну участь у міжнародному поділі праці. Наприкінці XX ст. швидко розвиваються Китай, В'єтнам, Таїланд, Малайзія.

60. Основні тенденції розвитку культури зарубіжного світу у другій половині XX – на початку XXI ст.

Загальна характеристика напрямків розвитку культури. Освіта в зарубіжних країнах

Розвинуті держави світу перейшли до загальної середньої освіти, але в країнах, що розвиваються, багато дітей не можуть відвідувати школи. Тут актуальним залишається завдання впровадження обов'язкової початкової освіти.

Розвиток культурного процесу в XX ст. характеризувався національним відродженням, взаємопроникненням культур і розвитком масової культури. В усіх країнах світу посилюється інтерес до національних традицій, що впливає на діячів сучасного мистецтва. Одночасно відбувається інтеграція, взаємопроникнення різних культур. Традиції європейської, китайської, російської, африканської та інших культур впливають на творчість письменників, музикантів, кінематографістів у різних частинах світу. ООН активно підтримує культурні процеси у світі. У першій половині XX ст.

виникає «масова культура». Шд цим терміном розуміють комерційну культуру, коли головною метою авторів, видавців, продюсерів є одержання прибутку. Твори «масової культури» зазвичай прості для сприйняття і розраховані на невибагливого споживача. Індустрія розваг стала джерелом великих доходів і впливає на світогляд та смаки людей.

Науково-технічна революція

Уже на початку XX ст. наука впливала на розвиток продуктивних сил. У середині XX ст. починається науково-технічна революція — якісні зміни продуктивних сил, що відбуваються в результаті перетворення науки на головний чинник розвитку виробництва. Наука сама перетворюється на продуктивну силу, сприяє швидким змінам в організації та здійсненні виробництва. Перший етап НТР відбувався у 50-і роки XX ст., коли розпочалося використання обчислювальної техніки й освоєння космічного простору. Другий етап НТР відносять до 60—70-х років, коли широко застосовують автоматизовані системи управління виробництвом. У 80-і роки починається третій етап НТР, який характеризується масовим використанням комп'ютерної техніки, високим рівнем автоматизації виробництва, значним скороченням ролі ручної праці. Учені телер працюють над проектами, які фінансують уряд чи великі корпорації, нові наукові відкриття відбуваються регулярно. Теоретичні дослідження зберігають своє провідне значення, але велику роль відіграють прикладні дослідження.

Освоєння космосу

Швидкий розвиток науки дозволив розпочати освоєння космосу. Головна роль у цьому спочатку належала СРСР і США. 4 жовтня 1957 р. у СРСР запустили перший штучний супутник Землі, почалася космічна ера в історії людства. 12 квітня 1961 р. відбувся перший політ людини в космос, першим космонавтом став Юрій Гагарін, 20 липня 1969 р. американські астронавти Н. Армстронг і Е. Олдрін висадилися на Місяці. В роки «холодної війни» освоєння космосу набрало форми суперництва між США і СРСР. Американці досягли значних успіхів у здійсненні польотів на Місяць, направили кілька безпілотних космічних апаратів до віддалених планет Сонячної системи, стали використовувати космічні «човники». СРСР здійснював програму створення космічних станцій для довгострокових космічних польотів. Освоєння космосу почали Індія, Франція, Китай. У 90-і роки активне співробітництво між США, Росією і країнами ЄС та іншими державами в освоєнні космосу. З 2000 р. діє міжнародна космічна станція.

Роль науки у вирішенні глобальних проблем людства

Наукові дослідження дозволяють значно полегшити не тільки життя людей і процес виробництва, а й вирішувати глобальні проблеми людства. Дослідження медиків та екологів дозволяють узгоджувати заходи з охорони здоров'я людей і захисту навколишнього середовища. Впровадження технічних досягнень дозволяє збільшувати обсяги виробництва, вирішувати проблеми забезпечення людей житлом, роботою, сприяти підвищенню рівня життя. Розвиток НТР позитивно вплинув на процес формування громадянського суспільства в розвинутих країнах світу.

Основні тенденції розвитку літератури, образотворчого мистецтва, театру, кіно

Література XX ст. зазнала величезного впливу класичної літератури XIX ст. і зберігала інтерес переважно до проблем сучасності, у центрі уваги була людина, її внутрішній світ. Величезний внесок у розвиток літератури зробили Т. Манн (Німеччина), С. Цвейг (Австрія), М. Шолохов (Росія), У. Фолкнер (США), Г. Маркес (Колумбія), Ж. Амаду (Бразилія), А. Камю (Франція), Я. Івашкевич (Польща). Величезну популярність здобули жанри фантастики і фентезі. Значний внесок у розвиток фантастики зробили американські автори Р. Хайнлайн, А. Азимов, Р. Бредбері. У жанрі фентезі працювали Р. Говард (США), Р. Толкієн (Великобританія), значного поширення набув детектив. Серед авторів цього жанру світову славу здобули Ж. Сименон (Франція), А. Крісті (Великобританія). Серед поетів найбільшу популярність одержали Р. Тагор (Індія), В. Маяковський (СРСР), Й. Бродський (СРСР). Дуже вплинули на свідомість людей твори, спрямовані проти тоталітарних режимів. Найбільшу популярність здобули книги Д. Оруелла (Великобританія), О. Солженіцина (СРСР).

Образотворче мистецтво

Художники перебували в стані постійного пошуку нових художніх форм. На початку століття популярним стає абстракціонізм. Для абстракціоністів був важливий внутрішній світ автора, гра фарб. Відображення реальної дійсності не властиве для цієї течії. У 20-і роки розвивається сюрреалізм, яскравими представником якого стали Сальвадор Далі (Іспанія), Марк Шагал (Росія). Для сюрреалізму притаманне зображення не реального навколишнього світу, а підсвідомих образів. У 70-і роки розвивається постмодернізм, який характеризується інтересом до реального світу. У СРСР та ін. соціалістичних державах тривалий час існував «соціалістичний реалізм». Для творів цього напрямку був характерний інтерес до парадності та показного оптимізму.

Театр

У XX ст. головним конкурентом для театру став кінематограф, але розвиток театрального мистецтва відбувався успішно. Серед видатних театральних драматургів були американці Т. Уїльямс і А. Міллер, француз Е. Іонеско, росіянин А. Вампілов. Серед видатних театральних акторів були Л. Олів'є (Великобританія), А. Бучма (Україна), Д. Баніоніс (Литва), П. Домінго (Іспанія), Л. Паворотті (Італія).

Кінематограф.

В епоху німого кіно (1895-1929 рр.) сформувалося кілька осередків кіновиробництва. Найбільшу кількість фільмів виробляли США, Франція, Німеччина. У 30-50-х роках швидко розвивався кінематограф у СРСР, Італії, Японії, Індії. Величезна кількість фільмів продукувалася з розрахунком на масового глядача. Простий сюжет, яскраві характери, доступність дії були характерні і залишаються такими для більшості американських та індійських картин. Європейське кіно більше уваги приділяло внутрішньому світу людини. Серед видатних режисерів XX ст. були С. Ейзенштейн («Броненосець «Потьомкін», «Іван Грозний»), Ф. Фелліні («Ночі Кабірії», «8 1/2»), С. Кубрик («Спартак», «2001: космічна одиссея»), С. Спілберг («Інопланетянин», «Список Шиндлера»), М. Форман («Амадеус»), А. Вайда («Попіл», «Людин із заліза»), А. Тарковський («Солярис», «Сталкер»), А. Курасава («Сім самураїв», «Ран»), Р. Скотт («Дуелянти», «Гладіатор»). У 70-90-і роки величезної популярності набули телесеріали, більшість із яких не вирізняється художніми здобутками, але дозволяє відвернутися від проблем навколишнього світу.

Спорт у XX столітті. Олімпійський рух

Фізкультура і спорт у XX ст. набули значного поширення. Власне фізична культура і професійний спорт досить швидко відокремилися одне від одного. Прагнення до фізичної досконалості залучає багато молодих людей до спортивних секцій і клубів. Розвивається професійний спорт: для багатьох спортсменів їхнє заняття перетворюється на професію і джерело доходу. Характерний процес комерціалізації спорту. У розвиток спорту вкладаються величезні кошти з розрахунком на прибуток від відвідування глядачами спортивних заходів, телетрансляцій і реклами. Спорт стає і політичним чинником: перемоги спортсменів сприяють підвищенню авторитету їхніх держав. Високі гонорари змушують багатьох видатних спортсменів підтримувати спортивну форму і брати участь у багатьох змаганнях.

З кінця XIX ст. головними спортивними змаганнями є Олімпійські ігри. Олімпійським рухом керує Міжнародний Олімпійський Комітет. Один раз на чотири роки проводяться літні і зимові Олімпійські ігри.